

قازاقستان

كلاسسيكالىق ادەبىيەتى جونىندە

شىنجاياڭ ھالىق باسپاناسى

قازاقتىڭ كلاسسىكالىق ادەبىيەتى جونىندە

[ماقالالار جىناعى]

شىنجاڭ خالىق باسپاسى

۱۹۸۸ ۋىسسىمى

۵۰ نىمىچە
ھاۋاپتى رەداكتور: س. ئايمان
رەداكتور: سۇلتان يماش ۇلى

بۇ كىتابنىڭ مۇھاپىزىتى ئۈچۈن

مەسئۇل نازارەتچى: ئالىيچىنىش

8891 نىمىچە

مازمۇنى

- قازاق كلاسسىكالىق ادەبىيەتى تۋرالى
بايىمداۋ بۇلانتاي دوسجانين 1
- ابايدىڭ ۋومىر بايانى مەن شىعارمالارى جانە وعان
مۇراگەرلىك ەتۋ جونىندە ... قۇرمانالى وسپان ۇلى 49
- «دادا قورقت كىتابى» جانە قازاق حالقىنىڭ قورقت
جونىندەگى ائىمز - جىرلارى ... نىعمەت مىڭجاني 67
- «وعۇزناما» داستانى تۋرالى ۋمارعازى ايتان ۇلى 87
- ايگىلى اقىن اسەت تۋرالى ۋجۇمادىل مامان 135
- قازاق ەپوسى جانە ونىڭ قازاق كلاسسىكالىق
ادەبىيەتىندەگى ماڭىزى ... مىرزاقان قۇرمانباي ۇلى 165
- اقىن نۇسىپبەكقوجا شايخىسلام ۇلى
تۋرالى ابلەز ۋشارىپ ۇلى 184

قازاق كلاسسيكالىق ادەبىيەتى تۋرالى جالپى بايىمداۋ

بۇلانتاي دوسجانين

ۋلى وتانئىمىزدى مەكەندەگەن قازاق حالقى ەرتەزاما-
ننان باستاپ، ياعنى رۋلىق - تايپالىق كەزدەردە - اق
ەلىمىزدەگى تۇلعالى ۇلت بولپ تابىلاتىن ۋلى حانزۇ حال-
قىمەن كورشىلمەس، تاعدىرلاس بولپ كەلگەن. بىزدىك
زامانىمىزعا دەيىنگى I - III عاسىرلاردا ۇيسىن، قانلى،
الانداردىك تايپالىق وداقتارى ەلىمىزدەگى حانزۇ حالقىمەن
ساياسي، شارۋاشلىق جانە مادەنى قارىم - قاتنىس جا-
ساپ وتىرعان. قازاقتىك ارعى اتاسى بولپ ەسەپتەلەتىن
ۇيسىن حالقى حانزۇ حالقىمەن قۇداندىلىق قارىم - قات-
نىس ورناتىقان. اتاپ ايتقاندا، ۇيسىن كۈنبيى (پاتشا،
كوسەم) حان حاندىغىنىنىڭ پاتشاسى ۋدىدىك ۇز رۇننان
بولعان جاڭدۇ ۋاك ليۋجاننىنىڭ قىزى شي جۇنمەن نەكەلە-
نۇى، وسىدان سوڭ حان پاتشاسىنىڭ جىيەيۇى حاننىشانى
ۇيسىننىڭ ەكەنشى بىر كوسەمىنە بەرۋى ۋلى حانزۇ حالقى
مەن قازاق حالقىنىڭ بىرلىك - ئىتىماى جاراسقان،
سارسۇيەك قۇداندىلى حالقى ەكەننى تۇسىندىرەدى.

ۇيسىن ەلىنە كەلىن بولپ تۇسكەن حان پاتشاسىنىڭ
قىزى شي جۇن ۇيسىندەردىك تۇرمىسىن بىلاي دەپ

سۆرەتتەگەن!

تۇعاندارىم مەنى ۇزاتتى

الستامى بىر ەلگە.

ۇيسىن دەگەن جات پاتشالىق

پاتشاسىنا اتاشتىردى.

تۇرعىن ۇيى دوڭگەلەك

سىرتىنا كىيز ۇستاعان؛

جەيتىندەرى ەت ەكەن

شەتىنى سۇت ەكەن.

وسىدان كەيىن، خانزۇ ھالقى مەن ۇيسىندەردىڭ ارا
سىندا تاتۇ كورشىلىك قاتىناس ورناپ، «ۇلى جىبەك جو
مىنداى» كەرۋەندەردىڭ ھاۋىپسىزدىكى قامتاماسىز ەتەلەدە
بىزدىڭ زامانىمىزعا دەيىنگى 1 - ەاسىردىڭ 80

جىلدارىندا ۇيسىندەرمەن ھۇندەردىڭ اراسى الشاقتاب
بىزدىڭ جىل ساناۋىمىزعا دەيىنگى 75 - جىلى ھۇ
ۇيسىندەرگە شابۇىل جاساپ، بىرسە-پىرا جەردىن تار
الادى. وسى كەزدەن باستاپ، ۇيسىندەر خانزۇ ھالقى

تەيز وداقتاسىپ، ھۇندەرگە قارسى جورىق جاسايدى. ھ
دى زور جەڭلىسكە ۇشراتىپ، ۇز تاۋەلسىزدىگىنى
جەتكىزەدى. ۇيسىن تايپالىق وداعى باتىس جانە

مان داۋىرلەرىندە 400 جىل بويى خان پاتشاسىمە
قوسا وتىرىپ ورتاق جاۋعا قارسى كۇرەس جۇرگىزدى
قازاق ھالقى مەكەندەگەن قازىرگى جەرلەردى
جاساعان. ول كەيىن ك

«بىزدىكى زامانىمىزغا دەپىنىسى بولەك، باسقۇچتا تايپىلار» دەپ ساق تايپىلارى بىرىنەن - «بىرى بولەك، باسقۇچتا تايپىلار» دەپ-
تاۋەلدەلىگىندە تۇرادى». بۇل جەردە «باسقا تايپىلار» دەپ-
ئىپ وتىرعانى «بىزدىكى زامانىمىزغا دەپىنىسى III عاسىر-
لاردا قالپتاسقان» قاتلى (كانگيۇ)، الان (يانتساي)

بىرلەشتىكتەرى بولسا كەرەك. ۋېسنىدەردىكى، قاتلىلاردىكى، الانداردىكى جانە قازاق
ۋېسنىدەردىكى، قاتلىلاردىكى، باسقۇچتا تايپىلاردىكى مادەنيەتى ساق
خالقىن قالپتاستىرعان باسقۇچتا تايپىلاردىكى جانە قازاق
تايپىلارى مادەنيەتىنىڭ زاتىدىكى جالغاسى سانالادى. قازاق
دەگەن اتتىكى تۇپ - توركىنى دەپ ساق تايپىسىنىڭ
اتىمەن بايلانمىسى ەكەنى «مالىم. اسىرەسە ەرتە زامانداردا
ۋېسنىدەردىكى بىشىكى ولكەلەرمەن ساۋدا قاتنىشىنىڭ دامۋى
ولاردىكى شارۋاشلىقى مەن مادەنيەتنىڭ كۆزكەيۋىنە نىزىكى
ئىپال جاسايدى. مۇندىكى «وزى قازاق خالقىنىڭ بىر تۇتاس
خالقى بولمىپ قالپتاسۇنا نەگىز قالغان تايپىلارمەن جانە
زۇ خالقىنىڭ ۇلى وتانىمىزدىكى ماتەريالىدىق مادەنيەتتىن
جانە رۇخانىي مادەنيەتتىن جاساۋدا، دامىتۇدا بىرىنە - بىر
رى تىنىس بولمىپ، بىرىن - بىرى دەمەپ، ۇز ارا يىگە

لمىكتى ئىپال جاساسىپ وتىرعانىمىزدا بۇرىنقى I - III عاسىرلاردا
«بىزدىكى زامانىمىزدان بۇرىنقى I - III عاسىرلاردا
ۋېسنى تايپىلارى شۇ وزەننىمەن تىيانشاننىڭ شىعىس
سىلەمىنە دەپىنىسى، بالقاش كۆلىمەن بىتتىق كۆلدىكى
وكتۇستىك جاعالاۋلارنا دەپىنىسى كەڭ بايتاق جەردى مەكەندە-
گەن، ولاردىكى باتىس شەكاراسى ئالاس وزەننىمەن دەپىن جال-
عاسقان، ال قاتلىلار ۋېسنىدەردىكى سولتۇستىك باتىسنىدا-
غى جەرلەردى مەكەن ەتكەن، ولاردىكى كۆپ بولەكى

قاراتاۋ، ۋوگمىن، سىردارىيانىڭ ورتا سالاسىن يەمدەنگەن. ساپرومات - سارماتىتاردىڭ تۇقىمى - الاندار (يانتساي) ارال تەڭىزىنىڭ باتىمىدا قونىشتانغان. بۇل جۈملىدە ەلىمىز شەجىرەلەرىدە بىلاي دەلىلىدە: «يانتساي قاڭلىنىڭ سۈلتۈستىك باتىمىدا 2000 لى شاماسىندا جەردە تۇرادى. مۇنىڭ كۈشپەلى يەلىك، ادەتتەرى قاڭلىلارغا وتە ۇقساس، جاعالاۋىندا يىك جارى جوق ۇلكەن كۈلدۈك جاعاسىندا ەل».

قازاق خالىقنى قالىپتاستىرغان ۇيسىن، قاڭلى، الان تايپالارىنىڭ وسى جەرلەردە ۇلكەن تايپالىق وداعى مەملەكەتنىڭ I - VI عاسىرلاردا پايدا بولۋى ولاردىڭ قوعامدىق شارۋاشلىغىنىڭ دامۇنىنا، ادامدار بىرلىگى فورمالارىنىڭ، ماتەريالىدىق جانە رۋحانىي مادەنيەت پەن تىلىدىڭ نەغۇرلىم جوعارى دارەجەگە جەتۈنىنە سەبەپشى بولغانى تايپىي.

قازاق تىلى وسى جەرلەردى مەكەندەگەن جانە وزدەرىنىڭ تەگى جاعە-نان بىرىنە - بىرى جاقىن بولغان تۇر-كى تىلدەس ۇيسىن، قاڭلى، قىپشاق، ارعىن، نايىمان، ۋاق، كەرەي، جانە باسقا رۋ- تايپالاردىڭ تىلدەرى نەگەزىندە قالىپتاسقان. قازاق خالىقنىڭ خالىق بولپ قالپ-تاسۇنىنا، ساياسىي، شارۋاشلىق جانە مادەنيەت جاقتارىندا جەتلىك تۇسۇنىنە بايلىنىستى، XIV - XV عاسىرغا كەلگەندە قازاق تىلى وزىنە تان ەرەكشە بەلگىلەرى بار دە-بەس ۇلت تىلىنە اينالغان.

ورخون - ەنيسەي، تالاس بويىن مەكەندەگەن تايپا-لارمەن خالىقتار ەڭ العاشىندا كۈنە تۈركىي جازۋىن، ودان

سوك ۇيعۇر جانە سىريا الفاۋيىتتەرىن، كەيمىرەك تۈركىي
تىل جۇيەسىندەكى حالقتار اراسىنا سلام دىنىنىڭ تارا-
لۇنىنا بايلانستى اراپ جازۋىن پايدالانادى، ۇيعۇر الفا-
ۋىتى ارامەي جازۋىنان تاراعان سەھمەي جازۋىنان باستا-
لادى. ۇيۇسۇپ حاس ھاجىپتىڭ اتاقتى «قۇدادخۇبىلىك»
داستانى (ۋە نالىق نۇسقاى)، «مىراج - ناما»، «باقتيار
ناما»، التىن وردا حاندارىنىڭ بۇيرىقى - جارلىقتارى وسى
ۇيعۇر الفاۋيىتىمەن جازىلعان.

قازاق تىلىنىڭ دامۇ تارىخى مەن قازاق حالقى قولدانعان
جازۋىلاردى زەرتتەۋ دە ماحمۇت قاشقارىدىڭ «ديۋان لۇعات -
ات - تۈرىكى»، كۇمان تىلىنىڭ «كودەگس كۇمانىكۇسى»
(قپشاق تىلى سوزدىگى) سىياقتى ەڭبەكتەرى ەرەكشە ماڭىز
الادى. ماحمۇت قاشقارىدىڭ «ديۋان لۇعات - ات تۈرىكىنى-
دە» قازاقتىڭ بايىرىعى تولى سوزدەرى، ماقال - ماتەلدەرى
ەداۋىر كوپ (30 - 40 پراسەنت شامالى) قاتتىمىلعان.
ونىڭ ىشىندە ەڭبەككە، تۇرمىسقا، تارىخى وقىعالارعا، بەرە-
كە - بىرلىككە بايلانستى ماقال - ماتەلدەر كوپ كەزدەسە-
دى. مىسالى، «ەڭبەك ەتسەڭ ەمەرسىڭ»، «ەڭبەك تاس جارا-
دى، تاس باس جارادى»، «جاز ەڭبەك ەتسەڭ، قىس قۇاناسىڭ»،
«كۇز بولارى كوكتەمەنەن مالىم»، «كىمىز جامىلعان سۇ بول-
ماس»، «باسقاغا ور قازبا، وعان ۇزىڭ تۇسەرسىڭ»، «ات-
قان وق ارتقا قايتىپاس»، «اتىن اياماعان جايىۋ قالار»،
«تۇيەگە مىنگەن قوي ىشىندە جاسىرىنا الماس» ت. ب.

ماحمۇت قاشقارى سول زامانىنىڭ ولەڭ - چىرلارنىڭ
دامۇنىنا ۇلكەن نىپال جاساعان اقىندارمەن چىراۋلار بولعا-
نىن دا بايىندايدى، سولاردىڭ ىشىندە قازاقتىڭ توكپە اقى-

نى شوچە جىراۋدىڭ اتىن اتاپ وتكەنى *مالىم.
ماحمۇت قاشقارى (يېمىن ھۈسەين) سىتتىق كولىدىڭ
وڭتۇستىك چاغاسىدا بولغان بارىستان قالاسىدا تۇغان ەكەن.
ماحمۇت قاشقارى ۇلكەن عالم جانە قوعام قايراتكە-
رى بولغان ادام. ول كەيىن قاشقارغا كەلىپ، *وزىنىڭ
شعارمالارىن ماحمۇت قاشقارى دەگەن اتپەن تاراتىپ وتە-
رادى. *ۇش تومىدىق «دى-ۋان لۇعات - ات - تۇرىك»
تۇركى تىلىدەس ۇلت-تارغا ورتاق اسا زور قازىنا، ۇلكەن
مۇرا دەپتەلەدى.

قاراحان داۋىرىنىدە (XI - XII - عاسىرلار) كەسەك
ادەبىي شىعارمالار تۇا باستاعان. قاراحان زامانىدىكى اقىن-
دىق جاسامپازدىقتىڭ ەڭ كەسەك ەڭبەگى «قۇداد خۇبىلىك»
(«قالاي باقتى بولۇ كەرەگى تۇرالى عىلىم») داس-
تانى بولغان. مۇنى بالاساۋۇندا تۇغان يۇسۇپ حاس ھاجىپ
1069 - جىلى جازىپ، سول كەزدە قاشقاردى بىلەپ تۇر-
غان قاراحان مەملەكەتى باسىملىرىنىڭ *بىرى - اسەن بوغرا-
خانغا تارتۇ ەتكەن.

«قۇداد خۇبىلىكتىڭ» نەگىزگى نۇسقالارىنا جاتاتىن
*ۇش تۇرى - ياعنى گەراتتىق، قاھىرالىق جانە نامالگان-
دىق (تاشكەنتتە ساقتاۋلى) تۇرلەرى بولغانى انىق. *بىرىنشى
كوشىمەسى XV - عاسىردا كۈنە ۇيغۇر الفاۋىتىمەن
جازىلغان، قالغان ەكى نۇسقاى اراب الفاۋىتىمەن جازىل-
غان ەكەن. بۇلاردىڭ بىرىنىدە قاھىرالىق نۇسقاى ەڭ ەر-
تەدەگى نۇسقاى دەپ دەپتەلەدى. 1891 - 1910 - جىلدا-
رى اكادەمىك ۆ. رادىلوۋ داستاننىڭ تولىق تەكىستىن شار-
رۇسىيادا باسىپ شىعارغان.

«قۇداد خۇبىلىك» داستانى — دۇنيە جۇزىلىك ادەب-
 يەتتىكى تاڭداۋلى ەسكەرتكىشتەرىنىڭ بىرى بولپ سانالا-
 دى، ۇلكەن شىعارمانىڭ مازمۇنى تەرەڭ، تىلى شەبەر
 جازىلغان. تارىختا ماحمۇت قاشقار، بالاسا-
 عۇن، يۇسۇپىي، راپخۇزى تىلى باسقادا
 جازىبا ادەبىيەت وكىلىدەرىنىڭ تىلى مەن
 شىعارمالارى قازاق ادەبىيەت تىلى مەن قازاق ادەبىيەتىدە
 وتكەلدىكى رول اتقارپ، ورتالىق ساتى بولپ كەلگەنى
 مالىم. اتاپ ايتقاندا، ماحمۇت قاشقار، يۇسۇپ حاس ھاجىپ
 تىلدەرى ورحون - ەنيسەي، تالاس تىلدەرىدىن جانە
 وسى تىلدەردە جازىلغان جازىبا ادەبىيەتتەردى قازاق تىلى مەن
 قازاق ادەبىيەتىنە جاقىنداتا تۇسكەن. بۇل فاكتىنى مەن
 كەستەدەن ايقىن كورۋىگە بولادى:

ورحون - تالاس تىلىدە ماحمۇت قاشقار تىلىدە قازاق جىرلارى		
تىلىدە	تىلىدە	تىلىدە
كۈنپاتىمغا	كۈنپاتوققا	كۈنپاتىمغا
دارىلقادى	يارىلقادى	دارىلقادى
ازىق	ازدىق	ازىق

دەمەك، تارىختا قازاق ھالى، ۇلى ھانزۇ ھالىمەن
 قاندايلىق تاتۇ - تاتتى، تۇدىقاندىق قارىم - قاتىناستا
 بولپ كەلگەن بولسا، تۇركى تىلدەس ۇيغۇر ھالىمەن دە
 اۋىلى ارالاس، قويى قورالاس، توننىڭ دىشى باۋدىنداي
 تۇسىپ كەلگەن ۇلىمتتار ەكەنن وسى بىر دالەلدەر ايقىن
 سىپاتتايدى.

ارپنە، جازبا ادەبىيەت تارىخىدىن ھالىقتىكى قۇراللىق،
قالمىش تارىخىدىن اجراتىپ قاراۋغا بولمايدى. ھالىق
بىر جەرگە جىناقالمىش، قۇراللىق تۇرىپ، ھالىقتىكى ھالىق
دە، ھالىق تىلىمىز ھالىقتىكى ادەبىيەت تە بولغان ھەس،
مۇنىڭ ۋوزى رۇ - تايپالاردىكى ھالىق بولۇپ قالمىش.
ئاندىن بىر ھالىقتىكى ادەبىيەت مۇرا بولغان دەگەندى
تۇسىمىدەيدى. جازۇ - سىزۇ تۇرغان زاماندا داۋىز
ادەبىيەت نۇسخالارنىڭ بولغانى مالىم.
قازاق دەگەن ئاتىڭ ۋوزى دە VIII ھاسىردا ما-
لىم بۇلا باستان. سول كەزدە كۈنىمىز جانە فەرداۋسى
ارال تەڭرى مەن كاسپى تەڭرىنىڭ جاعالاۋىندا قازاق
اتى ھالىقتىكى جاساغاندىن انىقتان.
VIII ھاسىردىكى كەيىمى جارتىمى ھەن IX ھا-
سىردىكى الدىن جارتىمى ارالدا جاسان ابۇناسىر
ال - قارابى ۋوزى تۇغان شاھارى وتىرادان شام شاردىنە
(باعدات) بارغاندىن كەيىن، ۋوزىنىڭ اتى - جونىمىن ايت-
پاي «قاساقپىمىن» دەپتى. ابۇمەن بىرگە ھالىقنى ال -
مۇختادىرگە بارغان جاساقتار ۋوزىدىن «ساقپىمىز»، دالىرەك
ايتقاندا، «قاساقپىمىز»، «قازاقپىمىز» دەپ، باسقا تۈركىي تىلدىن
ھالىقتاردان ايرىماشلىقتاردىن بىلدىرەدى دەگەن، «قاس-
ساق»، «ساق» دەگەن سۆزدەردى تۇكەش رەت گىرەك عالمى
گەردوت قاعاز بەتىمى تۇسىرگەن. سوندىقتان بولسا كەرەك،
ھەتتە دەگى تارىخىمىز تىلدىن قاراتەڭرى ايمانىمىز دەپمىز
كۈشپەلى ھالدى ابۇناسىردىكى رۇلاستاردىن گەرەدوتتىمىز
«ساقپىمىز» دەپ اتاپ كەتپتى. مۇنىڭ ۋوزى قازاق دە-
گەن ئاتىڭ قازاق جەردىدە بولغان ھەك العاشقى ساق تايپا-

سىمەن تىكەلەي قاتىستى ەكەننن ايقىن اثعارتادى.
دەمەك، كوپ ۇلتتى جۇڭخۇا حالقى رەسپۇبلىكاسىنداى
قازاق حالقى ۇزاق تارىخقا يە، داستۇرلى مادەنيەتى
مەن داستۇرلى ادەبيەتى بار، دۇنيەگە تانىلغان ۇلتتاردىڭ
بىرى بولپ تابىلادى. قازاق حالقىنىڭ رۇحانىي مادەنيەتى
مەن كلاسسىكالىق ادەبيەتى، جۇيەدەن اۋىز ادەبيەتى
دامىغان.

مىسالى، قازاق حالقىن قۇراغان قانۇنلاردىڭ ەرتە
زامانداى مادەنيەتى جايلى ەلىمىز شەجىرەلەرىندە: «قانۇن
لى پاتشاسىنىڭ جازبا كودەكسى بولدى، ول ونىڭ ورداسىنى
دا ساقىتالدى» دەپ جازىلغان. ول كەز قانۇنلاردىڭ تايپالىق
وداعىنىڭ گۈلدەنگەن كەزى ەدى. VI-VII عاسىرلاردا ۇيىسن،
قانۇنلى تايپالارى مەكەندەنگەن تالاس وزەنى القابىنان تايىلغان
ورحون جازۇمىن جازىلغان «تالاس دىكەرتكىشى»، ارعىن تاي-
پاسىنىڭ دىيالەكتىسىندەگى مانىيەي تەكىستى اۋدارىلغان بەتتەمە
جازۇلار. ورحون جازۇى تۇسىرىلگەن تۇركەش تەڭگەلەرى،
سونداي - اق ورحون دىكەرتكىشتەرىنىڭ ەڭ ماڭىزدىلارى
بولپ تايپالار تۇرىك قاعانى (حانى) موگىليانىڭ (بىلىم-
گى قاعانىنىڭ)، ونىڭ تۇسى كۈلتەگىنىنىڭ (VII عاسىردىڭ
سوتى، VIII عاسىردىڭ باسى) جانە تونىوچوقتىڭ قۇلىپتاس-
تارىخى جازىلغان سوزدەر قازاق ادەبيەتىندەگى باتىرلار
جىرى مەن عاشىقتىق جىرلارىنا جانە سىڭسۇ مەن جوقتاۋ
ولەڭ-دەرىنە وتە بەيم كەلەدى. سونداي - اق، ولاردا
قازاقتىڭ قىيا-داستاندارىنداى تەڭەۋ، پەرنەلەۋ داستۇرى
دە جىي كەزدەسىپ وتىرادى. مىسالى، كۈلتەگىنىنىڭ باسنا
ورناتىلغان قۇلىپتاسقا مىناداي ولەڭ جولدارى جازىلغان:

اسپان اينالىپ جەرگە تۇسپەسە،
اياغىڭنىڭ استىنان جەر جارلىماسا،
سەنىڭ مەملەكەتىڭدى كىم قۇرتپاق.
مۇندا تەڭەۋ، پەرنەلەۋ شەبەرلىكى مەن ەرلىك يىدەيا
سۆرەتتەلگەن. كۈلتەگىنىڭ ولسىنە ارناالغان مىناداي شۇماق
تاردى دا ۇشراتۇعا بولادى.
جارقىراغان كوزىم سونگەندەي بولدى.
دانىشپاندىق اقبل - سىم اداسقانداي بولدى.
بۇل شۇماقتان قازاقتىڭ اۋىز ادەبىيەتىندەگى جوقتاۋ
سارىن انىق اڭعارىلادى.
مۇنىڭ ۇزى قازاق حالقىندا جازۋ مادەنيەتى مەن
جازبا ادەبىيەتتىڭ ەرتەدە بولغاندىن دالەلدەيدى. بۇعان
ۇيسىن زامانىدا «وعىز - قىپشاق» تىلىندە جازىلغان «وعىز
ناما» مىسال بولا الادى.
قازاق حالقىنىڭ تاريحي دامۋ بارىسىندا ۇز جازۋىن
اۋدىتىرىپ وتىرۋى ونىڭ شامانىزم، بۇددىزم، خرىستىيان،
ىسلام دىندەرىنىڭ بەرىنەن سوڭ بەرىنە كوشۋى سەبەبىنەن
بولدى. اسىرەسە ىسلام دىنىنىڭ ۇستەم ورىنىغا ۇتۋى
بۇرىنقى داۋىرلەردەن قالغان مادەنيەت ەسكەرتكىشتەرىنىڭ،
وتە - موتە جازبا ەسكەرتكىشتەردىڭ جوعالىپ، قۇردىپ
كەتۋىنە اكەلىپ سوقتىردى. سونىمەن قاتار، شىڭخەنجان جورىقى
تۇسىندا بۇرىن مادەنيەت ورتالىقى بولغان قالالار كۇيرەپ،
ەسكىلىكتى مادەنيەت مۇرالارى، كىتاپخاناالار ورتەلىپ كەتتى.
مىسالى، 1219 - جىل كۇزدە شىڭخەنجان اسكەرلەرى سىر
داريا بويىنداى وتىرار (فاراب) قالاسىن جاۋلاپ العاندا،
قالا جەرمەن جەكسەن بولپ، كىتاپتارى مەن قۇندى ەس

كەرتكىشتەرىنىڭ مولدىغى جاعىنان دۇنيە جۇزىنىدە 2 - ورسىندا تۇراتىن كىتاپخانا كۆلگە اينالغان. بىزدىڭ زامانىمىز - ما تەك وتقا جان-باي قالغان تاس جازۇلار جانە باسقا ەلدەردە ساقتالغان مادەنىي مۇرالار، اۋىزدان - اۋىزعا تارالغان اتىز ەپوستارمەن جىرلار عانا جەتپ وتىر. قازاق حالقى ۇزىنىڭ ۇزاق تارىخى دامۋى بارىسىندا ۇلتتىق مادەنىيەتتىن، باي ادەبىيەتتىن جاسادى، ونىڭ ۇستىنە، عىلم مەن مادەنىيەتتىڭ، ادەبىيەت پەن كوركەمونەردىڭ ارداگەر قايراتكەرلەرىن، كلاسسىكتەرىن، كلاسسىكالىق ادەبىيەتتىن تۇدىردى.

قازاق حالقىنىڭ تۇغىشى كلاسسىكى، دۇنيە جۇزىنە ايگىلى فىلوسوف، ادەبىيەتشى، پىسيخولوگ، استرونوميك، مۇزىكانت، ۇلى ويشىل مۇحاممەت ۇابۇناسىر ۇلى ۇل - فال - زابى 870 - جىلى سىر ۇداريا بويى - سىنداى قازاق ەلىنىڭ مادەنىيەت ورتالىغى بولغان كوركەم وتىرار قالاسىندا (اراب تار بۇل قالانى فاراب دەپ اتاعان) تۇعان، ۇل - فارابى - دىڭ قول جازبا ەستەلىكتەرىنىدە: «فاراب (وتىرار) قالاسىندا تۇلىدىم، رۇم قاڭلى - قىپشاق» دەپ جازعاندىغى ۇمالم. فارابىدىڭ تۇعان قالاسى وتىرادى اراب ساۋداگەرلەرى «فاراب» اتاپ كەتتى، «فاراب» - دارقان، جاتقان ساۋلەتتى، ۇسان - سالتاناتتى، جاسىل باۋ - باقشالى، كول - كوسىر مواسىلىق شاھارى دەگەن كەڭ ماعىنانى بىلىدىرىتىن كورىنىدۇ.

قىپشاق دالاسىنان اراب قۇمىنا، جەنىتتەن اراب تەڭىزىنە دەيىن سوزىلعان، سان مىڭ شاقىرىم كەلەتىن ۇلى جىبەك جولى بويىنىداى وتىرار X - عاسىردان باستاپ بۇكىل

شەخسقا ايگىلى، ورتا عاسىرلىق قالالاردىڭ «ورتان
قولى» بولغان.

فارابى 20 جاس شاماسىندا علم ۋىرەنۇ ماقساتىمەن
باعدات قالاسىنا باردىپ اراب تىلىن ۋىرەنەدى، قىسقا ۋا-
قت دىشىندە كۆردەلى تاقىرىپتار ۋستىمىدە ماقالا جازا باس-
تايدى. مىسالى، سول كەزدەگى لوگىكا علمىنىڭ اتاقتى
عالىمى «ابۇ بشىر ماتىباين جۇنىستەن لوگىكا علمى-
مىن ۋىرەنە» جۇرىپ جازغان ەستەلىكى جەتپىس داپتەرگە جەتكەن،
ول وقىپ جۇرگەن كەزىنىڭ وزىنىدە سول ەلدىڭ اتاقتى
گرامماتىكا مامانى بىن ساراجلى دەيتىن عالمعا لوگىكا-
دان ساباق وتەدى، ارىستوتەلدىڭ «كىتاپ ۋىزىفېس» (كى-
تاپ رۇم) دەگەن شىعارماسىن «جۇز رەت وقىدىم» دەپ جازادى.
ۋلى وپشىل فارابى «وز زامانداستارىن ان وي - پىكىر
جاقتان الدە قايدا وزىپ، بولاشاقتى بارلاي بىلگەن، ائىغار-
عان ادام. فارابى الدىمەن ارىستوتەل سىندى ۋلى عالم-
داردىڭ كىشپەيىل شاكىرتى بولا بىلگەن. مىسالى، ول «وز
نىڭ 160 قا جۇدى شىعارماسىنىڭ 30 غا جۇرىمىن ارىستو-
تەلدىڭ فىلوسوفىالىق كوزقاراستارىن تانىستىرۇعا قوسقان
ۋلەسىن كورنەكتىلەندىرۇگە ارنايدى».

دۇنيە جۇزىنىڭ اتاقتى عالمىدارى «وز شىعارمالارىن-
دا ۋلى عالم فارابىدىڭ ارىستوتەل بىلەن مۇراگەرلىك
ەتىپ، علمىغا قوسقان ۋلەسىن، فىلوسوفىالىق كوزقاراسىن،
«ومىر بايانىن تانىستىرىپ، ادامزات مادەنىيەتى جولىنىدا
سىڭىرگەن ەڭبەگىن جوعارى باعالاپ، ونى «ەكىنشى ارىستو-
تەل» دەپ ەسەپتەگەن.

فارابى ۋلكەن اقىن بولغان ادام. مۇنى تارىخشىلار-

دىك: «فارابى فيلوسوفيا سۇراقتارىنىڭ كۆيىمىنە ولەڭمەن
جاۋاپ بەرەتسەن» دەگەن تۇجىرىمىم—دارىنان ايقىن كورۋىگە
بولادى.

فارابى فيلوسوفى، اقىن عانا دەمەس، «ارى شىعەس پىسىچو-
لوگياسىنىڭ نەگىزىن سالۋىشى دا، ول «جاننىڭ مانى»،
«جان تۇرالى»، «جان جانە قۋات تۇرالى»، «اقىل جانە
ۋەسىم»، «تۇس كورۋ تۇرالى»، «پاراساتتىڭ مانى»، «ئىلىم-
داردىڭ شىعۋى تۇرالى»، «ماسەلەلەردىڭ تۇپكى ماز-
مۇنى» ت.ب شىعارمالارىنىڭ سول زاماندا ۋەلىيە اتانغان
پلاتونغا قارىسى كوزقاراستار جاريالاغان.

فارابى: پلاتوننىڭ «جان تاننەن بۇرىن پايدا بولادى،
جان ماڭگى باقىي وامەيدى» دەگەنى قاتە تۇسنىڭ،
جان مەن «تان بىرگە داميدى، «تانسىز جان جوق، جان —
«تاننىڭ تىمرلىك قاسىيەتى، ادامدا قاتارىنان ەكى جان
بولمايدى، ادامنىڭ «تانى، «ومىرى وتكىنىشى، ۋاقتشا،
«تاننىڭ دە، جان جۇيەسىنىڭ دە يەسى جۇرەك،
بۇعان ەيدىڭ دا قاتىسى بار. «بىراق، «تاننىڭ باسقا
مۇشەلەرى سىياقتى دا جۇرەككە باعىنىشى، جۇرەك — تىرش-
لىك تىرەگى، قان اينالىستىڭ، قىيمىل - قوزعالىستىڭ
ورتالىعى» دەپ جازا كەلىپ، ارىستوتەلدىڭ ماتەريالىستىك
كوزقاراسىن جىقتايدى.

فارابى استرونومىيا ئىلىمى جايىندا سول كەزدىڭ
وزىنىدە «اق» دانىشپاندىق بولجاۋلار ايتادى. ول اسپان
شىراقتارى اتىلاتىن اي، كۈن، جۇلدىز تۇرالى كوپ
زەرتتەۋلەر جاساعان. ول: «بىرلىق زاتتىڭ شىققان تەگى
بىرلىق پەن ساۋلە، بۇل تابيعات دۇنيەسىنە بىرلىق نەگىز-

گى زاڭ بولماق، جەتسى قابات كوكتىڭ تىرشىلمىگى —
جاردىق، ساۋلەنىڭ كوزى كۈندە، سول سەبەپتى پلانەتالار
جۈيەسىنىڭ مەخانىكىلىق ورتالىقى دا كۈن» دەيدى.
فارابىدىڭ وسى تۇجرىمى التى «جۈز جىلدان كەينى
كوپەرنىكتىڭ كۈن ورتالىقى (گەليوسەنتىرلىك) قىسقىنداسىندا
دالەلدەنەدى.
فارابى مۇزىكا ئىلمى سىلالسىن زەرسالا زەرتتەپ،
كوپتەگەن نىزارىيالىق چىنە ئىس جۈزىنىڭ ماسەلەلەردى
شەشكەن. ول «كىتابى مۇسقىيىل كىبىر» (ۈلكەن مۇزىكا
كىتابى) دەيتىن 12 بۆلىمىدى ۈلكەن كىتاپ جازادى.
ونىڭ بىسىتى بولمىدەرى مۇزىكا تارىخى، مۇزىكانىڭ
ماتىماتىكىسى، مۇزىكا نىزارىياسى، مۇزىكا مالىياتى، مۇزىكا
اسپاپتارى، مۇزىكا ورنىداۋ شەبەرلىكى. مۇزىكانىڭ كومپوزىتسىيەسى
زىتسىياسى ت. ب. عالمىنىڭ مۇزىكا تۋرالى بۇل ەڭبەكتەرى
شەخس پەن باتىسقا كەڭىنەن تارالىپ، كوپتەگەن تىلدەرى.
گە اۋدارىلعان. بۇل كىتاپ قازىر سپانىيادا مەدرىت
كىتاپخانىسىنىڭ 602 - نومۇرلى دەلوسىندا ساقتالۋدا.
سونائۇ جاس شاعىندا - اق مۇزىكىانت بولۋدى ارمانداغان
فارابى، ۋوزىنىڭ تۋعان رۋىن ۋەتەن مەنىسىنى بولسا
كەرەك، ەكى شەكتى مۇزىكا اسپابىنا «قېشاعى» دەپ ات
قويادى، فارابى سول كەزدەگى اراب مەدەنىيەتى مەن
ادەبىيەتىنىڭ ورداسى بولغان باعدات قىلىمىدا اراب، پارسى،
گرەك، لاتىن تىلدەرىندە بىلىم الادى. ۋوز شىعارمالارىن
اراب تىلىندە چازىپ، ۋرپاقتارىنا 20 شاقىتى كەسەك
كىتاپتار قالدردادى. عالمىنىڭ ۋوز شىعارمالارىن اراب
تىلىندە چازۋىنىڭ بىردەن - بىر سەبەبى اراب تىلىنە

جەتتىكتىكى، اراب تىلىنىڭ سول كەزدە اسابەدەلدەلدىكى،
باسقا ۇلت اۆتۈرلارنىڭ ۇز تىلىندە شىعارما جازۇنا
تىپىم سالىنۇى بولسا كەرەك.

ۇلى ويشىل، اسا دارىندى اقىن فارابىدىڭ شىعار-
مالارى اراب - پارسى تىلدەرىندە جازىلعاندىقتان قازاقتىڭ
قازاپىم قىلۇسى ولاردى كوپ بىلە بەرمەگەن، ۇبىراق،
قازاقتىڭ ەرتەردەكتە جاساعان ارداگەر ادامدارى فارابىدى
بىلگەن جانە ونىڭ بىلىمىنە، دانىشپان عالم، اسقان ويشىل ادام
ەكەنىنە تابىنعان جانە مويىنسال بولعان. مىسالى، XVIII
ئاسىردىڭ سوڭى مەن XIX ئاسىردىڭ باس شەئىندە
جاساعان جانە ورس، اراب، پارسى، تۇرىك تىلدەرى
ارقىلى ۇبىلىم العان اتاقتى ۇرسىپ اقىن ۇزىنىڭ ۇلعاي-
عان كەزىندەگى ۇبىر ولەگىندە:

جەتەلەپ جەتپىس اتتى، الپىس ايداپ،
بەكتىپ قول - اياقتى ۇچپىسز بايلاپ،
ۇبارى دە دۇنيەنىڭ كۇڭگىرت تارتتى،
شاپشىعان تۇنىق ەدرم تۇرعان قايناپ،
ۇمىردىڭ وتپەگىنىڭ بەلگىسى جوق،
پالەن كۇن بارام دەمەس ساعات سايلاپ،
قۇتىرعان جولىبارساتى كوپ جۇلقىندىم،
فارابى ۇزىڭ كەشىرەلەپ ايلاپ،
قادىردىم جاقىنعادا بار - اق شىعار،
وكىنەر كومگەننەن سوڭ ابدەن چايلاپ،
ورنىما مەن كەتكەنسوك ەگىن ەكسىم،

كۈندەيتىن دۇشپاندارم تىسىن قايراپ، — دەپ
خارابى مەسىن قۇرمەتپەن اتايدى.

قازاق حالقىنىڭ ەندىكى بىر ۇلى كلاسسىك اقىنى
اباي قۇنانباي ۇلى. اباي ۇلى اقىن عانا مەس،
فيلوسوف ۇلى اعارتۇشى ەدى.

اباي 1845 - جىلى تۇبلىپ 1904 - جىلى قايتىس
بولدى. ۇلى اقىن اباي ۇز ەمىرىندە فەوداللىزمگە، زورلىق-
زومبىلىققا، ەزگى مەن قاناۋعا قالام ارقىلى قارسى
كۈرەسكەن جاۋىنگەر اقىن.

اباي جاننا زامان قازاق ادەبىيەتىنىڭ نەگىزىن قالاغان
جانە قازاق ادەبىيەتىنە كوپ جانئالىق ەنگىزگەن ارداگەر
اقىن. قازاق ادەبىيەتىنىڭ سونپەيتىن شاھشىراعى، وپتەكەنى،
اباي وتكەن زامانداردىڭ اقىنى مەس، ول حالقىپەن،
ۇرپاقتارمەن بىرگە جاساسىپ، جارقىن بولاشاقتى بىرگە
اڭساپ، ارمان ەتكەن اقىن. سوندىقتان، ابايدىڭ اسىل
قازىنالارىنا ۇاقت شەك قويا المايدى. ابايدىڭ تىلى
دە، جۇرەگى دە حالقىپەن بىر. ۇلى اقىننىڭ ۇز تۇستاس
تارىنىڭ ايتۇبىنا قاراعاندا، ول 12 جاسىنان باستاپ
ولەك شىعارعان.

اباي تەك اقىن عانا مەس، سونمەن بىرگە فىلو-
سوف، وپشىل، اعارتۇشى، قازاق حالقىنىڭ مۇزىكاسىن
جەتتىك بىلگەن، جەتە باعالاعان تاماشا مۇزىكانت. اباي
اراب، پارس، ورس تىلدەردىن وزدىگىنەن ۇيرەنىپ، 1886 -
جىلدىن باستاپ كرىلوۋ، پۇشكىن، لەرمونتوۋ شىعارمالارىن
قازاق تىلىنە اۋداردى، شىعەس حالقتارىنىڭ «شاحناما»،
«لايلى - ماجنۇن»، «كورۇعلى» سىياقتى اتاقتى داستاندارى

دا قازاق ساھاراسىنا اباي ارقىلى تارادى. ابايىدىكى اقنىدىق، اعارتۇشلىق جانە الھۇمەتتىك قىزمەتى فەۋۋىدال شونجىرلارغا، رۇشەن داۋگەرلەرگە، ھالىقتى قانائەتلىكلەرگە جانە سولارغا سۈيەھەل بولغان شاررۇسىيا پائىتھالىمىغا قارىسى باھىتتالدى. سوندىقتان، اباي ھالىق چاقىسى بىلەن ئارىسا قانائەتلىك بولغان، ئىپتىھالىس جەرلەردەكى اقنىدار، مۇزىكانتتار، چىرىشلار، ھالىمدار، قوغام قايراتكەرلەرى اباي الدىنا كەلىپ، پىكىر ئالسىپ وتىرىغان، ابايىدىكى تالانتىن باھالاشلار چىل سايبىن مولاي تۇسكەن. لۇشۇن، پۇشكىن سىياقتى، اباي دا قانائەتلىك جۇرتقا ورتاق، سونىمەن بىرگە انىق ۋاقتىق، ھالىقتىق اقنى، اباي جاڭدا پۈھەزىيانىڭ، بىيىك ماقساتى مەن مەندەتتى — ھالىقتا قىزمەت ەتتۇ، ادامدى تارىپىلەيتتىن جانە قوغامدى دامىتۇغا كۈمەگى تىپەتتىن جاڭالىققا باستاۋ، دەپ بىلدى. ابايىدى شىئىرلەر ادەبىيەتتىكى قارت كلاسسىكىتەرى ناۋايى مەن نىزامى، فىزىۋايى، ھىمەت ياساۋى وزدەرىنىڭ بىيىك شەبەرلىكىمەن، گۇمانىيەتتىك ويلارمەن، ھىستەتتىكالىق كوزقاراستارمەن تارتتى. اباي ھالىقتا ولاردى ھالىقتەسە، ھىستەتتىپ - ھىستەتتىكەن شىئىرلاردا ناۋايى مەن نىزامىدىكى، تابارى - رابىئىيەتتىكى، راشىد اددىننىڭ، بابۇردىكى، ئابۇلخازىدىكى داستۇرلەرىن چاساھىپازدىق چولمەن، سىن كوزمەن قابىلدادى، سۈيىتتىپ، دۇنيە چۇزىنىڭ الدىكى قاتارلىق اقنىدىق مادەنىيەتتىكى ماڭىزدى ھەمەنتتەرىن قانائەتلىك اباي شىئىرلارلىق قازاق ادەبىيەتتىن، ونىڭ بۇكىل مادەنىيەتتىن مەشھۇللىك قانائەتلىك شىئىرلەر، چوغارى قارىپى ساتىغا كوتەردى.

ارداگەر اقسىن، ابايدىڭ ولەڭدەرى جۇڭگو قازاق
ادەبىيەتىنە ۈلكەن بىقال جاساعان. اباي ولەڭدەرى بىلە،
تارباغاتاي، التاي، ەرنەنقا بىرعا وڭىرلەرىندە دە جاتقا ايتىلعان،
تەبىئىي ابايدىڭ كۆپتەگەن ولەڭدەرى وسى وڭىرلەردەن
تابىلعان جانە قازىردىڭ وزىندە دە تابىلىپ وتىر. مىسالى
بىز وتكەن جىلى تولى اۋدانىندا ادەبىي مۇرالاردى تەكسەرىپ -
زەرتتە - ەۋ بارىسىندا، قازاق حالقىنىڭ ۇلى اقسىنى
ابايدىڭ بۇرىن باسپا بەتمىدە كۆرىلەگەن مىناداي بىر
شۇماق ولەڭىن تاپتىق:

كارىلىكتىڭ ارتى ەلۋ، الدى سەكسەن،
ولگەننەن سوڭ بولارىسىڭ جەرمەن جەكسەن.
قۇنانبايدىڭ ابايىنان كۆردىڭ دەۋشەڭ،
مەن كەتتىم ەندى ورنىما ەگىن ەكسەڭ.

وسى بىر شۇماق ولەڭىنىڭ وزىنەن ابايدىڭ قاراڭغى
عاسىرداعى دۇلەي كۇشتەرمەن ۋەمىرىنىڭ سوڭىنا دەيىن
السىقاننىن ايقىن كۆرۈڭگە بولار ەدى. اباي ولەڭدەرىندەن ەنار
الپ، ازىقتانباغان اقسىن - جازۇشلارنىمىز كەمدە - كەم
بولار. اباي شىعارعان اندەردە وسى وڭىرلەردە سونى ۇنىمەن
ەستىلىپ كەلەدى. سوندىقتان، ابايدىڭ ماڭگى ولجەيتىن
مول مۇرالارى مەن اسىل قازىناسى بىمىز ۇشىن دە
اسا قادىراي بولا بەرمەك.
19 - عاسىردىڭ ەكىنشى جارتىسىندا جانە 20 - عاسىر -
دىڭ العاشقى كەزدەرىندە قازاق ورتاسىندا اسەت
نايمانباي ۇلى، نۇسپىپەكقوجا شايخىسلام ۇلى، كودەك

مارالباي ۇلى، اردىچان، اقسى، كوتباي، تولەباي، كۈدەرى،
اسلىقان سەكىلدى جىازىبا اقسىندارەن چىرشىلار شىقتى.
بۇلاردىڭ شىمىدە اتاقتى اقسىن ارى اسقان انشى، كورنە-
كتى كۈمپۈزىتتۈر اسەت نسايمانباي ۇلىنىڭ ورنى تىپتى
جوعارى، ول 1867 - جىلى تىۋىلىپ، 1923 - جىلى قۇلجا
اۋدانىدا قايتىس بولغان.

اقسنى اسەت قازاقتىڭ تەلەگەي تەڭىز اۋىز ادەبىيە-
تىنە مۇراگەرلىك ەتە وتىرىپ، سول كەزدەگى فەودالدىق
قوعامدى اياۋسىز اشكەرەلەگەن، قاتتى سىناق ەتكەن توكپە
اقسنى، ول، حالىقتىڭ مۇڭ - مۇقتاجىن جوقتاپ، وزىنىڭ
اسىقانىمەن حالىق كوڭلىن كىرتەرىپ، دل جۇرەگىنە،
حالىق اراسىنا كەڭ تاراپ، كۈنى بۇگىنگە دەيىن ۇرپاقتان
ۇرپاققا جالغاسىپ كەلەدى.

اسەت كۈپتەگەن ولەڭ جانە «سالىقا - سامەن»،
«اعاش ات»، «فرانسوز پاتىشاسى»، «نۇعمان - ناعىم»،
«نۇسپىقان»، «جامساق»، «شەرىزات»، «قارعاباتىر» سىياقتى
داستاندار جازىپ، قازاق ادەبىيەتىنىڭ قازىناسىنا مول
مۇرا قالدىرىپ، ادەبىيەتىمىزگە قۇندى قور قۇيغان ۇربىسى
كەڭ، ورەسى بىيىك اقسنى ەدى.

حالىق اقسىندارىنىڭ ايتىسى قازاق تارىخىندا ەرتە
زامانداردان بەرى كەلە جاتقان تاماشا داستۇر جانە جالىندى
جانىر. اقسنى اسەت پەن بىرىسجاننىڭ ايتىسى وسى داستۇردىڭ ەڭ
تاماشا ۇلگىلەرى مەن شىرقاۋ بىيىگىنىڭ بىرى. قازاقتىڭ ايتىسى
تارىخىندا ولەڭدەرىنىڭ كوركەمدىلىگى مەن مازمۇنى جانە
وتكىرلىگى جاعىنان ايسىرىقشا ورنىن الاتىن ايتىس سانالادى.
ايتىس ۇستىمىدە ەرەۋ ولەڭسەن جاۋاپ قايتارا بىلۋ،

وتكىر تىل، ۋتسىمدى سوز، تەرەك وي، سۋرەتكەرلىك،
اقىندىق تاپقىرىلىق ارقىلى اردىپتەسىن مويىندا تۇ، ۋوزىنىڭ
ايتقاندارىنىڭ دۇرىس ەكەنىن دالەلدەي بىلۇ، اردىپتەسى-
نىڭ بۇرىس ايتقاندىن تاباندا بىلىپ تانىتۇ ونىڭ وسال
جاقتارىن اڭعارا وتىرىپ، جاڭىلدىرۇ - مەنە وسىندا تاماشا
تاپقىرىلىق، ولەك ونەرى، جانىنان جالما-جان ولەك شىعارۇ
اسقان تالانتتى اقمىندارعا عانا تان قاسىيەت. بۇل ەرەكشە-
لىكتى اسەت پەن دىرىسجاننىڭ ايتىس ۇستىندەگى ولەككە-
رىنەن ايقىن كۆرۋگە بولادى، اسەتتىڭ ولەك سايسىمىندا
وزىنە الدىرمايتىنىنا كوزى چەتكەن دىرىسجان چۈمپاق
ولەككەن تۇر قۇرادى:

— اردىقتان بىر تۇيە ۋلدى چەتپ اجال،
اللى باتپان بۇلى بار، بەزبەنگە سال.
سۇيەگى جەردەن - كوكتەن تابىلمايدى،
بىلىدىك بە، مۇنىڭ ۋوزى قايدا ولگەن مال؟

سوندا اسەت:

— دومبىرا ساعان ەرگەن شەشەن ەكەن.
دىرىسجان سويلەر سوزگە قىرعىن ەكەن.
اردىقتان وتتاي الماي ولگەن تۇيەك،
اقلەن ابايلاسام بىر جىل ەكەن، — دەپ ەشپىر
بىركىلمەستەن دال جاۋاپ تاۋىپ شەشپ بەرەدى.

قىز رىزا بولپ:

باعما بۇلبۇل اسەت بولغان اقسىن،

كىم سوگەر ورتا "جۇزدىڭ قولماناتىن.
"سوز كوشەسىن قىدىرىغان كورەگەنىنىڭ،
جەردىڭ چوق "بىر "مۇدىرىپ تولماناتىن، — دەپ اسەت
تىڭ شىپىر مۇدىرمەيتىمنىن اقىن ەكەننە ەويىنسال بولادى،
بۇلبۇل ەكەننە، كورەگەندىگىن، ورتا جۇزدىڭ اقىن ازاماتى
ەكەننە ماقتايدى، وندىڭ كورەگەندىگىنە كوڭىلى تولىپ،
سونداي سۇيىسەنەدى، مۇنىڭ "وزى اسەت پەن ىرىسجان ايتىسنىڭ
"وز الدىنا "بىر ارنالى ايتىس ەكەننە، ياعنى ادەتتەگى
تسوي - تەۋە-الاقتا كەزدەسىپ قالغان قىز بەن جىگىتتىڭ
جەڭىل - جەھاپى ايتىسى ەمەس، ەكى ەلدىڭ ماڭدايىنا
باسقان، الاقاندارىنا سالپ الپەشتەگەن اقىندارىنىڭ
ناعىز اقىندىق تاپقىرلىققا بايگەگە تۇسكەن ساڭلاقتارىنىڭ
ۇلگىلى، ونەگەلى جارىسى ەكەننە تۇسىندىرەدى.

اتاقىتى كۈرەپ-وزىتتور اسەت "ارى ارماندى، "ارى
ارمانى - زاقىن. ول سوناۋ قاراڭغى ە-اسىردا "وزىنىڭ
ولەڭدىك ونەرى مەن كومپوزىتورلىق شەبەرىلىگىن كورسە-
تپ، قازاقتىڭ بايتاق دالاسىن ولەڭ مەن جىرعى بولپ،
انمەن، كۇيمەن تەربەتكەن بولسادا، وندىڭ بىردە - "بىر شىعار-
ماسى باسپا بەتىندە جارىق كورە الماعان. سوندىقتان
ارماندى اقىن:

.....

"وتىپتى اسەت، "بىر جان وكىنىشپەن،
قاراڭغى مەڭىرەۋ "تۇندى انمەن بۇزغان،
شالقتىپ، شارىقتاتىپ سالغان اندەر،
مۇرا بولپ ەستىلەرە ۇرپاعىمىنان؟! "

.....

داريغا - اي، وسى ەكەن عوي *ولۇ دەگەن،

كوزىڭگە كۈنى بۇرىن كورىنمەگەن.

ابايداي ارت جاعنا *سوز قالدىرىپ،

ارينە، جاقسى ەكەن عوي *ولۇ دەگەن.

دۇنيەدە مەندەي سوراي اقمىن بارما،

*بىر *سوزى باسپا ورنىنا بەرىلمەگەن، — دەگەن

بولاتىن. اتاقتى كىرەپوزىتور، داڭقتى *انشى، دارىندى

اقىن اسەت نايمانباي ۇلىنىڭ ارمانى *بىزدىڭ زامانىمىزدا سىكە

اسىپ، رەالعا اينالىپ وتىر. ونەر ورنىنە قۇلاش ۇرعان اسەت

ۇرپاقتارى اقمىن اندەرىن وي مەن قىردىڭ بارىندە شىرقاۋ-

دا. اقمىننىڭ ماڭگى ولمەيتىن شىعارمالارى گازەت - چۇرنال-

داردا باسىلىپ، قالىڭ قازاق قاۋىمىنا كەڭىنەن ارالاسىپ

وتىر.

*ارپىجان جانۇزاق ۇلى 1882 - جىلى دۇنيەگە كەلىپ

1946 - جىلى دۇنيە سالعان. *ارپىجاننىڭ اكەسى جانۇزاق

ۇلكەن شەجىرەشى - شەشەن، اقمىن - جىراۋ بولغان ادام. اتاقتى

«باقتياردىڭ قىرىق بۇتاعى» داستاندارىنىڭ كوبىن جانۇزاق

تىڭ شىعارغانى *مالىم، «جانۇزاق *بىر كۈن ولەڭ ايتپاسا اۋزى

قىساپ كەتەدى» دەگەن *سوزدىڭ ساتەلگە اينالۋى دا

ونىڭ تىوكپە اقمىن ەكەنىنىڭ ايعاعى بولسا كەرەك،

«اكە كورگەن وقى جونادى، شەشە كورگەن تون پىشەدى»

دەگەندەي، اقمىن *ارپىجان اكە ونەرىنە مۇراگەرلىك ەتىپ،

بالا كەزىنەن باستاپ قىولنا دومبىرا المپ، *ان سالادى،

اسرەسە باتىرلار جىرى مەن عاشىقتىق داستانداردى جات-

تاۋغا چاس شاعىنان كىرسەدى، بۇگىن چاقتاعان داستان
 دارىن ەرتىسە كىمىدە دومبىراغا قوسىپ، اۋەندەتەپ ايتىپ
 جۇرەدى. ارپىچان بولماسا، ول دومبىرا تارتىپ، ان
 شىرقاماسا، باتىرلىق نەمەسە عاشىقتىق داستانداردى
 اۋەندەتپەسە توي - تومالاقنىڭ، ساۋىتىق - سايراننىڭ
 سانى كەلەپتەن بولغان، اقىن ارپىچان وسىنداي
 شارشى تىرىپ، قاۋمالاعان قالدك جۇرتتىڭ ساحارالىق
 ساحىناسىنان پايدالانىپ، حالقىمىزدىڭ قاستەرلى ادەبىي
 مۇرالارىن ۇرپاقتان ۇرپاققا تاراتىپ، جالعاستىرىپ جولىندا
 جاقسى ەڭبەك سىڭىرگەن. مىسالى، اقىن ارپىچان «قوزى
 كورپەش - بايان سۇلۇ»، «قىمىزجىبەك»، «ايمان - شولپان»
 سىياقتى عاشىقتىق داستاندارمەن «قابانباي باتىر»،
 «بىوگەنباي باتىر» تەكتەس باتىرلار ەپوسىن دومبىراغا
 قوسىپ چاتقا ايتىپ، تارىباغاتاي وڭىرىنە تاراتقان. وتە
 مۇتە «مىڭ بىر تۇن» سىقىلدى جەلسەس داستان بولىپ
 تابىلاتىن «باقتىياردىڭ قىرىقى بۇتاعىن» تۇڭەل دەلىك
 چاتتاپ الىپ، بىزدىڭ زامانىمىزعا جالعاپ كەتۋى اقىن
 ارپىچاننىڭ قازاق ادەبىيەتىنە قوسقان قۇندى ۇلەسى
 بولىپ تابىلادى.

«باقتىياردىڭ قىرىقى بۇتاعى» — وقىعاسى قىزىقتى داكۇردەلى
 داستاندار شوعىرى. ولاردى وقىعانىڭىزدا وقىعانىڭىز بۇڭلى - زار -
 لى، قايعى - قاسىرەتتى جايتتەردەن تۇعاندىعى اڭعارىلىپ وتىرىپ
 لادى. اڭگىمەنىڭ باس كەيىپكەرى باقتىيار وزىندە ەشقانداي قىل
 ەبىس جوق ەكەنىن دالەلدەپ، خان الدىندا 40 كۇن ۇدايى 40 اڭگىمە
 مە ايتادى. ۇكىم كۇنى كەيىندەي بەرەدى. اڭگىمەلەردە خان سا -
 رايىنداى جاۋىزدىق جانە وعان قارسىلىق، قىيانكەسكى قىرقىس،

زۇلسمددىق، جالاقورلىق، مانساپ تالاس، قانپەزەرلىك،
الدامكۈستىك جايلى ايتىلادى، اق پەن قارا، ادبلەتتىلىك
پەن ادبلەتسىزدىك سايمىقا تۈسەدى، ەك سىوگىمىدا وپامىز
قاسىكۈنەمدەر پىاش ەتلىپ جازالانادى، باقتىيار ازات
بولىپ، مۇراتىنا جەتەدى.

«باقتىياردىك قىرىق بۇتاعى» قانداي داستانداردى
قامتيتىنىن انىقتاۋ، زەرتتەۋ — كەلەلى علمى ماسەلە.
بىزدىك باستاپقى تەكسەرۈپ - زەرتتەۋدىمىز،
«قىرىق بۇتاققا» مىنا داستاندار مەن چىسالار جاتاتىن
سياقتى: «ازاتباقت پاتشا» (باقتىيار نەمەسە قۇدايدات)،
«اق پەن ەرگەن»، «داستارقان»، «شاكىر - شاكىرات»،
«سابىرلى پاتشا»، «سابىرسىز پاتشا»، «عالىكى عابدوسامات»،
«التىن بالىق»، «نۇعمان - ناعم»، «تاجىك بالا»،
(امىرزادا)، «قاسىم جومارت»، «كوركەدشە»، «جامساپ»،
«زىيادا شاھىممۇرات»، «ەسارغۇزارىن»، «ەرشەرىيات»،
«سامۇرىق»، «مالىكە شىركىن» (مالىكە - قاسەن)، «اعاش
اتى»، «ابۇشاھما»، «جىلان پاتشاسى شاھماراننىك 12
قىياسى»، «مۇڭلىق - زارلىق»، «ەرەنعايىپ»، «نۇرعازان»،
«ماڭگى تاتۇەرلى - زايىپ»، «وراز مولدا»، «جىھانشا»،
«شامىيا»، «باقتىياردىك قىرىق بۇتاعى» دال وسىلارما،
الدە ونىك شىندە «كىرمە» داستاندار بارما؟ جوق پا؟
ونى الداعى كۈندەردە ۇزدىكىسىز انىقتاۋ، زەرتتەۋ كەرەك،
دەپ قارايمىز.

اقىن ارپىجان وزىنەن بۇرىن وتكەن ارداگەر اقىن - جىراۋ،
الشى - كۈيشى، شەشەن - شەجىرەلەردى دە ەسىندە سا-
قتاپ، ولاردىك تالانتىن ۇرپاقتارىنا تانىستىرا بىلگەن،

ونىڭ ۋىسى ۋىسى دەگدار قاسىيەتىن مىنا ۋىسى ۋىسى ۋىسى ۋىسى
وزىنەن - اق تۋسىنۋىگە بولادى:

ايتىستىڭ ۋىسى ۋىسى - سارا ۋىسى ۋىسى ۋىسى،

ۋىسى ۋىسى - اقىن اسەت جالغاسى ۋىسى.

ۋىسى جۋىگە ۋىسى بولغان ۋىسى ۋىسى ۋىسى،

قازاقتا ايتار ۋىسى تۋىسى ۋىسى ۋىسى.

ۋىسى ۋىسى اتاقتى شەجىرەشى اتاقتىڭ ۋىسى ۋىسى،

قازاقتىڭ ۋىسى ۋىسى ۋىسى ۋىسى ۋىسى ۋىسى،

ۋىسى ۋىسى بولغان ۋىسى. ۋىسى ۋىسى ۋىسى ۋىسى ۋىسى ۋىسى،

ونىڭ مىنا ۋىسى ۋىسى ۋىسى - اق ۋىسى ۋىسى:

كەلەلى ۋىسى كوپپەن شەش،

شەش ۋىسى ۋىسى شەش،

شەش ۋىسى كەتسە ۋىسى،

ۋىسى قويىپ ۋىسى شەش.

ۋىسى تىڭدا كەلگەننىڭ

نامىسىن جوقتا ۋىسى.

قازىلىقتان اداسپا،

جەتەگىنە ۋىسى بەرگەننىڭ

ناپسىگە ۋىسى ۋىسى،

ۋىسى مەزەت شاۋىپ جەلگەننىڭ،

ۋىسى - ۋىسى ۋىسى،

ۋىسى كەۋدە جانداردىڭ،

ۋىسى جوق اسەمنىڭ،

ۋىسى جوق شەشەننىڭ،

ۋىسى ۋىسى كوزبەن كوزگەننىڭ.

ساناتتى، ويشىل سايبىر باي اقمىنىڭ وسى ولەڭمىنىڭ
وزىنىدە اسا زور فيلوسوفىيالىق شەشەم، ۇلكەن وي قورتۇ
جاتقاندىن كورۋىگە بىرلادى.

ۇرپاقتارىنا ولمەس مۇرا، ەلەۋلى ەسكەرتكىش
قالدىرعان ورەلى اقمىنىمىزدىڭ بىرى فۇسۇپبەكقوجا شايخىمىسلام
ۇلى. ول 1857 - جىلى تۇبىلىپ، 1937 - جىلى تەكەس
اۋدانىندا قايتىس بولعان. بالا كەزىندە مەدىرەسەدە وقىپ،
ەسكىشە بىلىم العان، كەيىن كەلە بۇچار مەدىرەسەسىدە
وقۇعا تۇسەدى، وسى مەدىرەسەلەردى بىتىرگەن سوڭ ادەبىيەت
پەن شۇعىلدانا باستايدى. اسرەسە شەخىس حالىقتارىنىڭ
تىلىن، كوركەم ادەبىيەتنى ۇيرەنۋىگە ۇەتىلىپ، شەخىستىڭ
كلاسسىكالىق ادەبىيەتنى، فولكلوردىن زەرتتەيدى، شەخىستىڭ
ايگىلى كلاسسىك اقمىن - جازۇشىلارى - فەرداۋسى،
نيزامى، ناۋايى، جامى، فيزۇلى، ماپپۇي، ساعدى شىعارمالا-
رىمەن تانىسادى. قازاقتىڭ كلاسسىك، اقمىنى ابايدان
تالىم الادى، اراب، پارسى، تۇركيا ەلدەرىندە دە بولادى،
اتاقتى انشى، اقمىن بىر جان سالدىن كوپ كەزدەسىپ ولەڭ
ونەرىن ۇيرەنەدى، ورسى، شاعىتاي تىلدەرىن جاقسى
يگەرەدى. اقمىنىڭ «قىزجىبەك»، «ەرنازار - بەكەت»،
«شەرنىياز»، «قارغانىڭ زارى» سىياقتى شوقتىعى بىلىك
داستاندار جانە «دۇڭلىق - زارلىق»، «مەڭ بىر تۇن
قىساسى»، «توتىنىڭ توقسان تاراۋى»، «جۇسىپ - زىليخا»
سىياقتى خىيالاردىڭ وزىندىك نۇسقالاردىن جازغانى مالىم،
سونداي - اق «باقتىياردىڭ قىرىق بۇتاعىنىڭ» بىر
بولىمىن جىرلاعان جانە جازىپ تاراتقان.

اقمىن وسى اسىل قازىنالاردىڭ جوعالىپ كەتپەۋىنە

ايسرىقشا مان بەرىپ، وكتاپر توڭكەرىسىمىنە دەيمىن پەتربۇرگ، قازان، ۋفا، ورنبۇر، تاشكەنت، الماتى قالالارىدا «قىزجىبەك» (1894 - جىلى)، «ايماق - شولپان» (1896 - جىلى)، «بىر جان مەن ساراننىڭ ايتىسى» (1898 - جىلى)، «الپامىس» (1899 - جىلى) سىياقتى داستاندارمەن جىسالار-دى جەكە كىتاپ ەتىپ باستىرعان، سونداي - اق شىئەتنىڭ «سالسال»، «زارقۇم»، «جۇسىپ - زىليحا»، «دۇڭلىق - زارلىق»، «شاكىر - شاكىرات» ت. ب جىسالار-دىن «سەككىز ئون چىكاياسىن»، «توتىنىڭ توقسان تاراۋى»، «كەربالانىڭ شولىندە»، «دارىعا قىز» سىندى اڭىزداردى ۋەگەن اۋدارىپ، باسپادا باستىرعان. اقىن شىئەرمالارى بىلە، التاي، تارباغاتاي، مەرىقاپىرغا ۋەگەن دەيمىن كەڭ تاراعان. ول قوعامدىق ۋەمىردىڭ ار قىرىنان كۆپتەگەن ۋەكە قىمەتتىرعان.

مىسالى اقىن ۋەمىردىڭ مان - ماعىناسى جونىندە:

جارا تىمىسىز كۆمىستەن،

چاقىلاپ سوققان مىس ارتىق.

قۇرمەتسىز وتكەن ۋەمىردەن،

ۋىقىدا كورگەن تۇس ارتىق،

قاڭقايتىپ تىككەن اق ۋىدەن،

قايسىرى بار قاراشا ۋى ارتىق، دەسە «جەتپىس بەس»

دەگەن ۋەگەندە:

بىرەۋ بىلىپ، بىرەۋلەر بىلمەي دە جۇر،

بىلىمدىنى جۇرت سىكە بىلمەي دە جۇر،

بىلىمدىنىڭ بارى دە ۋىدە جاتىپ:

باس قوسىلعان كەڭەسكە كىرمەي دە جۇر.
بىلىمىڭىزنىڭ بارى دە ەل قورقىتىپ،
ەلدىڭ باسىن ايتەۋىر يىزەتمىپ جۇر، — دەپ بىلىم-
دى ادامداردىڭ قوعامدىق نىسكە ارالاسۋىنىڭ قاچە تىتىلمىگىن،
ولاردىڭ قوعامدىق ورنىنىڭ ماڭىزدىلىغىن ناسىحاتتايدى.
كودەك مارالباي ۇلىنىڭ اقسىندىق دارىنى ايتەمس
ولەڭمەن باستالغان. ول 1888 - جىلى دۇنيەگە كەلمىپ
1939 - جىلى تەكەس پەن موڭغۇلكۇرەنىڭ اراسىندا مىس
دەگەن جەردە قايتىس بولغان. كودەك سەميا تۇرمىسىنىڭ
اۋىرتىپالغىنان، قازاق ساحاراسىندا مەكتەپتىڭ بولماعان
دىغىنان وقۇۋ قى الماعان، تەك ۇزىنىڭ تالاپتانۋى ارقاسىندا
دا عانا حات تانىغان. كودەكتىڭ اكەسى بايشىعان دا، ۇلى
اكەسى مارالباي دا ۇز تۇسىندا اقىن، سىققاشىل، شەشەن،
شەجىرەشى كىسىلەر بولغان. اكە - بابا ونەرى كودەككە قارشى-
دايمىنان - اق دىقپال جاسايدى، اتادان بالاعا قالىپ كەلە
جاتقان «ايتىس» سالتى بالا كودەكتى دە ايتىسقا تۇسىرەدى.
اقىن كودەكتىڭ:

ون ەكىدەن ون ۇشكە ارىندادىم،
اتمىدى ۇزىم ەرتتەپ جابىندادىم،
توي بولغان تاماشالى جەرگە بارىپ،
ولەڭگە سول كەزىمەن اعىندادىم، — دەۋى ونىڭ ولەڭگە
ون نەشە جاسىنان باستاپ قۇمارتقاندىن، سونداي - اق
ونىڭ ۇسىپ - ونگەن توپىراعى اقىن حالىقتىڭ ايتىس
ولەڭى ەكەندىن ۇعىندىرادى. كەيىن كەلە كودەك جازباشادا
ولەڭ شىعاراتىن توكپە اقىنعا اينالادى. كودەكتىڭ «قاينىغابار-
عاندا» دەگەن شاعىن داستانى، «قالايى قاسىق»، «تۇر-

«سەن ەلدى ارالاۋ»، «كەڭ تەكەس»، «ساسان اۋدلىمنا بارعا -
ندا» دەگەن ولەڭدەرى سوناۋ ەرتەدەن بەرى چۇرت
كوڭلىمىنە ۇيالاپ، ۇرپاقتان - ۇرپاققا جالعاسىپ كەلەدى.
باسپاسى جوق قاراڭغى زاماندا كودەك مۇرالارىنىڭ اۋىزدان -
اۋىزعا جاتتالىپ، قاعازعا كوشىرىلىپ، حالىقىپەن بەرگە
جاساپ، بىتە قايناسىپ كەلۋى اقمىن ولەڭىنىڭ قۇددىرەتىن،
سونداي - اق ونىڭ حالىق قۇرمەتىنە بولەنگەن دارىندى
اقمىن ەكەنىن كورسەتەدى.

ەرتە زامانداى قازاق اقمىن - جىراۋلارنىڭ كوبى
كۇندەلىكتى ەڭبەك تىرىشىلىگىمەن بىتە قايناسىپ جۇرگەن
ەڭبەكشىلەردەن شىققانى مالىم. سونىڭ بىرى حالىق اقمىنى
تولەباي بوجەك ۇلى. تولەباي اقمىندىققا قويىشنىڭ اق تا -
ياعىمەن ارالاسقان ادام. ول 1848 - جىلى التاي اۋدانىندا
تۇلىپ، 1921 - جىلى 73 جاسىندا دۇنيە سالعان.

اقمىن تولەباي جاساعان داۋىر قازاق دالاسىندا،
ونىڭ شىندە التاي وڭىرىندە فەودالدىق قاناۋمەن ەزگى
ەڭبەكشى حالىقتى تۇرالاتىپ جاتقان كەز ەدى. حالىق
ۇستىندەگى الامان - سالىق، قاراڭغى زامانداى ايانمىشتى
تۇرمىس اۋىرتىپالدى، اشىقتىق - جالاڭاشتىق، زورلىق -
زومبىلىق تولەبايعا ولەڭ ۇيرەتەدى، ول دالا الپاۋىتتار -
مىنا ۇزىنىڭ ولەڭىمەن قارسى شىعادى، ولاردى ۇزىنىڭ
ۋىتتى تىلىمەن تۇيرەپ، ماسقارالاپ وتىرادى. مىسالى ەلدە
بىر بى ۇزىنىڭ بىيەسىن تارتىپ العان كەزدە تولەباي:

مەن سەنى ماقتامايىمىن قورلاماسام،
كورگەم جوق تىيىن پايدا سورلاماسام،
ۇش جۇزدىڭ بارىندە جايار ەدىم،

جالعز - اق سۇيەگىم دەپ ويلاماسام.
ەكى امبى، تورت ۇكىرداي، گۇڭمەن جەتى،
بۇلاردىڭ سۇيەر اسى قويدىڭ ەتى،
چارلىدان جالعز اتتى بىر قوي المپ،
اشلدى ايپاتتانىپ ەلدىڭ بەتى.
ادىم قىسقارپ جۇر ۇزاي الماي،
بولدىڭ ەوي تۇگەسەتمىن قۇداي الماي،
بىرەۋىن بەس بىيەننىڭ ۇستاپ اپسىڭ،
مەن كەلدىم بۇگەجەكتەپ شىداي الماي، - دەپ
جەمەڭگەرلەردى مىقتاپ شەنەيدى.

تولەبايدىڭ ولەڭ - جەرلارى تولمىق چىمىپ - تەرىلىگەن
جوق. ول ۇز كەزىندە «دومبىرا»، «دوربا» اتتى شاعىن
داستاندار، «اقىت اۋىلىمنا بارعاندا» دەگەن ۇزاق تولعاۋ
جانە تولپ جاتقان قىسقا ولەڭدەر شىعارعان. ونىڭ بىر
نەشە ايتىس ولەڭى خالىقىمىزدىڭ سارايمىندا ساقتاۋلى.
اقىن اقت 1867 - جىل مەن 1940 - جىلدىڭ ارالى-
مىندا جاساعان ادام. ول كۆبىنچە سە ۇدنى تاعىلىمىغا بايلا-
نىتى شارىعات ولەڭمەن جۇرتقا تانىلغان اقىن.
ۇدنى نانمىداردان تۇعان ولەڭدەر ەرتە-كەتەردە
وتكەن خالىق اقىندارى مەن جىراۋلارىمىزدىڭ شىعارمالار-
نىدا ازدى - كۆپتى كەزدەسىپ وتىرادى. اقىن اقت شىعار-
مالارى جونىندە دە وسىنى ايتىۋعا بولار ەدى.
تارىخى دەركەتەر مەن عىلمى زەرتتەۋلەرگە سۇيەنە وتىرىپ،
قازاق خالىقى جازبا ادەبىيەتىنىڭ IIX - IX عاسىرلاردان
باستالغاندىن اناپ ايتقىمىز كەلەدى.
ماسەلەن: IIX - IX عاسىرلاردىكى ورخون، ەنيسەي جازۋى -

سەزۋلارى، IX - X ەسىرلاردا تالاس - شۇ بويىمىدا جاسال-
مان كىتاپتار — «قۇداد خۇبىلىك»، «دىۋانى لۇعاتات
تۈرىك»، X - XI ەسىرلاردا كاسپى تەڭىزى جاعالاۋلارىمىدا
جارقىقا سەمان كىتاپتار - «كودەكىس كۇمانىكۇس» (قىپشاق
تەلىمىنىڭ سۆزدىكى)، «وعمزناما»، «حىسا سۇل انبىيە»،
XI - XII ەسىرلاردا قازاق چەرىمىدە جاسالغان خوجاقىمەت
ياساۋىي، سۇلايمان باقىرعانى شىعارمالارى — «دىۋانى
حىكىمەت»، «حاكىم اتا»، «باقىرعانى كىتابى»، «اقىرزامان»،
التمىن وردا تۇسىمىدا (XIII - XIV ەسىر) سىر دارىيا بويىمىدا
ارال ماڭمىدا جازىلغان ادەبىي شىعارمالار — «مۇحابباتناما»،
«سايحاتناما» — قازاق خالىقىمىڭ دا ەرتەدەكى جازىبا ادە-
بىيەت نۇسقالارى دەپ ەسەپتەلەدى.

بۇل جازۇ - سەزۋلار، جازىبا ادەبىيەت نۇسقالارى،
ادەبىي شىعارمالار كۆپىنچە ەرتەدەكى شاعىتاي، ۇيعۇر تەلىمى-
رىمىدە جاسالغان، ول تەلىمىدە بىر كەزدە ورتا ازىيا خالىقتار-
نىڭ بارىمىدە، سونىڭ ئىشىمىدە قازاق خالىقىمىدا ورتاق تەلىم
بولغان، اقىن ابىدىڭ بىر كەزدە ولەڭدى شاعىتاي تەلىمىدە
جازغانى مالم.

مەسالى:

يۇزىي راۋشان، كوزى - گاۋھار

لاعىلدەك بەت ۇشى احمار،

تاماعى قاردان ۇھام بىجىتار

قاشىڭ قۇدىرەت قولى شىگا.

باتىس ەۋروپا خالىقتارىمىڭ بىر كەزدەكى ادەبىي تەلىمى
لاتىن تەلىمى بولغانى سىياقتى ۇيعۇر، شاعىتاي تەلىمىدە بىر
كەزدە ورتا ازىيا خالىقتارىمىڭ، ونىڭ ئىشىمىدە قازاق خالىقىمىدا

نىڭ دا تىلى بولغاندىنمۇ داۋ جوق، بۇل ادەبىي شىعار-
مالاردى ورتا ازيا حالقتارىنىڭ ۋاكىللىرى جاساعاندىكى
دا سوزسىز. بۇل سوزىمىزگە «كودەكس كۇمانىكۇس»
(«قىپشاق تىلىنىڭ سوزدىكى») ابدەن ايعاق. سول سەبەبتى،
بۇلار قازىرگى ورتا ازيا حالقتارىنا ورتاق مۇرا دەلىمىدى.
مۇنى قازاق خالى جازبا ادەبىيەتىنىڭ باسى، ەرتەدەكى
جازبا ادەبىيەتى دەۋگە بولادى. ويتكەنى، ونىڭ شىندە قازاق
تىلى دا قازىرگى ادەبىي تىلىنىڭ ەلەمەنتتەرى كوپ ۋىشراپ
وتىرادى. بۇل ايتقانمىزغا فرانسۇز ادەبىيەتىنىڭ ورتا
عاسىرلاردا فرانسۇز تىلىمىدە جاسالماي، لاتىن تىلىمىدە
جاسالغاندىكى، ورس خالىنىڭ ەرتەدەكى ادەبىيەتىنىڭ
ورس تىلىمىدە جاسالماي بولكار، سلاۋيان تىلىمىدە جاسال-
غانى دا دالەل.

قازاق كوپ رۇدان قۇرالغان خالى. قازاق بولپ بىرىك-
كەن رۇلار دۇنيەگە دال سول قازاق قالىمىدا كەلگەن
ەمەس، قازاق خالى قۇرامىنا ەنگەن ۋىسىمىدەر بىزدىڭ
جىل ساناۋىمىزدان ۋىش عاسىر بۇرىن بولغان. قازاق خالى-
نىڭ نەگىزى سانالاتىن ارەب، نايمان، قىپشاق، قوڭىرات،
كەرەي، ۋاق رۇلارى دا IX - IIX عاسىرلاردا بار رۇلار
ەدى.

سوندىقتان، قازاق خالى جازبا ادەبىيەتىنىڭ تارىخىن
IX - IIX عاسىرلاردان باستاۋ شىندىققا سىيەدى ۋارى
زاڭدى كەلەدى.

قازاق خالى وسى ۇزاق تارىخ بويىنا دۇنيەگە ولە-
ڭمەن كەلىپ، دۇنيەدەن ولەڭمەن ۋوتىپ بارا جاتقان اقىن
خالى. ۇلى اقىن ابايدىڭ: «تۇعاندا دۇنيە ەسىگەن اشادى

ولەڭ. قارا چەرگە ولەڭمەن كىرەردەنەڭ» دەگەن ولەڭى.
 وسى ومىزدەن تۇعان.
 قازاق حالقىنىڭ ولەڭدىك قازىناسى: 1) سالت ولەڭدە.
 2) لىرىكالىق - ەپىكالىق ولەڭدەرى، 3) تارىخى
 ولەڭدەر بولپ بولمەدى. بۇلاردىڭ ءوز ىشىندە تولپ
 جاتقان تۇرلەرى بار. ولەڭ - حالقى ومىرىنىڭ ايناسى،
 حالقتىڭ سالتىن، ءىمى - تانىمىن، بىلىم دارەجەسىن
 تانىتاتىن اياۋلى اسىل مۇرا. قازاق ولەڭدەرىندە تۇرمىس -
 سالت جىرلارى قۋانىش - مەرەكە سالت جىرلارى، ەۋڭ -
 شەر جىرلارى بولپ ەكى توپقا بولمەدى. مىسالى، توي
 باستار - قىز ۇزاتۋ تويىنىڭ باستالغاندىن تۇسىندىرەدى.
 مۇندا قىزدىڭ كوركى، قىزدىڭ مىنەز - قۇلقى، قىزدىڭ ونەر -
 بىلىمى سۇرەتتەلەدى، قىزعا اقىل - كەڭەس ايتىلادى.
 جار - جار بۇل ولەڭنىڭ جار - جار اتانۋى «جار -
 جار - اق» دەگەن قايمىماسىنىڭ قايتالانۋىنا بايلانمىتى.
 تۇعان بولسا، وندا سۇيسەپەندىك، عاشىقتىق سارىن ساقتال-
 ەان. سول جاردى وزىنە باللاۋشىلىق، جان جۇرەكتىڭ
 جاقىندىعى بار. جار - جار - جىگىتتەر توبى مەن قىزدار توبىنىڭ
 ايتىسۋىمەن وربىندالادى. جار - جاردا قىزعا ەل - جۇرتتى،
 قاين ەنەنى قۇرمەتتەۋ، يېبالى - ادەپتى بولۋ جونىندە ناسى-
 حات، اقىل ايتىلادى.
 سىڭسۇ. سىڭسۇ ولەڭدەرىن توي تارقاپ، ۇزاتىلار
 الدىندا قىز ۇزىنىڭ اۋىل - ايماعىمەن، قۇربى - قۇرداس،
 جاقىن تۇستارىمەن قوشتاسۇ رەتىندە ايتادى، قىز وتكەن
 ومىرىن، ۇشقان ۇياسىندا كورگەن قىزىقتارىن ەسكە قۇسىرىپ
 سىڭىپ جىلايدى، ۇزىن شالقار كولمىنەن ۇشقان

اققۇ قازغا تەگەيدى. *بۇ يەردە قازغا تەگەيدى دېگەن مەنىدە قول يازما بار.*
 بەت اشار. بەت اشار كەلىن تۇسكەندە ايتىلادى. بەت
 اشاردىڭ ماقساتى جاڭا تۇسكەن كەلىندى جاڭا ۇيا، جاڭا
 اتا - انا، جاڭا ەل - چۇرتقا كورسەتۇ جانە تانىستىرۇ،
 كەلىنگە مىندەت تاپسىرۇ، اتا - انا، باسقادا ەل اقساقالدارىنا
 سالام ەتتىرۇ بولادى. *بۇ يەردە قازغا تەگەيدى دېگەن مەنىدە قول يازما بار.*
 مۇڭ - شەر جىرلارى. تۇرمىس - سالت جىرلارنىڭ
 ەركەشە، بىر تۇرى - قوشتاسۇ، ەستىرتۇ، چوقتاۋ ۋەگدەرى.
 بۇل ۋەگدەر قازاق حالقىنىڭ كوڭىل كۇيلەرىنى تىۋعان.
 بۇلاردىڭ بارى ادامنىڭ دىكى مۇڭ - شەرىن، ارمانىن،
 قايسى - قاسىرەتمەن كورسەتەدى. مۇڭ - شەز ۋەگدەرى قازاق
 حالقىنىڭ ۋەگدىك - پوۋەتىكالىتى ۋە ەزىپازدىغىنىدا ۇز الدىنا
 جاڭا بىر جانىر بولپ ەسەپتەلەدى. *بۇ يەردە قازغا تەگەيدى دېگەن مەنىدە قول يازما بار.*
 ۋەگدىك ۋەگدىك. ۋەگدىك ۋەگدەر باسقا ەلدەردىڭ اۋىز
 ادەبىيەتىمىدە ەداۋىر ۋورنى بار جانىر. مۇندا «ۋەگدىك» ايتىسادا
 ۋەگدىك ارعى نەگىزىدە شىمىندىق جاتىادى. ۋەگدىك قۇبىلىشى
 ەن ادامنىڭ ارەكەت. ايلاسىن بەينەلەۋ، كوپىنە اسىرەلەۋ
 ارقىلى كورسەتىلەدى. ۋەگدىك ۋەگدىك، سىتاق نۇردىدە
 ۋەگدىك، جامان، نىشار سىتەرەن قىلىقتاردى شەنەيدى.
 جىمىالى: *بۇ يەردە قازغا تەگەيدى دېگەن مەنىدە قول يازما بار.*
 ۋەگدىك كەلىندى ەبى ۋەگدىككە،
 ۋەگدىك ۋەگدىك ۋەگدىك ۋەگدىك،
 قىزىق بايتال قالڭ مالعا ساناپ المپ،
 قىز بەردىم ۋەگدىك كەگىلىككە.
 مۇندا ۋەگدىك، اجۋا، اسىرەلەۋ ۋە شەبەر، قىزىقتى تۇردە
 سۇردەتتەلگەن.

شەشەندىك سوزدەر. قازاقتىڭ حالقتىق ادەبىيەتىندەگى
تاماشا جانردىڭ بىرى شەشەندىك سوزدەر. شەشەندىك سوز —
قازاقتىڭ واھىك - جىرلارىندا، ەرتەك، اڭىزدارىندا، اڭگىمە-
داستاندارىندا، حالقتىڭ اۋىز - ەگى سوزدەرىندە جىيى
كەزدەسىپ وتىرادى.

شەشەندىك ونەر — اقىندىق، جازۋشىلىق سىياقتى قاستەرلى
ونەر. شەشەندىك سوزدەر مازمۇنى مەن تاپتاستىرىلۋى
بويىنشا شەشەندىك ارناۋ سوزدەر، شەشەندىك تولعاۋ سوزدەر،
شەشەندىك ناقل، شەشەندىك ماقال - ماتەل، شەشەندىك
مسال، جۇمباق، جاۋاپ بولمىپ بەسكە بولمىدەدى. شەشەندىك
ارناۋ سوزدەر ادامدار اراسىندا قارىم - قاتىناستى، شەشەن-
دىك تولعاۋ حالقتىڭ فيلوسوفىيالىق كوزقاراسىن، شەشەندىك
داۋ سوزدەر قازاق قاۋىمىنىڭ زاتتىق جانە رۋحاني جاقتاعى
داۋلى ماسەلەلەردى رەتتەيتىن ەجەلگى ادەت زاڭىن بىلدىرەدى.
شەشەندىك سوزدەر، قۇربىلىمىنا قاراي تەرەلى سوز، پەرنە-
لى سوز بولمىپ ەكىگە بولمىدەدى. قۇربىلىمى واھىك - جىمعا
ۇقساس شەشەندىك سوزدەر تەرەلى سوز دەلىنەدى، كوركەم
قارا سوزبەن ايتىلاتىن شەشەندىك سوزدەردى پەرنەلى سوز
دەۋگە بولادى.

جۇمباق. حالق اۋىز ادەبىيەتىندە كەڭىنەن دامىعان
ۇساق جانردىڭ بىرى جۇمباق سانالادى. جۇمباق ادامداردى
تاپقىشىققا باۋلىدى. قازاق جۇمباقتارى مازمۇن جاعىنان بىر-
نەشە بىرى تاقىرىپتاردى مىسالى، جاراتىلىس، ادام، جاساندى
زات، ەڭبەك، بىلىم جاقتارىن قامتىپ جاتادى. قازاق جۇمباق-
تارىنىڭ كەيپەرەۋلەرى كوركەم قارا سوز، كەيپەرەۋلەرى

تاقپاق، كەيپىرەۋلەرى ولەڭ، كەيپىرەۋلەرى ايتىس تۇرىنىدە
بەينەلەنەدى.

ماقالدارمەن ماتەلدەر. ماقال - ماتەل دەگەنمىز حالق-
تىڭ ناقىل سوزدەرى، بەلگىلى بىر ويدى بىقشامدى تۇردە
ۇتىمدى، وتكىرەتەپ ايتىپ بەرەتەن كەستەلى سوز. ماقال -
ماتەل - قازاق حالقى ادەبىيەتىنىڭ قوعامدىق قۇبىلىستاردى
كەڭ قامتىپ، ومىردەگى ارقىلى قارىم قاتىناستاردى اسەرلى،
كوركەم بەينەلەيتەن تاقىرىبى، يدە يالىق مازمۇنى باي ەڭ
بىر مول سالاسى.

قازاقتىڭ ماقال - ماتەلدەرى ازاتتىقتان بۇرىن جازىلىپ
الدىباي، اۋىزدان - اۋىزعا تاراپ كەلگەن بولسا،
ازاتتىقتان كەيىن پارتيامىز بەن ۇكىمەتتىمىزدىڭ قامقورلىعى
ارقاسىندا، بىرنەشە مىڭ ماقال - ماتەلدەر جىنالىپ،
ارناۋلى كىتاپ بولىپ شىعەپ وتىر.

ەرتەگىلەر مەن اڭىزدار. قازاق حالقىنىڭ ەرتەگىلەرى
مەن اڭىزدارى مازمۇنى مەن سىپاتىمىز، بەينەلەۋ وبىيەكتىسىنە،
شىعە تارىخىمىز قاراي ۇش سالاعا بولمىپ كەلدى.

۱ - حىيال - عاجايىپ ەرتەگىلەر. حىيال - عاجايىپ
ەرتەگىلەر كوپىنەشە كۈنە زامان، ايعاعى، ول بارلىق ەرتەگىلەر
توبىنىڭ شىندە اسا دىكى زامان ۇسىم - تانىمدارىن،
تۇرمىس - بولىستىڭ ەڭ كۈنە تۇرلەرىن كورسەتەتەن اڭگە-
مەلەر. قازاقتا بۇعان: «قۇلا مەرگەن»، «جەردەن شىققان جە-
لىم باتىر»، «الامان مەن جۇلامان»، «كۈن استىنداى كۈنكەي
قىز»، «اي استىنداى ايبارش»، «التىن شاشتى قىز»، «ەر-
توستىك»، «قاڭباق شال»، «جالماۋىز كەپەر»، «ۇرتوقپاق»
سىياقتى قىرۋار حىيال - عاجايىپ ەرتەگىلەر جاتادى.

2 - حايۋانات جايىنداى ەرتەگىلەر، بۇل ەرتەگىلەر،
 باسقا حالقتاردىڭ اۋىز ادەبىيەت قورىنىداى سىياقتى، قازاق
 حالقىنىڭ اۋىز ادەبىيەت قورىنىدا دا كوپ كەزدەسەدى. حايۋا-
 ناتتار اڭگىمەسىندەگى قازاققا *تان ەرەكشەلىك مىناۋ: ولاردا
 *تورت تۇلك مال: چىلقى، سىمىر، قوي، تۇيە كوپ اڭگىمە-
 لەنەدى، بۇلار ادامنىڭ تىرشىلىك تىرەگى، قامقورى رەتىندە
 سۈرەتتەلەدى، اققۇ، قارلىعاش، بايىمىز، كەپتەر، بۇركىت، *يت،
 مىسقى كىيەلى اڭ - قۇس قاتارىنىدا ت. ب. ايتىلادى.
 قاسقىر، ايۋ، ارىستان، جولبارىس، تۇلكى تەكتەستەر چاۋىز،
 زالىم، الدامشى حايۋانات ەسەپتەلەدى. جان، باي، *ۋازىر،
 ساۋداگەرلەر ارىستان، ايۋ، جولبارىس، قاسقىرلار بەينەسىندە
 اڭگىمە ەتىلەدى. تۇلكى - اسقان قۇ، اۋىردىڭ استى،
 جەڭىلدىڭ ۇستىمەن جۈرەتىمىن، وزگەنىڭ بارىنەسىرتى دوس،
 *شى قاس بولا وتىرىپ *بارىن الداپ - ارباپ كەتەتىمىن
 حايۋانات رەتىندە سۈرەتتەلەدى. «بوزىنگەن»، «ەشكى مەن
 چاڭقاق»، «قوتىر تورعاي»، «تۇلكى مەن مايمىل»، «ايۋ،
 قاسقىر، تۇلكى»، «ماقتاقىزبەن مىسقى»، «كۇشەك پەن مىسقى»،
 «قاسقىر مەن چىگىت»، «اق قاسقىر»، «كۇيەۋ قاسقىر»
 ت. ب. ەرتەگىلەر حايۋاناتتار جولىنىدەگى ەرتەگىلەرگە جاتادى.

3 - سالت ەرتەگىلەرى. سالت ەرتەگىلەرىنىڭ ورنى
 وزگەشە كەلەدى. بۇلاردا سوناۋ ەرتە فەودالدىق زامانىنىڭ
 ەلەسى بار. سالت ەرتەگىلەرىنىڭ قازاق اۋىز ادەبىيەتىندەگى
 ۇلكەن وزگەشەلىگى، ەرەكشە قاسىيەتى مىنادا: ولاردىڭ ەڭ
 زور، ەڭ ەىرل مازمۇنى ەڭبەكشىلەردىڭ تىرشىلىك، چاىدايمىنان،
 اۋىر كۇن كورىسىنەن تۇعان. سالت ەرتەگىلەرىندە اجۋامەن
 مىسقا تاپ تارتىسىنىڭ قۇرالى رەتىندە قولدانىلادى.

«بىلگىر ادام»، «قارتتىڭ ۇلىنا وسپەتى»، «ۇش اۋىز سوز»،
«ونەگە»، «جاقسى ايەل»، «توعىز توڭقىلداق»، «بىر شىڭكىلدەك»،
«ۇرتوقپاق»، «تازشا بالا» سىياقتى اڭگىمەلەر وسى
تاقىرىپتىڭ ۇلىگىسى.

قازاقتا المىس زامانىنان كەلە جاتقان ەرتەگى —
اڭىزدار مەن شەشەندىك سوزدەردىڭ باس كەيىپكەرلەرىنە الدار
كوسەنى، اسان قايعىنى، قوجاناسىردى، جىرەنشە شەشەندى
كورسەتۋگە بولادى.

الدار كوسە جايىنداى اڭىز جالعىز قازاقتا ەمەس،
ادەبىي مۇرالارىمىز ارالاسقان تۇستاس ۇيعۇر، قىرعىز،
وزبەك ت. ب. حالقتاردا دا بار. الدار كوسە - قاشاندا
ايلالى، كۇلدىرگى بەيىنەدە كورىنىپ وتىرادى. ول «شىقى
بەرمەس شىعايىبايدى» الداپ كەتەدى، الدامپازدىڭ ەڭ
ايلاكەرى شايىتاندى الدايدى. ەلدى جەگىدەي جەپ، جەبەي
ساۋىپ جۇرەتىن جەمەڭگەر ساۋداگەرلەردى جەر سوقتىرادى.
ەل حىيالى الدار كوسەنىڭ باسىنا سانسىز كوپ،
شەكسىز كەڭ وقىعا، اڭگىمەلەردىڭ بارىن جاماپ قوسا بەر-
گەن. سوندىقتان الداردىڭ اتى جەكە - دارا ات رەتىندە
ەمەس، مىسال سوز تۇرىندە چاپپاي قولدانىلىپ كەتكەن.
ونىڭ زور ەرەكشەلىگى وسى. الدار كوسە سوڭعى كەزدەردە
حانزۇ وقىرماندارىمەن دە تانىما باستادى.

اسان قايعى — قازاق اڭىز - ەرتەگىلەرىندە ايتىلاتىن
ارمانى كوپ، ەرەكشە ادام. اسان قايعى تارىختا بولغان
ادام دەۋگە دە بولادى. ويتكەنى، اسان قايعى ۇز زامانىنا
بولغان بولجاۋلارعا، وسپەتى ارقىلى ۇز جاعدايمىنان، زامان
اڭعارىنان بىر قىدىرۋ كورىنىس، بەلگى بەرىپ كەتكەن

كەس،
اسان قايسى حالقى دۇڭسىن ارمان ەتەدى، اسان
قايسى جايىنداى اڭىز - ەرتەگىلەردىڭ ەڭ كورىكتىسى،
حالقى ۇشىن قىزىقتىسى - ونىڭ مالعا مەكەن، ەلگە بىرس
بىزدەپ، جەلماياعا ۇمىنىپ، قازاق جايلاپ وتىرعان ورسىن،
ورسىتىڭ ۇبارىن شارلاپ، تىنىم تاپپاي شارىقى ۇرىپ، جەر
شارىن كەزەتىندىگى. ول كورگەن جەر - سۇ مەكەنىنىڭ
بارىنە قاناعات قىلمايدى، ارماندى ۇبىر جىر بارىن سەزەدى
جانە سونى كوكسەيدى. ول وعان «جەر ۇيىقى» دەپ ات
قويادى. وندا مالعا قۇت - مەردكە، ادامعا باقىت - تىنىش
تىقى ورنالماق، «قوي ۇستىنە بىز تورعاي جۇمىرتىقالاماق»
دەپ بىلەدى. وسىنداى جەردى ول ۇزى ۇشىن دەسەس،
ەل - جۇرت ۇشىن بىزدەيدى. ۇبىراق، جەلماياسىنا ۇمىنىپ،
«سۇى سۇت، جاعاسى بالقايماق»، «جەر ۇيىقتى» تابالماغان
اسان قايعىمەن وتەدى. سوندىقتان حالقى ونى «اسان قايعى»
دەپ اتاپ كەتكەن.
جىرەنشەنىڭ اتى دا الدارمەن اساننىڭ اتى سىقىلدى
جالپىلاما اتاۋ بولمىپ كەتكەن. جىرەنشەنىڭ اڭگەمەسى
بۇقارا ساناسىنان تۇعان. جىرەنشە ۇستەم تاپتىڭ ۋاكىلى
بولعان خان مەن پاتشادان قورلىقى - زورلىقى كورمەۋ ۇشىن
السادى. ەل اڭگەمەسى تاپقىمىر، شەشەن جىرەنشەنى خانغا
جەڭگىز بەيدى، ونى جەڭگەتىن ايەلى قاراشلىق قانا بولادى.
قوجاناسىر اڭىز - ەرتەگىلەرى دە ورتا ازىدادى جانە
لىقتارعا ورتاق. قوجاناسىر ەرتەگىلەرى شاعىن، كۇلدىرگى،
سىمباق بولمىپ كەلەدى. قوجاناسىر اڭىزداردا خان مەن
پاتشالاردى، باي مەن مائاپتاردى اشكەرەلەيدى، شەنەيدى.

قازاقتا كونه كۈيلەرمەن باي-لانمىستى ائىزداردا بار.
 بۇل ائىزداردا سول كۈيدىڭ قالاي كەلسە شىققانى تۇسىندىرىلەدى.
 تولمىقىز مالمەتكە قاراعاندا، قازاقتا كونه كۈيلەردىڭ
 سانى جۇزدەن اساتىن كوردىنەدى.
 ەندى باتىرلىق جىر - داستاندارى مەن ھاشىقتىق
 داستاندارى جايىنا ايالدايمىز.
 باتىرلىق جىر - داستانداردا - ەپوستا ەرلىك، باتىر-
 لىق جىرلانىدى. ونى ادەتتە جىراۋلار نەمەسە جاتتاۋشىلار
 دومبىراغا قوسىپ، بەلگىلى بىر انمەن نەمەسە كۈي سار-
 نىمەن ورنىدايدى، ەپوستا قازاق حالقىنىڭ ەڭ جاقسى
 قاسىيەتتەرى جىرغا قوسىلادى جانە باتىرلاردىڭ تاماشا وپرازى
 جاسالادى. وسىنداى جىرلاردىڭ ۇلگىسى رەتىمدە «الپا-
 ىستى»، «قوبىلاندىنى»، «ەرتارعىندى»، «قامبار باتىردى»،
 «قابانبايدى»، «بوگەنبايدى»، «ەركۈكشەنى»، «ارقالنىقتى»
 تاى باسقادا باتىرلار جىرىن اتاۋعا بولادى. قازاق حالقى
 نىڭ وسىنداى باتىرلارغا ارنالغان ەپوستارى مەن تارىخىي
 جىرلارى 60 تان اسادى.
 قازاق حالقىنىڭ اۋىز ادەبىيەتىمىندەگى باي سالانىڭ
 بىرى لىرىكالىق ەپوستار، ياعنى ھاشىقتىق داستاندارى،
 بۇلاردىڭ ەڭ كوركەمدەرى جانە ھالىق شىنە ەڭكەڭ تارا-
 ىندارى «قوزى كورپەش - بايان سۇلۋ»، «قىزجەبەك»،
 «ايمان - شولپان»، «ەڭلىك - كەبەك»، «سالىقا - سامەن»
 سىياقتى ھاشىقتىق داستاندارى. قازاق حالقىنىڭ رومانىكا-
 لىق ھاشىقتىڭ جىرلارىنىڭ بار قاسىيەتىن وسى لىرىكالىق
 ەپوستاردان كورۋىگە بولادى. «قوزى كورپەش - بايان سۇلۋ»
 داستانى IX - X ەسىرلاردا، «الپامىس» داستانى X -

XI عاسىرلاردا، «قوبىلاندى» داستانى XI - عاسىردا، «ەر-
تارەمن» داستانى XIV - XV عاسىرلاردا، «قامبار باتىر»
داستانى XIV - عاسىردا، «قىزجىبەك» اڭگىمەسى XVII عاسىردا
تۇعان سەقىلدى. «ايماق - شولپان» داستانى XIX عاسىر-
دىڭ باس شەنمىدە تۇعان.

مۇنان تىس، چوڭعار فەودالدارىنا قارسى سايبىستاردا
ەرلىك كورسەتكەن قابانباي، بوگەنباي، ازجانبەك، ولجا-
باي، وتەگەن، سەپەمبەت سىياقتى باتىرلار تۇرالى دا XVII
عاسىرلاردا جىم - داستاندار تۇعان. ال «ارقالىق باتىر»،
«سايىرام اڭىزى» داستاندارى تارىخى داستانغا جاتادى.

ايتىس ولەڭدەرى. ايتىس ولەڭدەرى قازاق اۋىز ادە-
بىيەتىندەگى ەڭ باي جانردىڭ بىرى. ايتىس - تەلەگەي
تەڭىز جىم تۇدىراتىن ولەڭ قاينارى. ويتكەنى، خالىق اقمى-
دارى ولەڭدى تاباندا تاۋىپ، ويدان شىعارىپ وتىرادى.
ايتىس ساحارا ومىرىندە كوڭىل اشار ساحنا سەپەتتى بولمىپ
كەلگەن، قازىردە وسىنداي رول اتقارۋدا.

ايتىس ەرتە زامانداردا (XVI - XVII - XIX عاسىرلاردا)
قازاقتا عانا ەمەس، دۇنيە جۇزىنىڭ كوپ ەلدەرىندە بولغان.
مەسالى، ەرتە زاماننان قازىرگە دەيىن يىندىيا، يران ەلدەرىندە
ونىڭ «مۇشاپىرا» دەگەن اتىپەن ساقتالغاندىعى مالىم.

تارىختا ايتىس ولەڭدەرى ارقىلى اتاعى شىققان جاناق،
سۇيىنبەي، شوچە، تۇبەك، قۇلامبەت، سابىر باي سىياقتى
توكپە اقمىندار وتكەن.

قازىرگە دەيىنگى قازاق ومىرىندە بىر جان مەن سارا-
نىڭ، اسەت پەن بىرىسجاننىڭ ايتىستارى اۋىزدان - اۋىزغا،
ۇرپاقتان - ۇرپاققا تاراپ كەلە جاتقان ۇلگىلى ايتىس.

اتاقتى جاناق اقمىنىڭ نايىمان شىنە كەلىپ، تۇبەك باس-
تاعان ون التى اقمىنەن ايتىسۇى ەرتەدەگى ئىرى ايتىس-
تىڭ بىرى ەسەپتەلەدى. سول اقمىنداردىڭ بارىن جەڭگەن
ول سوڭىندا بالا اقمىن سابىر بايدان جەڭىلەدى.

بىزدىڭ ەلىمىزدە ازاتتىقتان كەيىن، اسىرەسە «تورۇ-
تىڭ توبە» جويىلعان سوڭ ايتىس قايتا ۇيىمداستىرىلىپ
جاننانا تۇستى. حالقى اقمىندارىنىڭ قاتارى كەڭەيىپ،
ايتىس داستۇرى جاڭا مازمۇن، الپ، شارشى توپ شىندە
پارتىيىمىز، وتانىمىز، سوتسىيالىزىمىمىزنىڭ ابزالدىغى، ۇلىستتار
نىتتىمىسى ماقتانمىشپەن جىرلاناتىن بولدى. ايتىس كۆلەمى
اۋدانداردان وبلىسقا دەيىن ئورنى الپ، ىلە قازاق اپتۇز-
ۋىيالى وبلىس بويىمىشا بەس رەت اقمىندار ايتىسى وتكى-
ىلىپ، اقمىندىق ونەر كورسەتىلدى. اقمىندار ايتىسىمىزنىڭ
ولەڭدەرى گازەتتەرمەن جۇرنالداردا تانىستىرىلدى.

قازاق حالقىنىڭ تەلەگەي - تەڭىز ادەبىي مۇراسىمىنا تاڭىر-
قاعان ادەبىيەت زەرتتەۋشى عالمىدار: «قازاق اسقان اقمىن حالقى،
قازاقتىڭ فولكلورى - جىر تەڭىزى» دەگەن ەكەن. حالقى
پوەزىياسىمىزنىڭ دامۋى جۈزىمىدە چەرنەشەۋسكى بىلاي دەگەن
ەدى: «تەك كۇش - قۋاتى مول، قايناعان ۇمىرى، ار - نامىسى
بار، تازا، ادال حالقتا عانا حالقى پوەزىياسى دامىدى.
سوندىقتان دا بۇل پوەزىيا ارقاشاندا كۇش - قۋاتقا، شىن
مەنىمىزىمىزدا پىرىتتىكالىق مازەۋىغا تولى بولپ كەلەدى...
جالپى العازدا، ۇندا ۇمىر، كۇش - قۋات، قاراپايىمدىلىق،
ادالدىق بار. ونىڭ تىنىمى دا تازا، پاك. ۇزىنىڭ ماز-
مۇنى قانداي بولسا، تۇرى دە سونداي: قاراپايىم، شىنشىل،
اسىل، قۋاتى مول».

تازاق خالقىنىڭ باي كلاسسىكىلىق ادەبىيەتى، ونىڭ
ەك مول قورى بولمىپ سانالاتىن اۋىز ادەبىيەتى جۇڭگونىڭ
نۇرالى ماددەنىيەتمىنىڭ قۇرامداس بولگى سانالادى، ول بۇگىنكى
تاڭدا سوتسىيالىستىك وسكەلەڭ رۇحانىي ماددەنىيەت
جاساۋدا، قازاق خالقىنىڭ علمىي جانە ماددەنىيەت دارەجەسىن
ورگە باستىرۋدا ۋالى دە لەۋلى ماڭىز الادى. تاڭداۋلى
ادەبىيەت مۇرالارى ۋالى دە ەستە تىكالىق جانە تارىيەلىك
رول اتقارادى.

كلاسسىكىلىق ادەبىيەت ادامداردىڭ ەرتە زامانداي
تۇرمىستىڭ ۋان - ماعىناسىن تۇسىنىۋىنە، تارىختى تانىۋىنا،
قوعامنىڭ بىرتىندەپ العا باسۋ تارىخىن بىلىۋىنە كومەكتەسە-
دى. سونداي - اق ادامداردى وتانىن، تۇعان جەرى مەن
وسكەن توپىراعىن سۇيۋگە، ەرلىككە، ەڭبەكشىلىككە، جەڭمە-
پازدىققا باۋلىدى.

بىز خالقىمىزدىڭ دانالىعى مەن اقبل - پاراساتىنان
تۇىپ، ۇرپاقتان - ۇرپاققا جالعاسىپ كەلە جاتقان مادەنىي
مۇرالارىمىز بەن ادەبىي مۇرالارىمىزدى قاستەرلەۋگە تىيىسىمىز،
ياعنى، سول قوعامدا جاساعان خالىقتىڭ ارمان - تىلەگى
تۇدىرعان اسىل مۇرالاردى باعالاپ، ونىڭ كەرەكتى، جاقسى
جامىن، دەموكراتىيالىق نىسارىن سوتسىيالىزم نىسى ۇشىن
قىزمەت ەتتىرۋىمىز كەرەك. كونهنىڭ تاڭداۋلى ۇلگىلەرىن
جاڭزامان ۇشىن پايدالانغاندا عانا تۇرى ۇلتتىق، ماز-
مۇنى سوتسىيالىستىك مادەنىيەتمىمىز جاسالادى.

ەستىلىكتى ادەبىي مۇرالارداي كوركەم تىل بايلىعى،
سۇلۋ، تاپقىمىز سوز شەبەرلىكتەرى ادەبىيەتشىلەر ەنراقىن-
جازۋشىلار ۇشىن دە ۇلىكەن ۇلگى. چەرنىشەۋسكىي بىلاي

دەيدى: «جاس كەزىمدە «مىڭ بىر تۇن» ەرتەگىسىن وتە قىزىغىپ وقىپ جۇردىم، بۇلدا «بالالار» ئۇشىن جازىلغان ەرتەك» ەمەس ەدى. كەيىن دىسەيگەن كەزىمدە دە ول قىزىقتى كىتاپتى «ارۋاقت جاڭا قۇمارلىقپەن وقۇشى ەدىم. مەن كوركەم پوزىيا شىجارماسىنان تالايمىن كورسەم دە، بىراق مىنادان ارتىق كوركەمدىكى بىلىمەيمىن». مۇنىڭ ئوزى ادەبىي مۇرالاردىڭ اقسىن - جازۇشى، ادەبىيەتتى، جۇرنالىستەر ئۇشىن دە اسا قاسىيەتتى وقۇلىق ەكەننىن تۇسىندىرەدى.

كلاسسىكالىق ادەبىيەتتى زەرتتەۋ قىزمەتىن جاڭا ورەگە كوتەرۋ ماسەلەسى جۇرت كوڭىل بولسىپ وتىرعان باستى ماسەلە. ارينە، ەرتە زامان ادەبىيەتىن ويداعىداي زەرتتەپ، جاڭا تابىستارعا جەتۋ ئۇشىن زەرتتەۋ قىزمەتىنە ماركسىزم - لەنىنىزم، ماۋ زىدۇڭ يدەياسى بويىنشا جەتەكشىلىك ەتۋ كەرەك. سوتسىيالىستىك وتانىمىزدا ماركسىزم - لەنىنىزم، ماۋ زىدۇڭ يدەياسى بىزدىڭ جەتەكشى يدەيامىز بولسىپ تابىلادى. بارلىق تاشداۋلى جانە زەرتتەۋ قۇنى بولغان مادەنيەت مۇرالارىن ماركسىستىك ادس بويىنشا سىن كوزبەن قاراي وتىرىپ قورتىندىلاۋىمىز جانە وعان مۇراگەرلىك ەتۋىمىز كەرەك. مۇنىڭ ئوزى جاڭا مادەنيەت جاساۋدىڭ قاجەتتى شارتى بولسىپ تابىلادى. لەنىن سوزىمەن ايتقاندا «پىرولە-تارىيات مادەنيەتى اسپاننان تۇسكەن ەمەس».

قازىر بىزدە ەرتەزامانداردىڭ مادەنيەت مۇرالارىن، ادەبىي مۇرالارىن قالاي پايدالانۇ، قالاي زەرتتەۋ، قالاي العا اپارۇ ماسەلەسىندە ارقىلى كوز قاراستاردىڭ ومىر سۇرىپ وتىرعاندىعى مالىم. كەيىپىر جولداستار ەرتەدەن قالغان مۇرالاردىڭ بارىن «التىن» ەسەپتەسە، ەندى كەيىپىر

جولداستار حالقىمىزدىكى ۇزاق زاماندار بويى ۇرپاقتان -
ۇرپاققا جايلاسىپ كەلە جاتقان اسىل قازىناسىن تۇگەل
تەرىسكە شىتارماق بولادى. اسىرەسە «مادەنيەت توڭكەرىسى»
كەزىندە نە بىر قىممەتتى مۇرالاردىكى وتقا ورتەلىپ، حال
قىمىزدىكى وسىنداى باي قازىناسىن جۇرەگىنىڭ تۇپكىرىندە
ساقىپ كەلگەن قارت اقىن - جىراۋلارىمىزدىكى «كونەلىك
تى جاقتاۋشى» دەگەن اتپەن ادام ايتقىسىزازاپ شەككەنى
وسىنىڭ دالەلى ەدى. مۇنىڭ ۇزى، بىر جاقتان، ەداۋىر
ۇزاق ۋاقىت بويىنا ۇمىر سۇرگەن «اسىرە سولشىلىق»
يدەيانىڭ تۇتاس ادەبىيەتتىمىزبەن ادەبىي مۇرالارىمىزعا تيگىز-
گەن كەسىرى سالدارىنان بولسا، ەكىنشى جاقتان، ادەبىي
مۇرالاردى زەرتتەۋدە جانە وعان مۇراگەرلىك ەتۋدە بىردىن
بىر باسشىلىققا الاتىن يدەيامىز بولسىپ تابىلاتىن ماركسىي-
زم - لىنىنىزم، ماۋزىدۇڭ يدەياسىن ۇيرەنۋىمىزدىكى جەتكى-
لىكىمىزدىكىگەنەن بولدى.

ماۋزىدۇڭ جولدىس «يان - اندا وتكىزىلگەن ادەبىيەت
كوركەمونەر كەڭەسىندە سويلەنگەن سوزىندە»: «بىز بار-
لىق تاڭداۋلى ادەبىيەت - كوركەمونەر مۇرالارىنا مۇراگەرلىك
ەتىپ، ولاردىڭ شىندەگى بارلىق پايدالى نارسەلەردى
سىن كوزبەن قابىلداپ، ولاردى ۇز زامانىمىزداعى، ۇز
جەرىمىزدەگى حالقتىڭ ومىرىندەگى ادەبىيەت - كوركەمونەر
شىكىزاتىنان شىعارمالار جازعاندا اينا رەتىندە پايدالانۇ-
مىز كەرەك. بۇل اينانىڭ بولۋى مەن بولماۋىندا ايمىرما
بار، مۇندا كوركەمدىك پەن كوركەمسىزدىك ايمىرما، تۇرپاي-
لىق پەن سىپايلىق، ايمىرما بولادى. سوندىقتاندا بۇرىنقى
لارمەن شەتەل ادامدارىنىڭ نارسەلەرىنە مەيلى ول فەودال

تابى مەن بۇرچۇازيانىڭ نارسەسى بولسا دا — مۇراگەرلىك
ەتۋدەن، ونان اينارەتەندە پايدالانۋدان باس قارتۇشمىزغا
استە بولمايدى.»

تارىختا، اسرەسە ادەبىيەت تارىخىندا ايگىلى بولغان
اقىن - جازۇشلاردىڭ ەشقايىسى وسەنداي ۇداستۇرلى شارت-
جاعدايلاردان، ەرتەزامانى ۇداستۇرلى ادەبىيەت مۇرالارىنان
ات كەكىلىن كەسىپ كورمەگەن، قايتا ونى ۇرپاقتان - ۇرپا-
ققا جالعاپ، قورسەن مولايىتىپ، سول ۇبىرتەلەگەي تەگىزدەن
ۇنارالىپ وتىرعان. باسقانى ايتپاي - اق قازاقتىڭ كلاسسىك ۇلى
اقىنى ابايدىڭ ۇزىن ايتساق، قازاق خالقىنىڭ رۇحانى
مادەنىيەتىنىڭ بىىك شىڭى بولپ تابىلاتىن اباي مۇرالارى-
نىڭ گۈلدەنىپ، كوركەيگەن، كوككە بويلاپ وسكەن توپىرا-
عى — خالىق پوەزىياسى.

مۇنىڭ ۇزى جازبا ادەبىيەتىمىزدىڭ قاينارى، ۇمولىدىر
بۇلاعى خالىق اۋىز ادەبىيەتى ەكەنىن تۇسىندىرەدى. بۇل
ۇبىر ۇتۇيىندى لۇشۇن مىرزانىڭ: «ادەبىيەت ادامدارى جا-
لىق اۋىز ادەبىيەتىن بايقاسىمەن - اق اۋىزدارىنىڭ سۇيى
قۇرى قالادى. ونى ۇز شىعارمالارىنا ۇسىگىرىپ، جاڭا ازىق-
تىق ماتەريال ەتەدى، ادەبىيەت تارىخىندا مۇنداي مەسال-
دار ۇنەمى كەزدەسىپ وتىرادى» دەگەن ۇسوزى ابدەن
راستايدى.

پارتىيەمىز 1958 - جىلى ەرتە زامان ادەبىيەتى جونىندە،
«ەگجەي - تەگجەيلى جىناۋ، ۇتۇيىندى تۇردە رەتكە سالۋ،
زەرتتەۋدى كۇشەيتۋ، بارىنىشا جالپىلاستىرۋ» باعىتىن بەكىتكەن
ەدى. «تورتىمىك توبە» داۋرىدەندەگەن «مادەنىيەت زور توڭ-
كەرىسى» كەزىندە خالقىمىزدىڭ مادەنى مۇرالارى سۇراپىل

وېراندا لغان بولسا، «بىراق 20 جىلدىن اسا ۋاقىتتا بىرگى رەال «ومىر بۇل باغىتتىكى كلاسسىكىلىق ادەبىيەتمىز بىن حالقىمىزدىكى اۋىز ادەبىيەتىن زەرتتەۋدىكى وىيەكتىۋوتىكى زاڭدىلىغىنا، ادەبىي مۇرالارغا مۇراگەرلىك ەتۋ جانە كۈنەسىن شىعارىپ تاستاپ، جاڭاسىن الۋ، «سۈيىتىپ، «تۈرى ۋاقتتىق، مازمۇنى سوتسىيالىستىكى جىاڭا مادەنىيەت جىاساۋ مىندەتىنە ابدەن ۋىلەسەتمىدىگىن دالەلدەدى.

«تورتتىكى توبە» تىالقاندا لغاننان كەيىن، اسىرەسە پارتىيىمىزدىكى ۋىشىنىشى جالىپى ماسجىلىسىنەن سوڭ قازاق حالقىنىكى ەرتەزامانىلى ادەبىي مۇرالارنى جىيناۋ، رەتتەۋ جانە جالىپلاستىرۋ قىزمەتىندە تاماشا تاپىستارغا قول جەتتى. بۇل سالادا «شالغىن»، «بىلە ايدىنى»، «التاي اياسى»، «تارباعاتاي»، «مۇرا» جۇرنالدارنىكى رەداكسىيىسى ەلەۋلى ەڭبەك «سۇگىرىپ، كومىلىپ جاتقان كوپتەگەن «مولدىر بۇلاق تاردىكى كوزىن اشتى. 30 جىلدىن استام ۋاقىتتا بىرەرى ەرتە زامان ادەبىيەتىن جىيۋ - رەتتەۋ قىزمەتتەرىندە اسازور ناتىجەلەرگە قول جەتكىزدىكى، «بىراق، زەرتتەۋ جۇمىسىن كۈشەيتتەۋدە، جالىپلاستىرۋ جاعىندا قوعام دامۋىنان، حالقى تالابىنان الدەقايدا شالغىدا جاتىرمىز، سوندىقتان بۇدان بىلايى جەردە حالقىمىزدىكى اقبل - پاراساتىنان تۇعان اسىل مۇرا - لاردى الدىمەن جان - جاقىلى جىناپ الۋ كەرەك، جىناپ الماي تۇرىپ، رەتتەۋدە، زەرتتەۋدە جالىپلاستىرۋدا مۇمكىن ەمەس، ەل شىنىنە بارىپ تەكسەرىپ - زەرتتەگەن احوالىمىزغا قاراعاندا، سارباعاتاي ايماعىنىكى كەيىمىر^۱ اۋداندارى بۇل جاعىندا ەداۋىر كۈش سالغان. الايدا كەيىمىرورنىندار مەن كەيىمىر ادامداردا جىنالغان تارىخى مۇرالار مەن ادەبىي مۇرا -

لاردى وزدەرى دە زەرتتە مەيتىن جانە زەرتتەۋ ورنىندارى
مەن باسپا ورنىندارىنادا بەرگىسى كەلمەيتىن شتارلىق جايت
تەردىك بارلىعى بايقالدى. سونمەن قاتار، شىنار
ادامداردىك اسىل مۇرالاردى، سارمايداي ساقتاپ كەلگەن
اقىن - جىراۋلاردىك ەڭبەگىن مەنشىكتەنپ كەتۋ احوال
ندارى دا ۇمىر سۇرۇدە. ارينە، بۇل سياقتى جايتتەر شۇعىل
تۈزەتىلۋگە تىيىس.

سايىپ كەلگەندە، وسكەلەك مادەنيەت - ار ۋاتتىك
مادەنيەت - داستۇردىن، جۇيەدەن كلاسسىكالىق ادەبيەتتىن دە
قامتىدى. كلاسسىكالىق ادەبيەت - سوتسىيالىستىك رۋحاني
مادەنيەتتىك قۇرامداس بولەگى سانالادى. وسكەلەك ەكونو-
ميكا مەن وسكەلەك رۋحاني مادەنيەت بولماسا قۇدىرەتتى
سوتسىيالىستىك مەملەكەت قۇرۇدا مۇمكىن بولمايدى. سوندىق
تان، بىز تورتتە وسىزاماندىنان سوتسىيالىستىك قۇدىرەتتى
مەملەكەت قۇرامىز دەسەك، رۋحاني مادەنيەتتىمىزدىك قۇرام
داس بولەگى بولپ تابىلاتىن كلاسسىكالىق ادەبيەتتىمىز-
دى زەرتتەۋ دە تاماشا تابىستارعا جەتۋ جولىندا كۇش
كۇش سالۋعا تىيىسىمىز!

بۇ كىتابتىڭ ماقالىسى ۱۹۸۰-يىلى ۱۰-ئايدا
«تەنرىك» جىرنالىدا ۱-سانىدا چاپلاندى.
بۇ كىتابتىڭ ماقالىسى ۱۹۸۰-يىلى ۱۰-ئايدا
«تەنرىك» جىرنالىدا ۱-سانىدا چاپلاندى.
بۇ كىتابتىڭ ماقالىسى ۱۹۸۰-يىلى ۱۰-ئايدا
«تەنرىك» جىرنالىدا ۱-سانىدا چاپلاندى.
بۇ كىتابتىڭ ماقالىسى ۱۹۸۰-يىلى ۱۰-ئايدا
«تەنرىك» جىرنالىدا ۱-سانىدا چاپلاندى.

ابايدىڭ ۋەمىر بايانى مەن شىعارمالارى جانە وعان مۇراگەرلىك ەتۋ جونىندە

قۇرمانالى وسپان ۇلى

مەنىڭ قاراۋىمشا، ابايدىڭ ۋەمىرىمەن جانە شىعارمالارىمەن تان-
سىۋ اباي شىعارمالارىن زەرتتەي ۇيرە نۇ جانە وعان مۇراگەرلىك
ەتۋ، ونان ۇ نارالۇ ۇمىزدىڭ ادەبىيەتتىمىزدە رەال ماڭىز الادى.
مەن وسى ماسەلە جونىندە قىسقا قىسقا توقتالىپ وتپەكپىن.

اباي (بىرايم) قۇنانباي ۇلى 1845 - جىلى قازىرگى
قازاقستاننىڭ سەمەي وبلىسىنا قاراستى اباي اۋدانىنىڭ
شىڭىستاۋ دەگەن جەرىندە تۇلىپ، 1904 - جىلى قايتىس
بولعان.

اباي 10 جاسىنا دەيىن اۋلىدا، ودان سوڭ سەمەيدە
ۇش جىل ەسكىشە ۇلىم العان، وسى بارىستا ورىس ە-
كتەبىندە ۇش اي ورىشا وقىعان. وسىدان كەيىن اكەسى
ونى وقۇدان توقتاتىپ، ەل باسقارۋ سىنە ارالاستىرىپ،
وزىنە سەرىك ەتپەك بولادى. دەمەك، 13 جاسقا تولعاندا -
ىلگەرلەپ وقىتىمىن كەزگە جەتسەندە ابايغا ەكتەپ دەسكى
جابىلعان.

اباي سەمەيدە مەدىرەسەدە وقىپ جۇرگەن كەزىندە،
زەرەكتىكى مەن نىتالىمىنا بايلانىستى، ساباقتى قىنالماي -
اق مەڭگەرىپ، بوس ۋاقتىمىن ۇزى سۇيگەن كىتاپتاردى

وقۇغا جۇمساپ نۇزۇدەنۇ جولىنا تۇسكەن. وسى نۇزۇدەنۇ بارىسىندا
ول اراب، پارسى، شاعاتاي تىلىندە جازىلمىغان بىر قاتار
ەرتەگى، داستان، قىسا سىياقتى ادەبىي مۇرالارمەن تانىسقان،
كەيپەرەۋلەرىن جاتتاپ تا العان. شىعەس كلاسسىكتەرى
نيزامى، قوجا - چاپىز، ناۋايى، فيزۋلى سىياقتى بىر اقمىن
داردىك ەگبەكتەرىن قۇمارتا وقىعان. اباي وزدىگىمەن كىتاپ
وقۇدى تەك مەكتەپتەگى كەزدەرىندە عانا ەمەس، مەكتەپتەن
اۋىلعا جازدىق دەمالسقا كەلگەن كەزدەرىندە دە جالعاستىرىپ
وتىرعان. وسىنىڭ ارقاسىندا ول اراب، پارسى تىلىندە توسەلە
تۇسكەن، وتە - موتە پارسى تىلىن ەداۋىر جاقسى يگەرگەن.
تاعى بىر جاقتان، وي ورسى كەڭەيىپ، تالاي نارسە دەن
حاباردار بولغان، سويتىپ، اقمىندىق ارناسىنا قاراي بەتتەگەن.
بۇعان ابايدىك «فىزۋلى، شامشى، سايعالى»، «يۇزى راۋشان،
كوزى گاۋھار» سىياقتى العاشقى ولەڭدەر دالەل بولا الادى.
اباي اكە امىرىمەن مەكتەپتەن كەتپ، ەل بىلەۋ
سىمىنە ارالاسقاننان كەيىن دە كىتاپ وقۇدان، بىلىم المىپ،
وي ورسىن كەڭەيتە بەرۋدەن قول ۇزبەگەن، ورسى تىلىن
يگەرىپ، وزدىق ورسى مادەنيەتمەن ناراۋعا ۇمتىلۋدى دا
ەلەۋسىز قالدىرماغان، ورسى كىتاپتارىن زەيىن سالا كوپ
وقىتىمىن بولغان. سويتىپ، كىتاپ وقۇ ابايدىك كۇندەلىكتى ومىرىنە
دەگى باستى نىسكە اينالغان. وسى بارىستا، اباي ورسىنىڭ
شارپاتشالىعى جاعىنان قۇعىمىندا العان، بۇقاراشىل جانە دەمو-
كرات ادامدارمەن تانىسقان، وسىلاردىك نىقپالىمەن كىتاپتى
بۇرىنغىدان ارمان قۇمارتا وقىتىمىن بولغان. كوركەم ادەبىيەت،
سىن، فىلوسوفىيا، تارىخ قاتارلى كىتاپتاردى جۇيەلى تۇردە
وقىپ، بىلىمىن ونان ارى تەرەڭدەتە ارى تولىقتىرا تۇس-

كەن. ورستىڭ بەلگىلى اقىن، جازۇشلارنى پۇشكىن، گوگول،
لەرمونتوۋ، تولستوي، سالتىكوۋ شەرىپىن، نەكراسوۋ؛ سىنشىل، ويشىل
دەموكراتىتلارنى بەلگىلىگى، گەرتسەن، چەرنىشەۋسكى جانە
فيلوسوف بەلگىلىگەردەن سىپەننوزا، دارۋىن قاتارلى ادامدار.
دىڭ دەپەگىن ۇقىپتاپ وقىعان. سوپىتپ، كىتاپتان وقىعان
دارى مەن ومىردەن كوڭىلىگە توقىعاندارى توغىسىپ، ابايدىڭ
ومىرگە كوزقاراسى مەن ساناسىندا ۇلكەن وزگەرىس تۇدىرعان.
بۇل تۇستا اباي جاساپ وتىرعان قازاق دالاسىندا نەودال
دىق قوعام قۇرىلىسىنىڭ بىرتىمدەپ السىرەۋى، ونىڭ دە-
سىنە كاپىتالىزم ەلەمەنتتەرىنىڭ تۇپلۇقى سەبەپتى تىپتار
ارا قايشىلىقى شىپەلەنسە تۇسكەن، اتاپ ايتقاندا، دىكىلىك
پەن جاڭگالىقتىڭ تارتىسى، نەودالداردىڭ ۇز اراسىندا
ىلگەرىدەن كەلە جاتقان رۇ تارتىسى، بولسىتىق سەكىلدى
مانساپتار تالاسى جانە ساۋدا كاپىتالى وكىلدەرىنىڭ ۇز-
ارا باسەكەسى، ت. ب. قايشىلىقتار اسقىنا تۇسكەن ەدى.
ۇلى ويشىل اباي بۇل اۋقىمدى بىارلاي جانە رۇسىيادا
بولپ جاتقان قايشىلىقتاردى كۆرە بىلدى. سونىمەن، اباي
جاسى 40 تان اسقاندا قازاق حالقىن وسى جابىر-زۇلم-
دى جايتتەردەن قۇتقارۋدى، قازاق ەلىن مادەنيەتتى ەلدەر
قاتارىنا جەتكىزۋدى ارمان ەتتى. بۇل كەزدە ابايدىڭ ادە-
بىيەتتىك بىلىمى تولسىقان جانە بىر سىپىرا جاۋىنگەرلىك
ولەڭدەر جازعان، اقىندىقتىڭ قادىرى زور، ماعىنالى قوعامدىق
قىزمەت ەكەندىگىن، قوعامدىق تارتىستى، قوعامدىق مىندى
اشاتىن جانە وعان ۇكىم ايتاتىن ماڭمزدى قۇرال ەكەندى-
گىن جەتە ۇعىنعان كەزى بولاتىن. اۋقالبى جانە رىقتىن ەل
ول: «بۇل جاسقا كەلگەنشە جاقسى وتكىزدىك پە،

جامان وتكەزدەك پە، ايتەۋەر بىر تالاي ۋە مەرىمەزدى وت
كەزدەك، ايتىستىق، جۇلىستىق، تىارتىستىق، اۋرە شىلىستىق
كۈرە - كۈرە كەلدەك؛ ەندى جەر ورتاسى جاسقا كەلدەك،
قاجىدىق، جالىقتىق، سىتەپ جۇرگەن ۋە مەرىمەزدەك بىرى
بايانسىزىن كوردەك، بىرى قورشىلىق، ال، قالعان ۋە مەرىمەزدى
قايتىپ نە سىتەپ وتكەزمەز؟» دەپ وتكەن ۋە مەرىمە شولۇ
جاساي وتىرىپ قاتتى تولعاندى دا: «ويىغا كەلگەن نارسەنى
جازا بەرەيمىن، اق قىيىن، قارا سىيانى ەرمەك ەتەيمىن،
كىمدە - كىم كەرەكتى سوز تاپسا جازىپ السىن، يا، وق
سىن» دەگەن بايلاۋغا كەلىپ، اقىندىق جولىن بىر جولا
تاڭداپ الدى. بۇل جەردە مەنىنى ايتا كەتۋىمىز كەرەك.
ابايدەك: «اق قىيىن، قارا سىيانى ەرمەك ەتەيمىن» دەگەن
سوزىندە ولەڭدى «ەرمەك» ۋە مەنى جازۇ مەنىسى جوق،
ەندىكى ۋە مەرىمدى ولەڭ جازۇغا، ولەڭ ارقىلى جالىققا
تارىپ بەرۋگە ارنايمىن دەگەن مەنى بار. ولەڭدى «ەرمەك
ۋە مەنى دەس، ەلدى وياتۇ، تارىپ بەرەپ العا جەتەلەۋ ۋە مەنى
جازعاندىقى ولەڭدەردىڭ وزىنەن دە ايقىن اڭعارىلادى.

مەن جازبايمىن ولەڭدى ەرمەك ۋە مەنى،

جوق - باردى، ەرتەگىنى تەرمەك ۋە مەنى.

كۈكرەگى سەزىمدى، تىلى ورامىدى،

جازدىم ۋە مەنى جاستارغا بەرمەك ۋە مەنى، — دەيدى.

سويتىپ، ۋە مەنى قازاق خالىقنى الدىڭعى ەلدەر

قاتارىنا جەتكىزۋ جولىمىدا كۈرەسىن قالامەن جۇرگىزۋدى

جون ساناعان اباي فەودالدىق كوزقاراستى، كەرتارتىپالىقتى،

ناداندىقتى جانە جالقاۋلىق سىياقتى جاعەمسىز دا جىرەنىشتى

قىلىقتاردى شەنەيتىن «اداسقاننىڭ الدى جون، ارتى

سوقچاق»، «سابمىرسىز - ارسىز ەرىنشەك»، «بولس بولدىم
مىنەكى» سىياقتى وتتى ولەڭدەر، خالىقتى، وتە - مۈتە جاستاردى
وقۇعا، ونەر - بىلىمگە، ەڭبەككە، مورالعا شاقىراتىن «عىلم
تاپپاي ماقتانبا»، «يىنتەرناتتا وقىپ جۇر»، «جىگىتتەر
ويىن ارزان، كۈلكى قىمبات» سىياقتى تارىبەلىك جىرلار،
جىغمىسىز مىنەزدەردى مىنەيتىن «بويى بىلعاڭ»، «جىلۋى
جوق بويىنىڭ»، «اسەمپاز بولما ار نەگە» سىياقتى ولەڭدەر،
كوركەم تايىجات، پاك ماخاببات سۈرەتتەرى مەن سەزىمدەردىن
قانتىيتىن «جاز»، «ايتتىم سالەم قالام قاس» سىياقتى تاماشا
ولەڭدەر جازدى. سونىمەن بىرگە، ورىستىڭ پۇشكىن، لەرمون
توۋ، كرىلوۋ سىياقتى وزات ويلى اقىندارىنان اۋدارما جاسا-
دى، قىسقىسى، اباي قوعامدىق ۋەمىردىڭ الۋان سالاسىن
قامتىعان ولەڭدەردى قاۋىرت تۋدىرىپ، خالىققا ۇستەمەلەپ
وسكەلەڭ وي، قاجىماس قايرات، جىگەر بەرىپ وتىردى.
وسى ەڭبەگى ارقالى اباي قازاق ادەبىيەتىنە ەلەۋلى
جاڭا مازمۇن، جاڭا تۋر (قۇربىلىم) ەنگىزدى، قازاق ادەبىيە-
تىن جاڭا ارناعا سالدى، قازاقتىڭ ادەبىي تەلىن دامىتىپ،
كوركەمدىكتىڭ كورنەكتى ورەسىنە كوتەردى. سۈيىتىپ قازاق
ادەبىيەتىنىڭ جاداڭ جاعدايىن تۋبىرىنەن وزگەرتىپ، قازاق
تىڭ شىن مانىدەگى جازبا جاڭا ادەبىيەتىنىڭ نەگىزىن قا-
لادى. قازاق ادەبىيەتىنىڭ تورىنەن ورىن الىپ، دۇنيەگە
تانىلدى.

ابايدىڭ ۋەمىر بايانى مەن شىعارمالارى جونىندەگى
زەرتتەۋ جۈمىسى ونىڭ تۋىپ وسكەن ارى ۋەمىردەن وتكەن ەلىندە
ۇزاقتان بەرى كەڭ كۈلەمدى، جان جياقتى جۇرگىزىپ،
نەشە جۈزدەگەن عىلمى ماقالالار مەن نەشە ونداغان عىلمى

كىتاپتار جازىلدى جانە كەڭ تارالدى. سوندىقتان، ابايدىڭ
"ومىر" سايىنى مەن شىعارمالارى جونىندە جوعارىداغىشا
جىناقى توقتالۋدى "جون كوردىم".

اباي شىعارمالارى جۇڭگو قازاقتارىنا، ونىڭ ادەبىيەتلىرى.
بىر مەن ادەبىيەتتىن تىزىم قاتىستى كەلدى "ارى تىكە".
لەي تەرەڭ نىپال جاساعان جانە جاساپ تا وتىر. بۇل
دەۋىمىزگە قانداي نەگىزدەرىمىز بار؟

"بىرىنشى، اباي قازاق، سوندىقتان، ونىڭ شىعارمالارى
الدىمەن قازاق تىلىندە تىزىلپ. قازاق تىلىندە تىزىلدى.
سوۋەت قازاقتارى مەن جۇڭگو قازاقتارى دەرىجەسىدىكى
مىلە "ومىر" سۇرگەنمىن، "بىر ۋات بولۇپ سەبەبىتى، ورتاق
تىل، ورتاق سالت - سانائەت، سونىمەن بىرگە شەگارا -
لاس ورنالاشقان جانە ۇزاق ۋاقىت بويى قوعامدىق قارىم -
قاتىناس جاساپ وتىرعان، بۇل قارىم - قاتىناس كۆپ كەزدەر -
دە قويۇپ بولپ كەلگەن.

ئىككىنچى، اباي شىعارمالارى العاش اۋىزىدىكى جانە قول
جازبا تۈرىندە تارالغان بولسا، 1909 - جىلىغا كەلگەندە
كىتاپ بولپ باسىلدى، وسىدىن كەيىن وتە - مۇتە وكتاىر
توڭكەرىسىنىڭ ۇلى جەڭشىمەن كەيىن جالپى قازاق حالقى
اراسىنا كەڭىنەن تارالدى.

ۋەكىلى، جۇڭگو - سوۋەت وكىلىتتەرى اراسىندا
مادەنىيەت قاتىناسىنا بايلانستى، ەلىمىزگە سوۋەت كىتاپتارى
اسىرەسە اساي شىعارمالارى، اباي شىعارمالارى جايلى
جازىلغان ىلمىي ماقالالار مەن كىتاپتار كوپتەپ ەنگىزىلدى.
بۇل قاتىناس شىنجاڭغا شىڭ شىساي وكتەمدىك جۇرگىزگەن
العاشقى كەزدەرىندە جانە "ۇش ايماق توڭكەرىسى جەڭشىمەن

جەتپ، ول ەلەمىزدىكى چاچى ازاتتىمىزنا چالغاسقان تۇستاردا،
وتە - مۈتە ەلسىز ازات بولغاننىن كەيىنكى جىلداردا
ەداۋىر دامى تۇستى. ابايدىكى ەمىر بايانى مەن شىعارما-
لارى رايونىمىزداعى ەل دارەجەلى قازاق مەكتەپتەردىكى
ەتل جانە ادەبىيەت وقۇلىقتارىنا ەنگىزىلدى.
دەمەك، اباي شىعارمالارى ەمىز قازاقتارى اراسىنا
كەك تاراعان. ولەككەن تۇلىپ، ولەككەن وتەتىن جانە
وسى ەرەكشەلىكىمىز چاراي «اقىن حالقى» اتانغان قازاق
خالقى اباي شىعارمالارىن قۇمارتا وقىپ، قۇنتتاي جاتتاپ
وزىنىكى كۇندەلىكتى ەمىرىندە كادەگە جاراتىپ وتىرعان.
ەندى ەمىر چامىنان، ەلمىز قازاقتارىنىكى اقىن - جاز-
ۇشلارى اباي شىعارمالارىن زەيىن سالا زەرتتەدى، ونان
ماندى ەنار، مانەرلى ونەگە الدى، ابايدى وزدەرىنە ۇستاز
تۇتتى، مەسالى: ايكىلى اقىن تاكجاردىق «ەل سىرى» دەگەن
ولەككىمىندە:

سوزدەرى باسقا اقىننىكى جىرتتى، جاماۋ،
قۇرت سالغان شايداي ەرىپ بىلغانادى.
بارىن دە اباي ەسوزى باسىپ تۇسەر،
ەمىر پارشا سوققان الپ قىرناغانى، — دەپ ابايدىكى
اقىندىق ورنىنىكى وزگە اقىنداردان بولەكشە ەكەندىكىن
دۇرىس كورە بىلدى دە، ونى وزىنە ۇستاز تۇتقاندىعىن
ايقىن ائىعارتتى.
قادىرمەن قارت اقىنمىز بوزداقتىكى دا ابايدان ونەگە،
ۇلكى العاندىعى جۇرتقا ەالمى، ول ەمىر ولەككىمىندە:
قابىل بوپ تىلەك،
مۇكسىز بوپ جۇرەك،

خالقما باقت قونعان شاق.

باقتتى زامان،

ماۋجۇشى دانام —

ولشەيتىن شىراق جانعان شاق.

كۈرەسپەن وتەر ۋومىرىم،

ارمانسىز شات بوپ كوڭلىم، — دەپ شالقىدى.

بۇل شۇماق قۇربلىم جاعىنان ابايدىڭ قازاق ولەڭى

نىڭ قۇربلىمىنا ەنگىزگەن جاڭالىعى «سەگىز اياق» قۇرب

لىمىنىڭ ۋدال ۋوزى بولسا، وي، تىل جاقتارىنان دا

ابايمەن سارىنداس جاتىر.

«مادەنيەت توڭكەرىسىنىڭ» الاساپىرانى تۇسىنىدا:

«اباي فەودال، كەرتارتىپا اقىن» دەۋشىملەردە بولغان

ەدى. مۇنداي ساندىراقتار «تورتىك توبە» تالقاندالغان

نان كەيىن، وتە - موتە 11 - كەزەكتى پارتىيا ورتالىق

كومىتەتىنىڭ 3 - جالپى جىيىنىنان كەيىن، «مادەنيەت

توڭكەرىسىنىڭ» جالپى قوقسىقتارىمەن بىرگە ورتەلىپ،

كۈلى كوككە ۇشتى. بېيجىڭ ۇلتتار باسپاسى مەن شىنجياڭ

حالىق باسپاسى قاتارلى ورىنداردىڭ ابايدىڭ ولەڭدەرى

مەن مۇقتار اۋەزوۋوتىڭ اباي تۋرالى جازعان روماندارىن

قايتا باسقاندىعى، ونى حالىق جۇرتشىلىغىنىڭ تالاسا ساتىپ

الىپ، قۇمارتا وقۇى، اسىرەسە اباي ولەڭدەرىنىڭ حالىق

تىلىنە اۋدارىلىپ باسلىۋى وسىنىڭ دالەلى بولماق.

دەسەدە بۇل ماسەلە جايلى قىسقاشا توقتالىپ وتكەنى

مىزدىڭ تەرىستىگى بولماس.

بارىمىزگە ۋمالىم، ماركسىزم بەلگىلى ۇبىر تارىخى

وقىعانىڭ نەمەسە تارىخى ادامنىڭ كەرتارتىپا ياكى العا

باسار ەكەندىگىنە تۇجرىم جاساۋدا ونىڭ سول تارىخى
داۋىردە قوعام دامۇدىنا كەدەرگى نەمەسە قوزغاۋشى بولغانىن
ولشەم ەتەدى.

وسى قاعىدا بويىنشا قاراعانىمىزدا، اباي العاباسار
اقىن، ونى «كەرتار تپا» دەۋ شىندىقتان كوپە - كورنەۋ
كوز جۇمعاندىق بولادى. ەندى وسى تۇجرىمىمىزعا بىرنەشە
دالەل كەلتىرە كەتەيىك.

مەن كوردىم ۇزىن قايمىڭ قۇلاغانىن،

باس ۇرىپ قارا جەرگە سۇلاغانىن.

جاپىراعى سارعايمىپ ولەۋسىرەپ،

بايقۇستىڭ كىم تىڭدايدى جىلاغانىن.

مەن كوردىم ويىناپ جۇرگەن قىزىل كىيىك،

كەۋدەسىنە مىلتىقتىڭ وعى تىيىپ،

قالجىراپ، قاباق تۇسىكەن، قانسراغان،

كىمگە باتار ول بايقۇس تارتقان كۇيىك، — دەيتىن

شۇماقتار ابايدىڭ وكتەمدىك جۇرگىزۋشى فەودال ۇستەم

تاپ كۇشتەرىنىڭ جابىر - زۇلمى استىندا حالىقتىڭ

قايعى - قاسىرەتپەن سارعايمىپ، جاس پەن قانعا باتىپ،

تۇزىشىپ كۇيرەپ بارا جاتقان ايانىشتى حالىن دۇرس

كۆرە بىلگەنىن، بۇعان جانى اشىپ، قانى قايناپ وتىرعا -

نېن، فەودالىزم تۇزىمىنە كەك بىلدىرىپ، وعان كۇرەس

جاريالاغانىن ايگىلەيدى.

اباي بۇل جايتتى تاغى بىر ولەڭىندە:

جۇرەگىم مەنىڭ قىرىق جاماۋ،

قىاناتشىل دۇنيەدەن، — دەپ اشىق ايتادى.

«بولس بولدىم مىنەكى» دەيتىن ولەڭىندە:

بولس بولدم مەنەكەي،

بار مالمدى شەئەنداپ.

تۇيەدە قوم، اتتا جال،

قالمادى ەلگە تەئەنداپ.

سويتسەداع ەلمدى

ۇستاي المادم مەئەنداپ.

كۇشتىلەرم سوز ايتسا،

باس يزەيمىن شەئەنداپ.

السزدىك سوزىن سالغىرتىسىپ،

شالا ۇعامىن قىرىنداپ، — دەيتىن جولدار ارقىلى،

بىر جاتتان فەوداليزم قوعامىنىڭ پاراقورلىقىپەن بىرگە

تۇدسىپ، بىتە قايناسقاندەغىن، سوندىقتان بولمىستاردىك

بولمىستىقتى پارا بەزدىپ، پۇلغا ساتىپ الاتمىندەغىن، تاغى

بىر جاققان، بولمىس بولمىپ العان سوڭ شەندىلەرمەن،

شەكپەندىلەرمەن اۋىز جالاسىپ ولاردىك اراسىندا قۇرشا

جورعالاپ، حالىتى جۇرتشىلىغىنىڭ سوزىنە قۇلاق اسپاي

ۇدىرەيە قاراپ، ۇركە قاشتىندەغىن وتكىر تىلىمەن تۇيرەي

شانشىپ پاش ەتەدى، وسى نەگىزدە جانەدە ىلگەرلەپ:

سپەز بار دەسە جۇرەگىم.

ورنىقپايدى شۇىلداپ.

سەتقىلارغا سىر بەرمەي،

قۇر كۇلەدىن جەمىڭداپ.

جاي جۇرگەندە بىر كۇنى،

ات شاپار كەلدى لەپىلدەپ؛

«ويىز شىقتى سپەز بار»،

« لاۋ » دەپ، « ۋي » دەپ دىكىلدەپ. قىسىلىپ قالدۇم، كۈن تىغىز، جۈرەك كەتتى اۋپىلدەپ، — دەپ بولسىتاردىڭ وزىنەن شەنى ۋلكەندەردەن قويانشا قورقاتىندىن اجۋالايدى.

ويازغا جەتسىن دەگەن بوپ،

بوقتاپ جۈرمىن بارقىلداپ.

كەيپىرەۋگە تاياعىم

تەيىپ تە كەتتى بارتىلداپ، — دەپ ولاردىڭ وزىنەن شەنى ۋلكەندەرگە جاراماساقتانۋ ماقساتىمەن حالق جۇرتشىلىغىنا تىزە باتىرىپ، ارقانداي جاماندىقتان تايىنەن پايىتىنەن اشكەرەلەيدى.

ماز بولادى بولسىڭ،

ارقاعا ۋلىق قاققانعا.

شەلتىرەيىپ ورسىڭ ①

شەندى شەكپەن چاپقانعا.

كۈندە جاقسى بولاما

بىر قىلىعى جاققانعا!

وقالى تون تولارما،

ار - ۋياتىن ساتقانعا، — دەيتىن جولدارىندا حالق

تى قان قاقساتقان بولسىتاردىڭ وزىنەن جوعارى ورسىندار.

داغى ۋلىقتاردىڭ جوتاعا قاعىپ، « جارايىسىڭ » دەپ سىلىق

بەرگەننە مەيلىن شە ماز بولاتىندىن اشكەرەلەيدى ارى

مۇنى ار - نامىسىن ساتقاندىق دەپ قاراپ، باتىل ايىپ

تايدى. سويىتىپ فەودال وكتەم كۈشتەردىڭ جانە ولاردىڭ

قازاق دالاسىنداغى وكىلدەرى بولسىتاردىڭ ۋوز مۇددەسى

① ۋلىق نامىسىندا.

ئۇشمن ساعاتىنا سان قۇبىلىپ، سابىنشا جىلپىلداپ تۇراتىن
ەكى بەتكەي قۇبىلماسىن مەيلىن شەنە يىدى.

اباي: « يىنتەرناتتا وقىپ چۇر » دەگەن تاغى بىر
ولەگىندە حالققا، وتە - مۈتە چاستارعا؛

پايدا ويلاما، ار ويلا،

تالاپ قىل ارتتىق بىلگۈگە.

ارتتىق عىلىم كىتاپتا،

ەرىنبەي وقىپ كورۈگە، — دەپ ۇران تاستايدى،

ۋان سوڭ:

ۋۇياننى قىزمەت نىزدەمە،

وقالى كىم كىۋگە

قىزمەت قىلما ويازعا،

جانباي جاتىپ سونۇگە، — دەپ، فەوداليزم تۇزۇ-

مىنە، ونىڭ حالقتى جانىشتا-تىن، حالقتىڭ قانىن

سوراتىن اسكەري ورىندارى مەن ۇكىمەت ورىندارىنا

قىزمەت ەتپەۋ كەرەك، بۇلارعا قىزمەت ەتۋ ۇمىر ۇمانىن

جويىمىپ، ۇزىن - ۇزى مەرت ەتۋ مەن تەڭ دەپ

تۇجرىمدايدى.

اباي شىعارمالارى كەيىنگى كەزدەردە دە ۇز بەدەلىن،

ماڭىزىن جويغان جوق، اباي شىعارمالارىمەن تانىستىمى

بار دۇنيە ەلدەرى حالقتارىنىڭ بارلىعى جانە قازاق

اتاۋلى تۇگەلىمەن ابايدى سۇيەدى، ونى ۇلى اقىن دەپ

تانىدى. مۇنىڭ باسقى سەبەبى: اباي شىعارمالارىنىڭ

ومىرشەڭدىك قۇدىرەتىندە، اتاپ ايتقاندا، ابايدىڭ بۇدان

بىر عاسىر بۇرىن جازعان ولەڭدەرى مەن عاقىليا سوز-

دەرى كوركەمدىكى جاعىنان عانا مەس، يدەيالىق مازمۇنى

جامنن دا بۇگىنكى بىزگە، بىزدەن بىلايى ۇرپاقتارغا
تارىپىلىك ماڭىزى بار اتالى سوز، ورەسى بىلىك وشپەس
وسپەت سانالادى.

مىسالى اباي: «عىلىم تاپپاي ماقتانبا» دەگەن

ولەگىندە:

عىلىم تاپپاي ماقتانبا،

ورىن تاپپاي باپتانبا،

قۇمارلانپ شاتتانبا،

ويىناپ بوسقا كۇلۇگە، — دەپ حالىقتى، اسىرەسە

جاستاردى ومىردى ماغىناسىز ويىن - كۇلكىمەن وتكىزبەي

بىلىم الۋعا شاقىرادى. سونان سوڭ:

بولماساڭ دا ۇقساپ باق،

بىر عالمىدى كورسەڭىز.

ونداي بولماق قايدا دەپ،

ايتپا عىلىم سۇيسەڭىز.

عىلىم سىزگە كىم بەرەر،

جانباي جاتىپ سونسەڭىز.

دۇنيەدە ۇزى، مال دا ۇزى،

عىلىمعا كوڭىل بەرسەڭىز، — دەپ، بىلىم الۋ

جولىندا تالاپتانىپ، تالاپنا بەرۋدى تالاپ ەتەدى. ويت

پەگەندە بىلىمگە قول جەتسىزۋگە بولمايتىندىعىن اتاپ

ايتادى، سونىمەن بىرگە بىلىمگە يە يولعاندا عانا وڭالىپ

ورگە باسۋعا بولاتىندىعىن ەسكەرتەدى. «جاسىمدا عىلىم

بار دەپ ەسكەرمەدىم» دەگەن ولەگىندە:

جاسىمدا عىلىم بار دەپ ەسكەرمەدىم،

پايداسىن كورە تۇرا تەكسەرمەدىم.

ەرجه تىكەن سوڭ تۇسپەدى ۋىسىما،
قولامدى مەزگىلىنەن كەش سەرەمدىم.
بۇل ماخۇرۇم قالمايما كىم جازالى،
قولامدى دۇپ سەرەمسەم ۋىستەرەمدىم، — دەپ
وقۇ. بىلىمىنەن مەشەۋلەپ كەلە جاتقان جايتتەردى ۋكىنىشتى
سەزىمىنەن ەلەستەتە ۋتىرىپ، خالىقتى وقۇ. بىلىمگە
جەتەلەيدى. بۇدان جانەدە ەلگەرىلەپ، جەتسىنىشى عاقلىيا
سوزىندە: « دۇنيەنىڭ كۆرىنىگەن، كۆرىنىبەگەن سىرىن تۇگەل
دەپ، ەڭ بولمايتاندا دەنەلەپ بىلىمەسە ادامدىقتىڭ ورنى
بولمايدى. ونى بىلىمگەن سوڭ ول جان ادام جانى بولماي
حايۋان جانى بولادى، » دەپ قورتىندى جاساپ، كىمدە-
كىمدى بولماسىن ويلانزىغا، ۋەتەنلىككە ەرىكسىزدەندىرەدى.
قوعامدىق ەورال جايىنا كەلگەندە، اباي جوعارىدا
مىسال كەلتىرىلگەن « ەلىم تاپپاي ماقتانبا » دەگەن
ۋەگىنىدە:

بەس نارسەدەن قاشقى بول،
بەس نارسەگە اسقى بول.
ادام بولام دەسەڭىز،
تىلەۋىڭ، ۋىمىرىڭ الدىڭدا،
ۋعان قايسى جەسەڭىز،
ۋسەك، ۋتىرىك، ماقتانزاق،
ەرىنشەك، بەكەر مال شاشپاق،
بەس دۇسپانىڭ بىلىمەڭىز،
تالاپ، ەڭبەك، تەرەڭ ۋى،
قاناعات، راقىم ۋىلاپ قوي.
بەس اسىل ۋىس كونسەڭىز، — دەپ ۋجون سىلتەيدى.

وسەكتى، وتمرىكتى، ماقتان شاقتمىتى، ەرىنشەكتىكتى - جالقاۋ -
لىقتى جانە "سىراپقورلىقتى حالىقتىڭ جاۋى دەپ بىلىپ،
حالىق جۇرتشىلىعىن بۇدان اۋلاق بولۇعا ۇندەيدى، تالا -
پتانۇدى، ەڭبەك سۇيۇدى، علمىم - بىلىم يىگەرپ، وي - ساذانى
وسىرىپ، تەرەڭ ويلانا - تولعانا بىلۇدى اسىل قاسىيەت
دەپ قاراپ، حالىقتىڭ نازارىن اۋدارادى.

اباي بۇل وي - پىكىم، كوزقاراستارىن تەك وسى
تۇردە لوگىكالىق جاقتان عانا ايتۋمەن تىنباي، "بىر - بىر -
لەپ ناقتىلاندىرىپ تا ورتاعا قويادى. مىسالى، «سەگىز
اياق» (الستان سەرەپ) دەلىمىنە تىن ولەڭىندە:

تاسىما وسەك،
سەمىرتسا كەسەك،
قۇماردان ابدەن شىققانى.

كۇپىلدەك ماقتان،
تابىتىن قاققان،
اڭدىرعانى باققانى.

نىساپ، ۇيات، تەرەڭ وي،

ويلاعان جان جوق جاۋىپ قوي، - دەپ وسەك
شىلدىك پەن ماقتان شاقتمىتى مەيلىنشە قاتتى سىندايدى.

اباي قوعامدىق "مورال ماسەلەسىندە جەكە
مۇددەشىلدىككە، بەرەكە - بىرلىكتى بۇزۇشىلدىققا قارسى سىن
ايتىپ، حالىق جۇرتشىلىعىن كوپ مۇددەسىن كوزدە ۇستاۋ -
عا، بەرەكە - بىرلىكتى بولۇعا جەتەلەيدى. مىسالى، 37 -
عاقىليا سوزىندە: «اكنىڭ بالاسى ادامنىڭ دۇشپانى، ادا -
منىڭ بالاسى باۋىرىڭ...» وزىڭ ۇشىن ەڭبەك قىلساڭ،
وزى ۇشىن وتتاعان حايۋاننىڭ بىرى بولاسىڭ» - دەپ

تالسم بەرەدى. «باي سەيىلدى» دەگەن ولەڭىندە:

كەتتى بىرلىك،

سوندى ەرلىك.

ەندى كىمگە بەتتەمەك؟

ەلىك الا،

وتتى شالا،

تايىسا اياغىڭ كىم كۈمەك؟ — دەپ ەل دىشىندەگى

بەرەكە - بىرلىكتىڭ بولمىپ، الاۋىزدىقتىڭ كۈشەيىپ بارا

جاتقاندىن اشكەرەلەپ، اشنا ويلانادى. «ساۋلەك بولسا

كەۋدەڭدە» دەگەن ولەڭىندە بەرەكە - بىرلىكتىڭ پايداسىن،

بەرەكە - بىرلىكى چوققىقتىڭ زىيانىن تومەندەگىشە ورتاعا

قويىپ حالق جۇرتشىلىغىن بەرەكە - بىرلىكتى بەردىكتەۋگە

ۋندەيدى.

بەرەكەلى بولسا ەل،

جاعاسى جايلاۋ ول بىر كۈل.

جاپىراعى جايقالىپ،

بۇلعاقتايدى سوقسا جەل.

جان - جاعىنان كۈركىرەپ،

قۇيىن جاتسا اققان سەل.

ونىڭ مالى وزگەدەن،

وزگەشە بولىپ وسەر تەل.

بەرەكەسى كەتكەن ەل،

سۋى اشعان باتپاق كۈل.

قۇس قانقىلداپ جاعالاپ،

سۇلاي الماس جازعى تول،

ونىڭ سۋىن دىشكەن مال،

تەشقاقتا تەيىپ اسپاس بەل.

كۆل دەپ ونى كىم جايلار،

سۆي قۇرسىن ول بىر شول!

اباي قوعامدىق ومىردەگى جاعىمسىز مىنەز - قۇلىقى،

ناشار ادەتتەردى سىن تەزىنە العاندا ويىن تۇزەمەي، بويىن

تۇزەۋگە قۇمارتىپ، اسەمپازدىققا سالىنۇعا، كورسە قىزارلىققا،

ەكى بەتكە يىلىككە چانە كەربەزدىك سەكىلدى كەسىرلى جايت

تەرگە قاتتى قادالادى. «بويى بىلعاڭ» دەگەن ولەڭىندە:

بويى بىلعاڭ،

سۆزى جىلماڭ،

كىمدى كورسەم مەن سودان،

بەتتى باستىم،

قاتتى ساستىم،

تۇرا قاشتىم چالما - جان، - دەسە،

«جىلۋى جوق بويىنىڭ» دەگەن ولەڭىندە:

جىلۋى جوق بويىنىڭ،

جىلمىيغانى نەتكەنى؟

قۇبىلۋى ويىنىڭ،

كەتپەي قۇيتىڭ ەتكەنى، - دەيدى.

ون سەگىزىنشى ناقىل سوزىنىدە كەربەزدىك تۇرالى

توقتالا كەلىپ مىنانى ايتادى: «كەربەزدىك ەكى تۇرلى قىلىعى

بولادى: بىرى - بەت - پىشىنمىن، ساقال - مۇرتىن، مۇشە -

سىن، جۇرىسىن، قاس - قاباعىن قولدان تۇزەتتىپ،

شىنىتتاعىن كوتەرىپ، قولىن تاراقتاپ اۋرە بولماق. بىرەۋى -

اتىن، كىيىمىن «ايران شەردىم» دەپ، سولاردىڭ ارقاسىندا سپايى،

جۇعىمدى جىگىت اتانباققا، وزىنەن دىلگەرگىگە ەلەۋلى

بولپ، ۋوزى قاتارداغىنىڭ ئىشىنى كۆيدۈرۈپ، وزىنىنەن
كەينىڭىلەرگە «اتتەڭ دۇنيە - ئاي، وسىلاردىڭ اتىنداي ات
ئىنىپ، كەينىندەي كىيىم كىيگەننىڭ نە ارمانى بار ەكەن؟!»
دەيتۇغىن بولماققا ويلانباق. مۇنىڭ بارى ماسقارالىق، اقم
ماقتىق.»

جوعارىدا كەلتۈرۈلگەن مىسالدار اباي شىعارمالارنىڭ
ولمەس ومىرشەڭدىكىگە يە ەكەننەن، بىزگە، بىزدەن سوڭغى
ۇرپاقتارغا دا تارىيەلىك رول اتقاراتىننەن دالەلدەسە، تاغى
بىر جاقتان، اباي شىعارمالارىنا مۇراگەرلىك ەتۈمىزدىڭ
وتكەندە عانا ەمەس، قازىر دە، كەينى دە قاچەت ەكەننىڭىن
تۈسىندۈرەدى.

«دادا قورقمت كىتابى» چازا قازاق

حالقىنىڭ قورقمت چۈنۈندەگى

اڭىز - چىرلارى

ئىجمەت مەخجانى

I

باغى زاماننان كەلە جاتقان مادەنىيەت كۋاسى «دادا قورقمت كىتابى» («قورقمت اتا كىتابى») — جالپى تۈركىي تىلدەس حالقتارغا ورتاق بايىرىعى جازبا ادەبىيەت نۇسقا-لارىنىڭ بىشىندەگى قۇنارلى دا قۇندى شىعارمالاردىڭ بىرى. بۇل شىعارمانىڭ بىزدىڭ زامانىمىزغا جەتپ وتىرعان ەكى تۈرلى قولجازبا نۇسقاسى بار. ونىڭ بىرى شىعەس گەرمانىياداعى درەزدەن قالاسىنىڭ كىتاپخانىسىدا، ەندى بىرى رېمىدەگى ۋاتىكان كىتاپخانىسىدا ساقتاۋلى. بۇل ەكى نۇسقا جالپى جاعىنان مازمۇنداس، ماندەس بولغانىمەن، كۈلەمى، تىل ەرەكشەلىگى، تاغى باسقا جاقتاردان ارقاي سىسىنىڭ وزىنە تان وزگەشەلىكتەرى دە بار. درەزدەن نۇسقاىنىڭ مۇقاباسىنا «كىتابى دادام قورقۇد» دەپ چازىلىپ، ونىڭ استىنا «الا لىسانى تايفاق وعۇزان» («وعىز تاىپاسى تىلىندە») دەگەن تۇسىنىڭ كورسەتىلگەن. ۋاتىكان نۇسقاسى «حىكاياتى وعۇزنامايى قازان بەك ۋا -

«عائىرى» («قازان بەك جانە باسقارلار جايىندا عى وعىزناما
حىكاياسى») دەپ باستالادى. درەزدەن نۇسقاسى ون ەكى
داستاننان (حىكايادان)، ۋاتىكان نۇسقاسى اتى داستاننان
(حىكايادان) قۇرالعان.

تەل وزگەشەلىكتەرى جونىنەن العاندا، ۋاتىكان
نۇسقاسىندا وعىز سوزدەرى، درەزدەن نۇسقاسىندا قىپشاق
سوزدەرى باسىم.

درەزدەن نۇسقاسى XIX عاسىردان باستاپ عىلىم
دۇنيەسىنە ايگىلى بولا باستالان. بۇل نۇسقانى كىلىسلى
رىفات 1916 - جىلى اراب ارپىمەن باستىرعان. ودان سوڭ
ورحون شايىح، گوكىلى 1938 - جىلى لاتىن ارپىمەن قايتا
باستىرعان. ال ۋاتىكان نۇسقاسى وسى عاسىردىڭ 50 -
جىلدارىنان باستاپ الەمگە ايگىلى بولا باستادى. بۇل
نۇسقانىڭ ۋاتىكان كىتاپخانىسىدا ساقتاۋلى ەكەندىگى
العاش رەت 1950 - جىلى زەرتتەۋشى دتتورە روسسىنىڭ
(Ettore Rossi) «كىتابى دادا قورقتىڭ» جانغا نۇسقاسى
جايلى ماقالاسىنان ەالم بولدى. كەيىن ر. روسسى بۇل
نۇسقانىڭ فوتو كوشىرمەسى مەن تەكىستىنە تۇسىنىمىكتە،
كورسەتكىشتە بەرۋ ارقىلى العى سوز جازىپ، 1952 -
جىلى رىمدە باستىرىپ تاراتقان؛ جوعارىدا عى نۇسقالاردىڭ
ستانبول ۋنيۋەرسىتەتىنىڭ پروفەسسورى دۇھاررام ارگىن
العى سوز جازىپ تۇسىنىڭ بەرگەن كىتابى ستانبولدا
ۇش رەت باسىلدى، ونىڭ 3 - باسىلىمى 1980 - جىلى
تارالدى.

«دادا قورقت كىتابى» («قورقت اقا كىتابى») —
كەسەك تۇلعالى - توغىسپالى داستاندار توبى، ول ون ەكى

داستانان (چىردان) قۇرالغان. وعان كىرگەن ون ەكى داستان مىنالار.

1. «دىرسەخان ۇلى بوغاش خان تۇرالى چىر»؛
2. «سالور قازانىنىڭ ۇي مۈلكىنىڭ تالان - تارچىغا تۇسۇ تۇرالى چىر»؛
3. «قام پۇرە ۇلى بامسى بەيرەك تۇرالى چىر»؛
4. «قازان، ۇي ۇلى وراز ۇيىدىڭ ازىمن بولۇ تۇرالى چىر»؛
5. «دۇعا قوجا ۇلى تۇمرۇل تۇرالى چىر»؛
6. «قاڭلى قوجا ۇلى قانتورالى تۇرالى چىر»؛
7. «قازىلىق قوجا ۇلى يگەنەك تۇرالى چىر»؛
8. «باساتتىڭ تەبەگوزىنى ولتىرگەنى تۇرالى چىر»؛
9. «بەگىل ۇلى امىرەنىڭ چىرى»؛
10. «ۋسۇن قوجا ۇلى سەگىرەك چىرى»؛
11. «سالور قازان تۇتقىنغا تۇسپ، ونى ورازدىڭ قۇتقارغانى جايلى چىر»؛
12. «سىرتقى وعىزدىڭ شىكى وعىزعا جاۋ بولۇ، بەيرەكتىڭ ۇلۇ جايلى چىر».

بۇ داستانداردا چىرلانغان نەگىزگى مازمۇن ەرلىك پەن بىرلىك. وندا ەرتە زاماندا رۇ - تايپا وداىنا ەنگەن تايپالار توبىنىڭ - شىكى وعىز بەن سىرتقى وعىزدىڭ اراسىنداى قاققىستاردا بار، ۇبىراق بۇلار، كوبىنەسە، باتىس چاقتان كەلگەن شاپقىنشى جاۋلارعا قارسى كۇرەسەدى. سويتىپ، ۇزىنىڭ ەلىن، جەرىن شەتتەن كەلگەن شاپقىنشى جاۋدان قورعاۋ جولىنداى ەردىڭ ەرلىگى مەن ەلدىڭ

• وادا تورقت كىتابى، 3 - باسىمى، ستانبول، 1980.

بىرلىكى باسا ماداقتالىپ، ۋوز حالقن، ۋوز ەلسن ۋسۋيۋ
جونىندەكى وتانشىلدىق ىدەيا دارىپتەلەدى. كالىدىن بەلسە
«دادا قورقت كىتابىنا» ەنگىن ون ەكى جىردىڭ
جەلىسى ۋبىر عانا باس كەيىپكەردىڭ باسىنان كەشكەن
وقىعالاردان وربىگەن ەمەس، ولار جەكە - جەكە جىر -
داستانداردان قۇرالعان. الايدا وسى جىرلاردىڭ قاي -
قايسىسىنا بولسا دا قورقت قاتىناسادى، ول ائىز كەيىپكەرى
اقىلگوي اتا - كەمەڭگەر جىراۋ، عايىپتى بولجايتىن بىلگىر
رەتىندە سۋرەتتەلەدى. ونىڭ ايتقانى ايتقانداي كەلىپ
وتىرادى، بۇل شىعارمانىڭ ۋتملى جاتتىق ۋارى كوركەم.
وندا قارا ۋسوز بەن جىر الما كەزەك اۋدىسىپ، جارىسىپ
وتىرادى. اقىل - ناقىل، ماقال - ماتەل، شەشەندىك جانە
قانائىتى سوزدەر ۋجىي كەزدەسەدى. ۋتەپتى قارا سوزبەن
باياندايعان وقىعالار دا، ۋوزارا ۋيىقاسىپ وتىراتىن جەلدىر -
مەمەن سۋرەتتەلەدى. بۇعان سالور قازانىڭ اۋىلىن جاۋ
شايار الدىندا كورگەن ۋتۇسىن قاراكونەگە ايتقان سوزدەرىن
مىسالعا الۋعا بولادى. ول:

«قايعىلى قارا ۋتۇس كوردىم، تۇسىمدە سۇمدىق ۋس كوردىم.
قولىمدا تالپىنعان قىرانىم، ۋولمىپ - وشكەننى كوردىم.
كوكتەن اعىلعان نايىزاغاي، ورداما كەلىپ تۇسكەننى كوردىم.
ۋيىمە قاسقىر شاپقاننى كوردىم، قارا تۇيە ەڭسەمدى باسقاننى
كوردىم. قارا شاشىم قارس ۋزارىپ، قاس - كوزىمدى جاپ
قاننى كوردىم. ون ساۋساعىم بىلەگىمەنەن، كول
كىگەن قانعا باققاننى كوردىم» دەپ جەل
دىرتە سويلەيدى. بىارلىقى جامان نىرىمدار جان
تۇرىشىگەرلىكتەي اسرەلەنىپ باياندايادى. ال كەيىپكەردىڭ

باشىندا كۈيىنىش، سۈيىنىش كوئىل كۈيلەرى كادىمكى
باتىرلار جىرىنا تان تولعاۋلار سىياقتى باياندا لادى.
وسىندا سۇمدىق تۇستەن تۇرشىككەن سالور قازان
الىستان اسىپ قايتادى دا، جاۋ شاپقان اۋىلىنىڭ قاڭسراپ
جاتقان جۇرتىن كورەدى، سوندا بىلاي تولعايدى:

«قاۋىم حالىتى ەلىمە قونىس جۇرتىم،
قۇلان مەنەن كىيىككە ورسى جۇرتىم.
اق بوز ۇيدىڭ قاڭسراپ جۇرتى قالعان،
قارت انامنىڭ قۇلازىپ ورنى قالعان،
ۇلىم وراز وق اتقان بۇتا قالعان،
وۋىز بەگى ات شاپقان مايدان قالعان،
قازان قاڭسىپ وشاعى قاران قالعان.»

جاۋ شاۋىپ كەتكەن اۋىلىن بزدەگەن سالور قازان
جول - جونەكەي اققان سۇدان، جورىنقان قاسقىردان، جوعەنىڭ
جونىن سۇرايدى، بۇلاردان دىش دەرەك الا الماي كەلە
جاتقاندا، قوي جايىعان شوپاننىڭ توبەتىنە تاپ بولادى،
ودان دا سۇرايدى. دۇنىڭ بارى جىرمەن ايتىلادى. ودان
سوڭ قوي جايىعان شوپانغا كەلىپ:

«قاراڭغى اقشام بولغاندا قايمىلى شوپان،
قارمەن جاڭبىر جاۋعاندا شاقپاقتى شوپان.
ۇنىمدى ەستىپ، سوزىمدى تىڭدا شوپان،
اق بوز ۇيىم ۇتتى مە بۇل ارادان؟
كورگەن بولساڭ كىدىرمەي ايتشى ماعان،
قارا باسىم قۇربان بولسىن شوپان ساعان» دەيدى.
شوپان وعان: قارت اناسى مەن بالاسى ورازدىڭ
جالاڭياق، جالاڭباس بايلاۋدا، التىن - كۇمىس قازىناسىنىڭ

تالاۋدا، سايگۈلك اتتارى مەن قىزىل تۈيەلەرنىڭ ولجادا
كەتىپ بارا جاتقاندىن، مۇنى كورۈپ جاۋمەن شايقاسىپ
ولاردى شىعنىدا تاقاندىن ايتا كەلىپ، سەننىڭ ورنىڭدا مەن
بارىپ جاۋمەن شايقاسامدىن دەگەن باتىل تالابىن بىلدىرەدى؛

«ارىندى قوشىرى اتىڭدى،
الپىنى تۇتام نايزاڭدى،
اپ - الاشا قالقانىڭدى،
قارا بولات قىلىشىڭدى،
ساداقتا سەكسەن وعىڭدى،
سەرپىنى قاتتى جاعىڭدى،
«بارىن تۈگەل بەر ماعان،
ورنىڭدا سەننىڭ مەن بارام،
شىعارىپ جاۋدىڭ ويراندىن،
اعىزىپ سەلدەي قاندارىن،
جاساعان الا جار بولسا،
«ۋىيىڭدى مەن قۇتقارام» دەيدى.

قارۋىن بەرىپ قوشىمىنى جاۋعا اتتالىدىرۋدى
قورلىق دەپ بىلگەن قازان «بىيىزعا شىداي الماي
بۇلىغىپ كەتە بەرەدى. شوپان ونىڭ الدىنا تۈسە شابادى.
«جا سەن نەگە كەتىپ باراسىڭ؟» دەپ سۇرايدى قازان
«بىيى. سوندا شوپان: «سەن جاۋ شاپقان ۋىيى - مۈلكىڭدى
قايتارىپ اكەلۈگە كەتىپ باراسىڭ، ال مەن جاۋدان قارىن-
داستارىمنىڭ (تۇعان ەلىمنىڭ) قاندى كەگىن قايتارۋعا
كەتىپ بارامدىن» دەپ جاۋاپ قايتىرادى. ەندى قارىن
اشىپ، كوزى قارايعان قازان «بىيى شوپاننان ازىق سۇرايدى،

شوپان ونى پىسىرىپ بوكتەرىپ العان قوزىنىڭ تىمەن
ورمان شىندە قوناق قىلدى، قارىن تويغان قازان بىي:
«بۇل شوپاندى ەرتىپ بارىپ جاۋدى جەڭسەم، وعىزدىڭ
بەكتەرى: ەگەر شوپان بولماسا جاۋدى جەڭە الماس ەدى
دەپ قارا باسىمىن قىقۇ كەتىرمەس» دەپ ويلايدى دا،
شوپاندى جۋان اعاشقا ارقانىمەن شىرماپ تاڭىپ تاستاپ:
قارنىڭ اشىپ وزەگىڭ تالماغان بولسا، مىنا اعاشتى جۇل-
مى شىق، ايتپەسە وسى ارادا قالىپ ىت قۇسقا جەم بول!»
دەپ كەتە بەرەدى. بۇعان قاتۇلانغان شوپان قاتتى بۇلقىنىپ،
جۋان اعاشتى ۇيەلمەندەي ورنىمەن قوپارىپ جۇلىپ الىپ،
ارقالاعان بەتى قازان بىيدى قۇپ جەتەدى، «الىپ اعاشتى
ارقالاپ جۇرىپ نە قىلماقسىڭ؟» دەپ سۇراغان قازان
بىيگە شوپان: «جاۋدى جەڭگەن سوڭ قارىمىز اشسا، وسى
اعاشتى جاعىپ اس پىسىرىپ شەمىز» دەپ جاۋاپ بەرەدى. •
بۇل وقىعادا رۇ - تايپا باستىعى سالور قازان بىيدىڭ
وبرازى مەن ەڭبەكشى خالىق ۋاكىلى شوپاننىڭ وبرازى
سالىستىرىلا بەينەلەنىپ، شوپاننىڭ ۇز خالىقنا مەيلىنشە
بەردىلگەن، اق كوڭىل - ادال، وتانىشىل بەينەسى ايقىن
كورسەتىلەدى.

«دادا قورقىت كىتابىندا» باس كەيىمپەكەر رەتىمىدە
بەينەلەنگەن قورقىتتا اقبل - ناقل سوزدەر، افورىستىك ••
قورتىندىلار، شەشەندىك تولعاۋ، تاپقىر تۇجىرىم
جىي كەزدەسىپ وتىرادى، ەسالى: «اقىن تىلدى، ات

• دوكتور ساادات ش. شاعاناي «تۇرىك دىپالەكتىلەرى ورنەكتەرى»،
الغارا، 1963 - جىل، 322 - 325 - بەتتەر.
•• افورىستىك - وتكىر ناقل، سوز.

تۇياقتى كەلەدى»، «ەسەكتى جۇگەندەگەنەن چىلقى بول -
مايدى»، «اتاسىز ۇل اقلعا جارماس، اناسىزقىز جاساۋعا جار -
ماس»، «ەسكى تەمىر ۇمىز بولماس»، «قورققا قىلمىش
جۇمساۋدىڭ قاچەتى جوق»، تاغى باسقالاتار. قورقىتتىڭ
وسى تەكتەس اقل - ناقل، تۇجىرىم تولعاۋلارى قازاق
حالىقى اراسىنا اسا كەڭ تارالعان، مىسالى: «ەجەلگى جاۋ، ەل بولماس، ەسكى مامىقى ۇوز بولماس»
«وتكەن ۇمىر وراماس، ولگەن كىسى تىرىلمەس».
«شولدى جەردىڭ وتىن كىيىك بىلەر، ۇزاق جولدىڭ
سىرىن كولىك بىلەر». «سۇلى جەردىڭ قادىرىن چىلقى بىلەر، شىمتىرىمان
تاۋ قويناۋدىن تۇلكى بىلەر». «قۇبا تۇزدىڭ تىرىن قۇلان بىلەر، ۇلى تاۋدىڭ
تىنىسەن بۇلان بىلەر».
جوعارىداغى سالىستىرمالاردان «دادا قورقت كىتابىند -
داغى» افورىستىك تۇجىرىمداردىڭ قازاق اراسىنا كەڭ تارال
عان قورقت تۇجىرىمدارىمەن توركىندەس، ماندەس كەلىپ،
قويان - قولتىق قابىسىپ جاتقاندىغى بايقالادى.
«دادا قورقت كىتابىندا» ەرتە زامانداغى تۇركىي
تىلدەس تايپالار مەن حالىقتاردىڭ ۇرىس - قونىسىن،
تۇرمىس - تىرشىلىگىن، وي - ۇرىسىن، سالت - ساناسىن،
ادەت - عۇرپىن، ۇتىل - ادەبىيەتىن، اقىندىق ۇداستۇرىن
تانىتاتىن تارىخىي مالىمەتتەر مول. بۇ كىتاپقا ەنگەن
ەپىكالىق چىكايالار اسەرلىسى ۇرى كوركەم، ونىڭ ادەبىي
قۇندىلىغى جوعارى. «دادا قورقت كىتابىن» زەرتتەگەن

ايگىلى تۇرىك عالمى پروفېسسور فۋات كوپرواۋ بۇل شىعار-
 ماعا چوعارى باعا بەرگەن. ول 'وزىنىڭ قاتىستى زەرتتەمە-
 سىندە: «بارلىق تۇرىك ادەبىيەتى تازازىنىڭ بىر تاباعىنا،
 ال دادا قورقىتتى ەكىنشى تاباعىنا سالساڭىز، جانە دە
 دادا قورقىتتىڭ سالماعى باسىپ تۇسەدى» دەگەن ەدى.
 «دادا قورقىت كىتابىنا» ەنگەن چىر - داستاندار،
 وقىعاسى جانە بايانداۋ جۇيەسى جاتىنان العاندا، ەرتەدەگى
 ەمىز - قىپشاق داستاندارىنىڭ تۇپ توركىنى، سونداي -
 اق قازاق ەپوستارىنىڭ دا ارعى تەگى ەكەندىگى
 بايقالدى. وسى كىتاپقا ەنگەن ون ەكى چىردىڭ بىرى -
 «قام پۇرە ۇلى بامسى بەيرەك تۇرالى چىر». بۇل چىردىڭ
 مازمۇنى ايگىلى قازاق ەپوسى «الپامىس» چىردىن ۇقساس.
 الپامىس چىردىن ازەر بايجاندار «بامسى بەيرەك»، وزبەكتە
 «الپامىش»، باشقۇرتتار «الپامىسا مەنان بارشىن حىلو»،
 التايلىقتار «الپ ماناش» دەگەن اتپەن چىرلايدى. بۇعار
 قاراعاندا «الپامىس» دەگەن سۆزدىڭ «الپ بامسى»
 دەگەننەن وزگەرگەندىگى بايقالدى. بۇدان «الپامىس» چىردىنىڭ
 العاشقى نۇسقاسى الپامىس باتىر شىققان قوڭىرات تايپا-
 سىنىڭ سول زاماندا قۇربان ەمىز تايپالار وداعىنا دىگەن
 داۋىرىندە (IX، - X عاسىر) چارىققا شىققانىن. سول
 داۋىردە «دادا قورقىت كىتابىندا» داستاندار قاتارىنا
 قوسىلعانىن اڭعارۋعا بولادى.

II

«دادا قورقىت كىتابىندا» سۈرەتتەلگەن قورقىت اتا
 ەبراى مەن قازاقتىڭ اڭىز-چىرلارىندا ايتىلاتىن قورقىت

• «دادا قورقىت كىتابى»، 3 - باسىمى، ستانبول، 1980.

وېرازی نەگمزدنەن ۇقساس كەلەدى. قورقىت جايىنداى ائىز - ەرتەگىلەر مەن جىرلار قازاق اۋىز ادەبىيەتىنىڭ وتە ەرتەدەگى نۇسقىقالاردىنىڭ قاتارىنا جاتادى. قازاق اۋىز ادەبىيەتىنىدەگى اىگىلى ائىز - كەيپىكەرلەرى قورقىت - دانا - داڭغىل، اقىلگوي اتا بەينەسىندە:

«ەجەلدەن، كۈن شەمىستىڭ بىر شەتىندە،
اتاقتى التاي تاۋىنىڭ كۈن بەتىندە.
وتىپتى قورقىت اتتى بىر قارىيا،
اقىلگوي ادام ەكەن داڭغىل - دانا» * دەپ
سۆرەتتەلەدى.

قورقىت قازاقتىڭ ۇلتتىق مۇزىكا اسپاپتارى دومبىرا مەن قوبىزدى العاش رەت جاساۋشى، مايتالمان كۇيشى. قازاق حالقى اراسىندا كۈنى بۇگىنگە دەيىن ۇرپاقتان - ۇرپاققا جالعاسىپ كەلە جاتقان «قورقىت كۇيى» دەلىمىنەتىن كۇيلەر بار، قازاقتىڭ بارماستىن بال تادعان كۇيلەرى وسى «قورقىت كۇيى» كۇي باستار ەتۋدى داستۇرگە اينالدىرغان. قورقىت ۇز زامانىنىڭ دارىنىدى جىراۋى، داڭغىل ويشىلى بولۋمەن قابات، جىرشى، كۇيشى جانە باقىسلاردىڭ پىرى رەتىندە بىلاي جىرلانادى:

«جىراۋدىڭ ۇلكەن پىرى - قورقىت اتا،
اتادان بارلىق باقىسى العان باتا.
تاڭ قالىپ جۇرتتىڭ بارى تۇرادى ەن،
قوبىزبەن قورقىت اتا كۇي تولعاسا» . .

* «قورقىت جىرى» (مۇرا)، 1 - سان (1982).

• «قازاق سۆزەت نىسبىكلوپەدىياسى»، 6 - توم، 615 - بەت

قازاق حالقىنىڭ اڭىز - جىرلارىنىدا ايتىلىۋىنا قاراعاندا، قورقىت، ۇز ەلىنىڭ ايانىشىنى اۋىر حالىنى كورىپ، قاۋىم حالىقتى مۇشكىل حالدىن قۇتقارىپ، ماڭگى باقى ولمەيتتىن باقىتتى ومىرگە جەتكىزۋىدى اڭسايدى، وسى ماقساتپەن توڭىرەكتىڭ تورت بۇرىشىن كەزەدى، ۇسراق، قورقىت قايدا بارسا دا ايانىشىنى اۋىر جاعدايعا تاپ بولادى: كوكتەمدە قۇلپىرا شەشەك اتقان شوپتەردىڭ كۇز كەلسە - مەن سارعايمىپ سولعانىن، ماۋىلى ورمانداردىڭ چاپىراعى توڭىلىپ، قايمىمەن قامىمىپ باس شايىقاپ تۇرعانىن، ۇبىر زاماندا اسپانىمەن تىلدەسكەن اسقار تاۋلاردىڭ مىجىرايمىپ شوڭىپ بارا جاتقانىن، ايدىن شالقار كولىدەردىڭ سۋى تارتىلىپ قۇرىپ بارا جاتقانىن كورەدى. ادامزات، جان - جانۋاردىڭ ەۋڭ - زارىن ەستىدى، وسى ەۋڭ - زاردى دودىپىرا مەن قوبىزعا قوسىپ تولعايدى. قورقىت وبراىنىدا ماسا اسىل ادامگەرشىلىك قاسىپەت - ونىڭ قارا باسىنىڭ قامىن كۇيىتتەمەي، ەلدىڭ ەۋڭى مەن قامىن ويلاۋىنىدا.

«رازى ول ەن دالانى ەمىرەنتسە،
تولقىتىپ توقسان تولعاۋ كۇيگە شەرتسە.
مۇڭايسا مۇڭعا سۇڭگىپ، مۇڭدى كەشسە،
مۇڭلى ويدان توبىرشىقتاي تۇيىمىن شەشسە.
قوبىزىن كۇڭىرەنتىپ كۇندىز - تۇنى،
ويلاعانى ەل قامى، ەلدىڭ ەۋڭى.
بۇرمەيدى ول قارا باسىنىڭ قامىن كۇيىتتەپ،
ۇي - مەكەن، ازىق - تۇلىك، مال - مۇلىك دەپ.» *

• «قورقىت جىرى» (مۇزىكا، 1 - سان، 1982).

ۋولم تاعدىرىنا قارسى شىمىپ، اجالدىن قاشقان
قورقت، جەتى نىقىلم جەر ۋجۇزىن ارالاپ، توڭمىرەكتىڭ
تورت بۇرىشىن كەزەدى، ۋبىراق، قايدا بارسا دا وعان
ارناپ كور قازىپ جاتقاندارعا تاپ بولادى. — «قايدا
بارساڭ دا قورقتىڭ كورى» دەگەن ۋسوز وسىدىن قالعان
ەكەن. ول ەڭ سوڭىندا «ۋومىر جولى ولەمىنەن قاشۋ ەمەس»
دەگەن قورتىندىغا كەلەدى دە، ناعىز ولەمەس ۋومىردى
ماڭگى باقى جاسايتىن حالقتىڭ ۋان - كۇيىمەن تابادى،
ۋومىر كۇيىن، كوڭىل كۇيىن جىرلاپ، ادامزات پەن ۋتابىعاتتى
جادىراتادى.

«دومبىراسى دىڭغىرلاپ بەردى كەڭەس:
— ۋومىر جولى ولەمىنەن قاشۋ ەمەس.
قارت قورقت قابىل المپ ۋيدى باسىن،
قولعا الدى قاسىيەتتى دومبىراسىن.
جىرلادى ەلدىڭ مۇڭىن، ەردىڭ مۇڭىن،
تولعادى ۋومىر كۇيىن، كوڭىل كۇيىن.
بويى ۋيىپ، بالقىعانداي تاۋدىڭ تاسى،
جەل تىنىپ، تامدى جەرگە بۇلتتىڭ جاسى.
ەلبىرەپ قاناتتى قۇس، اياقتى اڭ،
ەمىرەندى ەن دالادا تاۋمەن ورمان.
تاراتىپ ۋومىر كۇيىن ۋور كوڭىلدەن،
كوشتى بۇلت، ەسىپ ەسكەك، جىلجىپ وزەن.
ۋۇن قوسىپ باۋ - باقشانىڭ ساندۇعاشى،
سۇلۇدىڭ قاقتى قانات قالام قاسى.» *

• بۇل دا «مۇرا» جورنالىندا.

قورقمت جايىنداى ائىز - ەرتەگىلەر مەن جىرلار -
قازاق حالىق ادەبىيەتىنىڭ تىم ەرتەدەگى نۇسقالارى. وندا
سۆرەتتە لىگەن زامان بەلگىلەرى دە بۇل ائىزداردىڭ العاشقى
نۇسقاسى وتە ەرتە زاماندا جارىققا شىققاندىن كورسەتەدى.
«قورقمت جىرىندا»:

«تاڭباسىز تاي، ەنسىز قوي، جەمەس - جىدەك،
وسىنى جەپ قارنى توق، كىمى كوك» دەلەنەدى.
ارىنە تايعا باساتىن تاڭبا مەن قويعا سالاتىن ەن -
مەنشىكتى مۇلك * تارتىمىنىڭ قالمىپتاسۇنىنا بايلانىستى
جارىققا شىققان، تايدىڭ تاڭباسىز، قويدىڭ ەنسىز بولۋى
العاشقى قاۋىمعا * تان قۇبىلمىس.

قازاق ائىزىنداى قورقمتتا شامانىزم ۇعىمى باسىم،
قورقمتتىڭ ولمىگە قارسى كۇردىسىپ، ماڭگى - باقى ولمەيتىن
باقىتتى * وسىردى كوكسەگەن ۇتوپپالىق قىيالى * سلام * دىنە -
نىڭ * ولم تاعدىرىنا * سوزسىز بويمۇنۇدى «يمان» قاتارىنا
قوسقان قاعىدالارىمەن وتاسپايدى. بۇل سىياقتى ولمىگە
قارسى كۇرەس، شۇمەر حالقىنىڭ «گىلكامەش» داستانىندا دا
سىبىر تۇركىي حالقتارى اراسىنا كەڭ تارالعان «گىرلىك
جان» ائىگىمەسىندە دە كەزدەسەدى. بۇعان قاراعاندا، قور -
قت ائىزىنىڭ العاشقى نۇسقاسى * سلام * دىنەن قابىلداۋ -
دان بۇرىن جارىققا شىققان بولسا كەرەك. ال «دادا قور -
قت كىتابىدا» كەزدەسەتىن * سلامدىق ۇعىمدار تۇركىي
تىلدەس حالقتار * سلام * دىنەن قابىلداغاننان كەيسىن
داستاندى كوشىرۋشىلەر جاعىنان جاعىرتىلعان جام - اۋ -
جاسقاۋلار سىياقتى.

«دادا قورقمت كىتابىنىڭ» العاشقى تۇپ نۇسقىسى ساقتالماغان، ونىڭ بىزدىڭ زامانىمىزغا چەتكەن ەكى نۇسقىسى (درەزدەن نۇسقىسى مەن ۋاتىكان نۇسقىسى) كەيىن-كى كوشىرمە نۇسقىلار ەسەپتەلەدى. شىعارمانىڭ جارىققا شىققان ۋاقتى مەن اۆتورى جانە ونى كوشىرگەندەردىڭ كىم ەكەنى مالىمىز. بۇل جونىندە زەرتتەۋىشلەر تۇرلى-شە تۇسپال ايتادى. تۇركىيالىق عالم دوكتور ساعادات ش. شاعاتاي: «بۇل كىتاپتى كىم قاي كەزدە شىعارغانى نەمە-سە كىنىڭ زەرتتەگەنى مالىم ەمەس، جالپى العاندا ونىڭ 15 - عاسىردىڭ ورتالارىندا نەمەسە ەكىنشى جارتى-سىندا اتى مالىمىز بىراقىن جاعىنان جازىلعاندىعى، ەكى نۇسقىانىڭ قاي - قايسىسى دا 16 - عاسىرغا تان ەكەندىكى اڭغارىلادى» * دەي كەلىپ، كىتاپتىڭ تىلىنىڭ 14 - 15 - عاسىرلاردىكى ادەبىي شىعارمالار تىلىنەن وزگەشە-رەك ەكەننى كورسەتەدى. بۇل جونىندەكى ەكىنشى انىق-تامادا بىلاي دەلىنەدى: «قورقمت اتا كىتابى» - وعىز - قىپ-شاقتاردىڭ ادەبىي مۇراسى. قورقمت اتا چىكايالارى - VII - IX عاسىرلاردا سر بويىن جايلاعان وعىز - قىپشاق تايىپالارى اراسىندا تۇپ، ۇزاق عاسىرلار بويى ۇرپاقتان - ۇرپاققا تارالىپ، تۇركىي حالىقتارىنىڭ بايرى تۇرمىسىن، ادەت - عۇرپىن، اقىندىق داستۇردىن تانىتاتىن ەپىكالىق ارى تارىخى مۇراعا اينالدى. 12 - عاسىرلاردا قورقمت چىكايان

* ساعادات ش. شاعاتاي «تۇرك دىيالەكتلەرىنەن ورنەكتەر»، 320 -

لارى *ار جەردە كوشىرىلىپ كىتاپ بولۇپ تارالا
باستادى».

ەندى قورقۇت جايلى تاريحي مالىمەتتەردەن شەجىرە
دەرەكتەرگە توقتالايسىق. رىمدەگى ۋاتيكان ارحىيۇنىدە قور-
قىت جايىندا مىناداي مالىمەت ساقىتالغان:
«راسۇلعالايھە سسالام زامانىنا جاقىن كەزدە (VII - IX عاسىر-
لاردا) بايات (سوداريا) بويىندا قورقۇت اتا اتتى *بىرەر
بولمىپتى. ول كىسى وعىزداردىڭ بارلىقى ولكەسىن وزىنە
قاراتىپ، نەشە *تۇرلى عاجايىپ سوزدەر سويلەۋشى ەدى.
قورقۇت اتا وعىز قاۋىمىنىڭ مۇشكىل حالىن سويلەر ەدى.
ارىنە *س بولسا، *بارى ونىڭ الدىنا كەلىپ كەڭەس
سۇراپ، ول نە بۇيىرسا سونى قابىل ەتەر ەدى، عايىپتان
*تۇرلى خابار ايتار ەدى. خاق تاغالا ونىڭ كوڭىلىنە
*ىلھام (شابت) بەرەر ەدى...».

تاريحي دەرەكتەر مەن حالىق شەجىرەسىنە قاراغاندا
قورقۇتتىڭ اناسى قىپشاق تايىپاسىنان، اكەسى قارا قوجا
وعىزداردىڭ قامى (قايسىپاس) دەگەن اتاسىنان شىققان.
سوندىقتان قورقۇت وعىز بەن قىپشاقىتار اراسىندا بىردەي
ەل اعاسى بولۇپ وتكەن... جازبا ەسكەرتكىشتەردەگى دەرەك
بويىنشا قورقۇت 95 (كەي دەرەكتە 195) جىل جاساعان
قارت دانىشپان. بۇل قازاقنىڭ «قورقۇت جىرىنداعى»:

«وتىپتى قورقۇت اتتى *بىر قاريا،

اقىلگوي ادام ەكەن داڭعىل - دانا.

• قازاق سوۋەت ەنسىكلوپىدىسى»، 5 - توم، 453 - بەت.

• س. شاعاناي «تۇرىك دىيالەكتىلەردىنەن ورنەكتەر»، 321 - بەت.

انقارا، 1963.

ەل ارالاپ، جۇرت كەزىپ ۋەسىرى وتكەن،
بايقۇس قورقمت قارتايىپ جاسى جەتكەن» دەگەن
بايانداۋلارغا سايما - ساي كەلەدى.
«... قورقمت ۋوز ۋەسىرىندە ۋۇش خان تۇسىندا ۋاز -
مىلىك قىزمەت اتقارغان. تارىختا قورقمت نىپالسىندا بول
غان يىنال، كول - ەركەن، قاڭلى قوجا دەگەن خان اتتا -
رى اتالادى. ال بۇل خانداردىڭ جەتسىز (المالىسىق،
سىمىق كول)، تالاس، سايرام، قازىغۇرت، قاراتاۋ، سىر -
بويى، ورتالىق قازاقىستان (ۋلى تاۋ، كىشى تاۋ، ەسىل،
نۇرا، سارىسۇ)، تورعاي ولكەسى، ەرتىس بويى ەن التاي
دا اكمىشلىك قۇرعاندىعى تارىختا بەلگىلى، قورقمت
ۋسى تۇستا الەۋمەتتىك جورا (زاڭ) نەگىزىن جاساپ،
ۋنى: اتا - بابا جاساعان مەكەندى «ۋىتىق» دەپ بىلىۋ،
ۋنى سىرتقى جاۋ شابۋىلىنان قورعاۋ، جەر - سۇدى بەلگى -
لى تارتىپەن پايدالانۇ، داۋ - جاڭجالىدى اقمەن شە -
شۇ، كىناي بولغان ادامدى جازالاۋ سىياقتى سالالارغا
بولدى. سونداي - اق حالىق اسكەردى ساپقا تۇرعان
دا ورتاسىن القا قوتان ەتمى، ەكى قاناتىن وڭ قول،
سول قولغا بولۇ، حالىق جىناستاردا تارتىپەن وتىرۇ،
اس - توي ۋستىندە مۇشە بەرىپ، شۇلەن تارتقانداي
تارتىپتەردىڭ بارى دە قورقمت جاساعان اتالىق زامان
(جورالارغا) جاتقىزادى.» بۇل دەرىكتەرگە قاراعاندا،
قورقمتتىڭ ۋوز زامانىندا كوشپەلى ەلدىڭ ادەت - عۇر -
پىنا، داەدى - سالىمنا وزگەرىستەر ەنگىزىپ، زاڭ جاڭغار
سىن جاساۋشى قوعامدىق ساياسى قايراتكەر بولغاندىعى

بايقالادى.

قورقمتتىڭ تۇعان جەرى قازىرگى قازاقستان قىزىل
وردادا وباسى، قارماقشى اۋدانى، وسى قىزىل وردا وبلا-
سى قورقمت تەمىر جول ستانسانىنان ۇش كىلومەتر جەر-
دە. (سىر داريا جايىندا) قورقمتتىڭ مازارى بولعان،
بۇل مازاردى XIX ەسىردا بەلگىلى عالم ابۇباكر دىيا-
يىنى پەن ي. ا. كاستەنيە زەرتتەگەن، 1898 - جىلى ابۇ-
باكر دىيائىنى بۇل مازاردىڭ سۈرەتىن تۈسىرگەن. قور-
قمت مازارى شامەن IX - XI ەسىرلاردا قورقمتقا تۈر-
مىزىلغان مازار. قورقمت مازارىنىڭ جايى جوباسى قازاق
كەيىز ۇيىنىڭ زورماسى تارىزدى دوڭگەلەنسىپ كەلگەن
(التى - سەگىز قىراى)، كۈنبەزدى. كۈنبەزدىنىڭ شىكسى
ەڭسەسى قازاق ۇيىنىڭ ۇتى سالاسىنا ۇقساس، قابىرە-
لارى كەرەگە ورنەكپەن ناقىشتالغان.

جوتارمىداى دەرەكتەرگە قاراماندا، «دادا قورقمت
كىتابىنىڭ» جانە قورقمت جايىنداى اڭىز - جىرلاردىڭ
قاھارمانى قورقمت VII - VIII ەسىرلار شاماسىندا ۇدسىر
سۈرگەن تارىخىي ادام. قورقمت جايلى خىكايالاردىڭ ال-
عاشقى نۇسقالارى دا وسى مەزگىلدە اۋىزشا اڭىز تىۋرىندە
جارقىقا شەيپ، سول زاماندا ارالاس - قۇرالاس قاتار
ۇدسىر ۇسۇرپ وتىرعان تۇركى تىلدەس رۇ - تايپالار مەن
خالقتار اراسىندا كەڭ تارالغان. بۇل اڭىزدار اۋىزدان -
اۋىزعا، ۇرپاقتان - ۇرپاقتا جالعاسقان سايبىن وڭدەلىپ، كو-
لەمى ۇلعايعان، ۇتىپتى تۇركى تىلدەس خالقتارنىڭ ۇسر-
سىپىرا جىر - داستاندارى دا قورقمت اتا اتىمەن بايلان-
دى. • قازاق - ۇدەت • نىكلوپەدىياسى، 6 - توم، 616 - بەتكە قاراڭىز.

ستىرىلغان. سۈيۈتە كەلە كۆپىشى، جىراۋ، اقمىلگۈي اتا قور-
قىمت ناقتىلى تارىخىي ادامنان لەگاندالىق ائىز كەپ پىكەرد-
نە، ادەبىيەت و بىرازىنا اينالغان. العاشىندا اۋىزشا ائىز
كۆيىنىدە جىرلانغان قورقىت جىكايالارى XII عاسىردان باس-
تاپ قاعاز بەتمىنە تۇسىپ، ار جەردە كوشىرىلىپ كىتاپ
بولىپ تارالا باستايدى. «دادا قورقىت كىتابىنىڭ» الەم-
گە ايگىلى ەكى نۇسقا، ۋوز زامانىدىن كوپ كوشىر-
مەدەن «بالدان قالغان سارقىتتاى» ساقتالىپ، بىزدىڭ
زامانىمىزغا جەتسە، قازاق خالىقنىڭ، تاى باسقا خالىق
تاردىڭ قورقىت جايىنداى ائىز - جىرلارى اۋىزدان
اۋىزغا كوشىپ بىزدىڭ زامانىمىزغا جەتىپ وتىر.
«دادا قورقىت كىتابىنداى» قاڭلى قوجا، ۋسۇن
(ۋىسىن) قوجا، تەلى تۇمىر ۇل، سالور قازان، بەگىل،
باياندۇرخان سىياقتى كەيىپكەرلەر سول زاماندا ۋومىرسۇر-
گەن قاڭلى، ۋىسىن، تەلى، سالور، بەگىل، باياندۇر،
وعىز، قىپشاق، سول سىياقتى تايپالاردىڭ جىناقتى و بىرا-
زىن كورسەتەدى. مۇنىڭ ۋوزى وسى جىكايالاردىڭ العاش-
قى جەلىسى كوپتەگەن تۇركى تىلدەس تايپالاردىڭ ارا-
لاس - قۇرالاس ۋومىرسۇرگەن تايپالار وداعى كەزىندە
تۇلغانىن ائىھارتادى. بۇل رۇ - تايپالار كەيىنگى كەزدە
ۋيعۇر، قازاق، قىرعىز، وزبەك، ازەر بايجان، تۇرىكسەن،
قاراقالپاق، تاى وسى سىياقتى تۇركى تىلدەس ۇلتتاردىڭ
قۇرامىنا ەندى جانە وزدەرىنىڭ ەرتەدە جاساعان ادەبىي،
مادەنىي مۇرالارىن الا بارىپ، ۋوزى ەنگەن ۇلتتاردىڭ ادە-
بىيەت، مادەنىيەت قورنىنا قوستى. سوندىقتان دا، سوناۋ ەر-
تە زاماندا جارىققا سىققان «دادا قورقىت كىتابى» («قور-

قىت اقا كىتابى» جالپى تۇركى تىلدەس حالقتاردىڭ بارىنە ورتاق ماڭىزدى ەسكەرتكىش، سونداي - اق ەسىر-لار بويى قورقت اتىن وشىرەي، اڭىز - جىرى مەن ۈز-كۈيىندە ساقتاپ كەلگەن قازاق حالقىنىڭ دا ۈتىل - ادە-بىيەتى مەن مادەنيەتىمىزە قاتىستى ماڭىزدى مۇرا بولپ ەسەپتەلەدى.

«دادا قورقت كىتابى» تۇركى تىلدەس حالقتاردىڭ سوناۋ ەرتە زاماننان كەلە جاتقان بايىرىعى مادەنيەت كۋا-لىگى، ولاردىڭ ۈتىل - ادەبىيەتىن، ادەت - ۈرپىن، سالت - ساناسىن، اقىندىق ۈداستۇرىن ايگىلەيتىن ەپىكا-لىق ۈارى تارىخى ماڭىزدى مۇرا بولغاندىقتان، تۇركى تىلدەس حالقتاردىڭ ۈتىل - ادەبىيەتى مەن تارىخىن زەرتتەۋشى ەالمىدار بۇعان نازار اۋدارپ كوپتەگەن زەرتتەۋ جۇرگىزدى. «دادا قورقت كىتابى» ورس، نەمىس، يتاليان تىلدەرىنە اۋدارىلدى. اكادەمىك بارتولد 1922 - جىلى «دادا قورقت كىتابىن» ورس تىلىنە اۋداردى. 1962 - جىلى اكادەمىك ۋ. م. جىومونىسكى مەن ا. ن. كونونوۋ بۇل اۋدارمانى تولمىقتاپ جانە كەيىپىر قوسىمشالار قوسىپ قايتا جاريالادى. «دادا قورقت كىتابى» ازەربايجان تىلىمىندە باكۋدە باسىلدى جانە بۇل جۈمىسىندە زەرتتەۋلەر جۇرگىزىلدى.

«دادا قورقت كىتابى» خانزۋ تىلىنە اۋدارىلماغان-دىقتان، تۇركى تىلدەس حالقتاردىڭ ۈتىل - ادەبىيەتى مەن تارىخىن زەرتتەۋشى ەلىمىز ەالمىدارىنىڭ كوپشىلىگى بۇل كىتاپتىڭ ۈمان - جايىنا قانق ەمەس. بىز بۇدان بىلايى جەردە «دادا قورقت كىتابىن» خانزۋ تىلىنە،

رقىمىدا، رىمالىيەت ۋە تىببىي ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئاممىلىق ئىشلىرىدا
بىر قانچە رىمالىيەت ۋە تىببىي ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئاممىلىق ئىشلىرىدا
بىر قانچە رىمالىيەت ۋە تىببىي ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئاممىلىق ئىشلىرىدا

«ووعۇز ناما» داستانى تۋرالى

وماغازى ايتان ۇلى

I

1930-جىلى ۇلتتارغا باسپاسى ەرتە زامان جازبا ەس-
كەرتكەشى — «ووعۇز ناما» داستانىن جەكە كىتاپ ەتىپ شى-
ھاردى. كىتاپتا «ووعۇز نامانىڭ» قازىرگى ۇيعۇر تىلىندەگى
اۋدارما كوشمىسى دەن بۇرىنقى اازبا نۇسقىسى قوسا تىر-
كەلگەن. داستاندى باسپاعا گىڭ شىمىن، تۇرسىن اىمىپ
جولداستار ازىرلەگەن. ارناۋلى العى سوز جازىپ، داستان
دا كەزىگەتىن شىمارا سوزدەر مەن اتاۋلارغا قاجەتتى
تۇسىنىك تە بەرگەن.

«العى سوز» دە بىلاي دەلىنەدى: «ووعۇز ناما» ۇيغۇر
حالىقى اراسىندا تارالغان. باتىرلار جىرلاتىن پروزا
تۇرىندەگى تارىخى داستان. ونىڭ ەجەلگى ۇيعۇر جازۇپ
مەن جازىلغان سىز عانا نۇسقىسى بار، بۇل فرانسىيانىڭ
پارىج قالاسىندا «تۇرعىندار كىتاپخانىسىدا» ساقتاۋلى،
قولجازبانىڭ باس جاعى مەن سوڭعى بولەگى تولقىسىز».
كىتاپتىڭ تىمىنا «ەرتە دەگى ۇيعۇرلاردىڭ تارىخى
داستانى ووعۇز ناما» دەپ ات قويىلعان.

بۇل ماقالادا مەن «ووعۇز ناما» داستانىنا جانە ووعۇز
تايپالارىنا قاتىستى كەيىنر دەركەتەرگە سوعا كەتپەكپەن.

اتاپ ايتقاندا، ونىڭ تارىخى، ەتنوگرافىيالىقى، اڭسىزدىق (مىفتىك) مان - ماڭىزىنا، تىل وزگەشەلىگىنە توقتالىپ، داستاننىڭ اڭسىغا اينالىپ، قاعازغا تۇسكەن ۋاقىتى مەن وعۇزدار ەتنوسىنىڭ قاي كەزدەردەن باستالغاندىغىنا مول شەر جاساماقپىن.

«الغى سوز» اۆتورلارى «وعۇزناما» داستانىن زەرت تەۋشملەردىڭ بىرى فرانسىيالىقى پەليوت مىرزادان ۋوزنىدى كەلتىرىپ: «تۇپ قولجازبا يۋان پاتشالىغى (XIII - XIV عاسىر) كەزىندە شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىدا دجەلگى ۋيعۇر جازۋىمەن جازىلغان. پارىجىدە ساقتاۋلى نۇسقا XV عاسىر شاماسى قازىرگى سوۋەت وداعىنىڭ جەتسۇ رايونى ماڭايىمىدا كوشىرىلگەن» دەيدى. وعان قوسا «وعۇز داستانى» كەيىنگى كەزدەگى دجەلگى ۋيعۇر تىلىمىدە (شا-مامەن 850 - 1250 - جىلدار ارالىغى، - اۆتور) جازىلغان دەپ كەسىپ ايتادى جانە «وعۇزنامانىڭ» تەكستىنە:

1 - بەتتىڭ 2 - جولىمىداغى «مىنە مىناداي» دەگەن سوزدەن كەيىن بۇقانىڭ سۆرەتى: 5 - بەتتىڭ 9 - جولىمىداغى «مىنە بۇل» دەگەن سوزدەن كەيىن قىرغىدىڭ سۆرەتى؛ 6 - بەتتىڭ 4 - جولىمىداغى «مىنە بۇل» دەگەن سوزدەن كەيىن سىڭار مۇيىزدى جانۋار قىياتتىڭ سۆرەتى بار» دەپ تۇسىنىك بەردى. تەكستەگى وسى سوزدەردەن كەيىن راسمىدا وسىنداي سۆرەتتەر بار. بۇل وتە تۇسىنىكتى سۆرەت بولادى ەكەن، ول قالاي دا، تاسقا ما، قاعازغا ما، ايتەۋ بىر نارسەگە تۇسىرىلۋى كەرەك. بۇلاي بولمايمىن

• قىيات - قازىرگى نەبالدا كەزىگەن سىڭار مۇيىزدى كەركىدان مەن افرىكانىڭ قوس مۇيىزدى كەركىدانى - ول قىياتتىڭ ۇرپاقى بولۋى مۇمكىن:

شا، ول سۋرەتتى ەشقانداي ادام اۋدزشا ايتىپ تۇسىد-
دېرىپ بەرە المايدى. ارقانداي داستان ايتۇشلار ۋوزى
چىرلاپ وقىرغان داستاندا چىر برىقتارىنىڭ اراسىدا
«مىنە مىناداي سۋرەت بار» دەپ ول سۋرەتتەردى كورسە-
قىپ بەرۋى استە مۇمكىن ەمەس، ەندەشە، وعۇز قاعان جو-
زىقتارى اڭىزعا اينالىپ كوپ وتپەي - اق «وعۇزناما»
داستانى الگى سۋرەتتەردىمەن قوسا بەلگىلى بىر اۋتور جا-
مىنان قاعازعا تۇسىرىلگەن. بىراق، العاشقى قاعازعا تۇ-
كەندە قويىلعان اتى نە؟ ونىسى بىزگە انىق ەمەس، داس-
تاننىڭ باسقى بولمى جوعالغان. «وعۇزناما» كەيىن ماز-
مۇندا قاراي قويىلعان ات. ال «وعۇزناما» داستانى قاي-
كەزدە قاعازعا تۇسىرىلگەن؟ مۇنى بىلۇ ۇشىن ەڭ الدىمەن،
داستاندا اڭىز بولغان وقىيىعا بۇرىن با الد، وعۇزدار ەت-
مەسىنىڭ شىعۋى بۇرىن با؟ دەگەن سۇراۋ قىيۇعا تۇرا
كەلەدى. وعۇزدار ەتنوسىنىڭ شىعۋى، ياعنى بەلگىلى بىر
تايپانىڭ وعۇزدار دەپ اتالۋى وعۇز قاعان داۋىرىنەن
كەيىن بولسا كەرەك.

داستاندا وعۇز قاعاننىڭ شىر ەتىپ دۇنيەگە كەلۇپ
نەن باستاپ ونىڭ انا وعۇزىن (ۋىزىن) بىر رەت قانا
ەمىپ، ەكىنشى قايتا ەمبەگەندىگى ايتىلادى. بۇل - ونىڭ
اتىنىڭ وعۇز (ۋىز) بولپ اتالۇدىن بەلگى ەتەدى. كەي
جالىقتاردا، اسىرەسە قازاقتاردا بالا تۇىلعاندا، دال سول
ساتتەگى ايرىقىشا بىر كورىنىسكە، قۇبىلمىسقا نەمەسە نارسەگە
مەڭزەس ات قويا سالۇ بار. «بورانباي»، «جاڭبىرباي» دە-
گەن اتتار سول كۈنى بوران سوعىپ نەمەسە جاڭبىر
چاۋىپ تۇرغاندىمەن كورسەتەدى.

وعۇز قاعان ەلىنىڭ اتى وعۇز قاعاننىڭ داۋىرىدىن دە
ونىڭ اتىمەن اتالىپ قانا قويماي، كورشىلەس تايپالاردىن
نىڭ اتىنىڭ قاڭلى، قىپشاق، ساقلاپ (سلاۋيان)، قارلىق
دەپ اتالۋى دا سول داۋىردەن باستالدى. بۇل اتتاردى
جورنىق ۇستىندەكى بەلگىلى وقىعالارغا قاتىستى وعۇز قاعان
وزى قويغان. داستاندا بۇل وتە ايقىن جازىلعان. مۇنىڭ
ەشقانداي تاڭدانارلىعى جوق. ەنگەلىس ەرتەدەكى گرەك
رۇلاردىن تۇسىندىرە كەلىپ، گرەك تارىخىشىسى گروتتىڭ مىنا
سۆزىن كەلتىردى: «اربىر افىن رۇى، ۇزىنىڭ ۇيىبارلىپ
وتىرعان رۇ نەگىزدە ۇشمىسەن ۇزىنى كوشەتىن اتپەن
جۇردى.» («ماركس - ەنگەلىس تاڭدامالى شىعارمالار»، II - توم،
260 - بەت، الماتى، 1956 - جىل).

گروتتىڭ وسى ايتقانى سىياقتى جوعارىدا اتى اتال
غان قاڭلى، قىپشاق، ساقلاپ، قالاش، قارلىق دەگەن ادام
اتتارى كەيىن كەلە تارىختا اىنگىلى رۇ اتتارى بولدى
قالدىتاسقان.

ەنگەلىس جانە بەلاي دەيدى: «تايپالاردىڭ الپ
جۇرگەن اتتارى، سانالى تۇردە تاڭداپ العاننان كورى،
كوبىنەسە، كەزدەيسوق تۇردە پايدا بولغان دەۋ دۇرىسراق
بولار؛ بەرتىن كەلە مىناداي جاعداي بولا بەرەتىن بول
غان: نەمىستەرگە ۇزدەرىنىڭ «گەرماندىقتار» دەگەن ەڭ
العاشقى جالپى تارىخى اتىن كەلتەردىڭ تاققانى سىياقتى،
ىرگەلىس تايپالار ماڭايمىنداى تايپاعا سول تايپانىڭ
ۇزىن ۇزى اتاپ جۇرگەن اتىنان ۇزگەشە ات بەرىپ
وتىراتىن بولغان.» (بۇل دا سوندا، 250 - بەت).
ۇلى عالم، تارىخىشى ماخمۇت قۇسايمىن ۇلى قاشقارى

ۋوزنىڭ «تۈركىي تىلدەر سوزدىگى» اتتى كىتابىدا، وعۇز-
داردىڭ چىيرما ەكى تايپاغا بولمىنەتنى، ول تايپالاردىڭ اتتارىن
ايتا كەلىپ «بۇل اتتار ولاردىڭ ەرتەدە وتكەن اتا-بابالارنىڭ
اتتارى» دىيىپ، («تۈركىي تىلدەر سوزدىگى» I - توم، 80 - بەت).
بۇل فاكتىلەر وعۇزدار ەتنوسىنىڭ (اتاماسىنىڭ) وعۇز
قاعان جورىقتارىنان كەيىن كەلىپ شىققانىن دالەلدەيدى.
ەندەشە، وعۇزدار قايسى داۋىردە جاساعان؟ كەي تارىخىش-
لار ۇيغۇر قاعاندىعى داۋىرىندە (چاڭا ەرانىڭ 646 — 845
جىلدارى) ۇيغۇرلاردىڭ «توعمز ۇيغۇر، توعمز وعۇز»
بولىپ بولمىنەتىندىگىن ايتادى.

قازاق سەۋدەت ەنسىكلوپىدىسىدا (8 - توم، 438 - بەت)
وعۇزدار جايلى مىناداي دەردەكتەر بار:

1. وعۇزدار ەرتەگى ورتا عاسىردا (VI — VIII عاسىر،
- اۆتور) ورتالىق جانە ورتا ازىادا ۇمىر سۇرگەن تۈركىي
تىلدەس تايپالار.

2. وعۇزداردىڭ ارعى تەگىنىڭ توپتاسا باستاۋى
باتىس جەتسىۋمەن بايلانىستى.

3. العاشقى داڭقتى وعۇز تايپالارى ۇبىرىنىڭ باسقا-
رۋ ۇرداسى سىستىمى كول جاعالاۋىندا بولعان.

4. ورحۇن - رۇنا جازۋىندا شىعىس تۇردىك قاعاندى-
عى (VI — VIII عاسىر) قۇرامىنا كىرگەن وعۇز تايپالارى
شىعىس موڭغۇلىيانى مەكەندەنگەن.

5. وعۇزدار شامامەن VIII عاسىردىڭ ورتا شەئىندە
جەتسىۋدان قاراتاۋ بوكتەرى مەن سىر ۇدارىانىڭ تومەنگى
اعىسى القايتارىنا جىلجى باستاعان.

وسى دەردەكتەردىڭ 2، 3 - تارماعىندا ايتىلغان وعۇز-

داردىڭ باتىس جەتسىۋ مەن سىمى كۈل جاغالاۋدىن مە-
كەندەنۇ ۋاقتى دا VII عاسىردىڭ الدىنقى تۇسىنا مەڭ-
زەس كەلەدى.

ال «سۈي پاتشالىقىنىڭ جەلناماسىدا» (سۈي پاتشالىقى
VI — VII عاسىر) «قۇمىلدىڭ باتىسىنان قارا شارىنىڭ
تەرىپىگىندەكى اق تاۋ (تاڭىر تاۋى) ماڭىندا، ... وعۇز-
دار تۇرادى» دەپ جازىلعان. («بۇلاق»، ۋىغۇرشا، 2 - كى-
تاب، 405 - بەت، 1980 - جىل).

«قازاقستان تارىخىدا» VII — XI عاسىرلاردا قازاق
ستانىنىڭ سولتۇستىكى مەن سولتۇستىك باتىسىندا، ... ال-
ھاشىندا وعۇز توبى تايپالارىنىڭ، سونان كەيىن قىپشاق
توبى تايپالارىنىڭ بىرىگۈ پىروتسەسى جۇردى» دەلىمگەن.
(1 - توم، 147 - بەت). دەڭگەيلەس بىر ۋاقتتا وعۇزدار-
نىڭ مىنا جاعى قازاقستاننىڭ سولتۇستىكى مەن سولتۇستىك
باتىسى؛ جەتسىۋ، سىمى كۈل جاغالاۋى؛ قارا شارىنىڭ
سولتۇستىكى؛ ونان سوناۋ دىن ئايماننىڭ شىمىسى —
كەڭ تەرىپتورىيە شاشىلىپ كەتۋىنىڭ سەبەبى نە؟ قازاق
سوۋدەت ەنسىكلوپىدىسىدا «ورتالىق ازيا جانە ورتا ازيا،
قازاقستان وعۇزدارىنىڭ ەتنىكالىق وزارا ۋىستىق جاقىن
دىعى الى انىقتالغان جوق» دەپ جازىلعان. (8 - توم،
438 - بەت).

ارىنە، بۇدا، وعۇز ۇرپاقتارىنىڭ وسى شاشىلىپ كەتۋىنىڭ
تۇپ توركىنى قايدا جاتىر؟ دەگەن سۇراۋدى قويۋىمىزعا
كۈەكتەسەي. بۇل س شىغىسجان يەپپەرياسىن جانە ونىڭ
جورپىقتارىن ەسكە تۇسىرەدى. شىغىسجان جورپىق جاساپ اسا
زور تەرىپتورىيانى يەلەدى ارى ونى ۇز ۇرپاقتارىنا باس-

تقارتتى. ۋىسى سەبەبتەن موڭغۇلدار كەيىن كەلەن ئاسا زور تەرىتورىيە تارالمى كەتكەن، ۋىلاي بولسا، بۇل ڧاكتىلەر، شىنخەن سىياقتى ۋىزدار تارىخقا ۋىلى تانىس بولما. ۋىلى كەزدەردە (شىنخەن پەن باتىس ساياحاتشىمىلارنىڭ اياغى جەتپەگەن) كەڭ كۆلەمدى تەرىتورىيە يەلەگەن ۋىلى كەن ئىپالدى ەل بولغان با ەكەن دەگەن ەل ەلشەرگە كەلەدى.

«الغى سوزدە» گىڭ شىمىن ەن تۇرسىن ايسى چول داستان: ۋىز داستانى «چىل رەتمەن جازىلغان تارىخنا. ما ەمەس، قايتا ادەبى شىعارما. سوندىقتان ۋىز ۋىز داستانىن زەرتتەگەن كەيىمىر عالمىدارنىڭ تارىخى داستانىنىڭ باس كەيىمىكەرى ۋىز قاعاندى بەلگىلى تارىخى ادامدار ەن بايلىنىستىرۇ... قۇر ۋىرەشلىك دەپ قارايمىز» دەيدى. دەگەنمەن، داستاننىڭ وزىندە بايانداغانىداي، ۋىز-داردىڭ باتىسى رىم، ۋىتۇستىگى بارقان، شىلى التىن قاعان — ۋىسناۋ كەڭ بايتاق تەرىتورىيە ۋىر رەت يەلەگەندىكى — تارىخ. ۋىراق، امال قانشا، ۋىسى تارىخ كەزىندە چىل رەتمەن قاعازغا تۇسپەگەن. قاعازغا تۇسكەنى — ۋىسى «ۋىزناما» داستانى.

داستاندا ۋىز قاعان الدىمەن شىنخەننىڭ قاعان ەلىنى «التىن قاعان» سوزى ۋىلى ەل اتى ەمەس، التىن قاعان — كۆمىس بايلىمىنا قاراتىلغان بولسا كەرەك) چوربى باستاندىكى ايتىلادى. «الغى سوز» ۋىتورلارى بۇعان تۇسنىڭ بەرىپ: «التىن قاعان دەپ وتىرعانى ەلىمىزدىڭ

ە بارقان — تىپەتلىك ۋىتۇستىكىندەكى ەرتەدەكى ەلدەردىڭ بىرى بولار دەگەن ەلشەر بار، انىق ەمەس.

جېن پاتشالمى (جاڭا ەرانىڭ 1115 - 1234 - جىلدارى) قۇرغان نۇيچىن قاعان دەيدى. سۈيىتىپ، ولار وعۇز قاعان جورىقتارىن شىڭخىنجان جورىقتارىنىڭ تۇسىنا تامان جاقىندا تادى ەرى «وعۇز داستانى» كەيىنكى كەزدەگى ەجەلگى ۇيعۇر تىلىندە جازىلغان دەپ، ونىڭ جازىلۇ ۋاقتى قىتىن مولشەرمەن 850 - 1250 - جىلداردىڭ ارالىقىدا، ياعنى پەلەت مەرزانىڭ تۇپ قولجازبا وسى كەزدە تۇر. پاندا جازىلغان دەگەننە ۇيلەستىرەدى.

خان پاتشاسىنىڭ ەلىشى جاڭ چيان جاڭا ەرادان ەلگەرى II ەاسىردىڭ باسىندا باتىس ۇڭىرگە ەكى رەت كەلىپ قايتادى. وسىدان باستاپ باتىس ۇڭىر خانزۇ تا- ريخشىلارىنا ابدەن تانىمى بولادى. ەگەر وعۇز قاعان جورىقتارى وسىدان كەيىن وتكەن بولمى، ولار نۇيچىن ەلىمىنە (جېن پاتشالىقى) جورىقى جاساسا، ارينە، ول خانزۇ تارىخى شىلارنىڭ قالامىنا قالايدا ەلىنگەن بولار ەدى. شىندى- ەندە مۇنداي تارىخ جوق.

وسى سەكىلدى، داستاندا وعۇز قاعانىڭ باتىستا رۇمگە (رېم يېپەرياسىنا) جورىقى جاساعاندىعى ايتىلادى. «تۇسىنىكتە» (124 - تۇسىنىك) اۆتورلار «رۇم - شىعىس رېمىدى كورسەتەدى» دەپ، تاغى دا ۋاقت جاعىنان وزدە- رى كوزدەگەن نىسانغا اكەلەدى. ويتەتمى: شىعىس رېم يېپەرياسى 476 - 1453 - جىلدار ارالىقىدا رۇم سۇر- گەن عوي. ونىڭ ۇستىنە «رۇم» اتاماسى رېم يېپەرياسىنىڭ باتىس رېم، شىعىس رېم بولمى ەكىگە بولمىيەي تۇتاس تۇرغان كەزىن مەڭزەيدى.

تارىخى تۇرغۇن الماس رۇمىنىڭ «وعۇزناما» جايلى

جازغان ماقالاسىدا بۇل چۈنىدە 'بىرتالاي علمىي دالەلدەر
 كەلتىرىدى. ول بىلاي دەيدى: «كەي تارىخىشلاردىڭ شىنجاڭ
 مەن الەكساندر - ماكدونىسكىدى «دەسكەندىر زۇلقارنايمىن -
 اۆتور) وعۇز قاعانغا بالاۋى ورىنىسىز. ويتكەنى كوپتەگەن تۇرىك
 تايپالارىنا ات قويغان ادام - وسى وعۇز قاعان. بۇل
 اتتاردىڭ كەيپەرەۋى جاڭا ەرادان بۇرىن بار. ال شىنجاڭ
 - خان XIII عاسىردا وتكەن ادام عوي، ونىڭ ۇستىنە «وعۇز -
 نامادا» تۇرىك خالىقتارىنىڭ توتەمدىك سەنمىگە
 قاتىستى ادەت - ەۋرىپتارى باياندالادى. شىنجاڭ - خان تۇسىنە
 داعى موڭغۇلدار شامان دىنىنە سەنەتمەن دە، 'بىورىنى تو -
 تەمدىك سەنمە ەتپەيتىن.» («بۇلاق»، ۇيغۇرشا، 2 - كىتاپ،
 411 - بەت، 1980 - جىل).

ادام زات قوعامىنىڭ دامۋى، ادامداردىڭ اقبىل -
 ويىنىڭ دامۋى تۇرعىسىنان العاندا دا، وعۇز قاعاننىڭ
 اسپاننان تۇسكەن كوك ساۋلەنىڭ شىمىندەگى قىزغا عاشىق
 بولۋى: ونان ۇرپاق كورۋى - ارىنە، بۇدا ەرتەرەك زا -
 ماننىڭ بەلگىسى. بۇل جاعىنان «وعۇزناما» گىرەكتەردىڭ
 «ەلپادا» «ودەسەي» داستاندارىنىڭ زامانداسى، سول زا -
 ماننىڭ اقبىل - ويىنىڭ تۇىندىسى ەكەندىگىن اڭغارتادى.
 ەنگەلس گومەردىڭ «ودەسەي» داستانىنىڭ مازمۇنىن
 تىلگە الا كەلىپ بىلاي دەيدى: «اربىر رۇوزىنىڭ تۇپكى
 تەگىن تاڭىرلەردىڭ بىرىنەن باستايدى. ال تايپا باسىم -
 سىنىڭ رۇوى «نەغۇرلىم ارداقتى» تاڭىردەن، بۇل ارادا -

ە الاشقى قاۋىمدىق نۇزىم تۇسىدا ەكپەلى زات، اتنا تەگمىز
 ەپ بەلگىلى ايۋاناقا، وسىمدىككە تابەنۇشلىق.

زەۋستەن باستايدى. «(ماركس، ەنگەلس تاڭدامالى شىعارمىلار»، II - توم، 265 - بەت).

وئۇز قاعاننىڭ اسپاننان تۇسكەن كوك ساۋلەنىڭ شىندەكى قىزغا ۋىلەنىپ، ونان تۇداعان ۋىش ۋىلدىڭ كۈن، اي، جۈلدىز اتىمەن اتالۋى - ۋى «اردىقتى تەكتى» اڭغارتادى. گرەتسىيا اڭغىزدارىن عانا ەمەس، ەرتەدە - گى رىم اڭغىزدارىن ەسكە تۇسىرگەنىمىزدە دە، «وئۇزناما» داستانىنان ادامداردىڭ سول زامانغا تان ۋى ۋىسىن تابا الامىز. وئۇز قاعان جورىقتارىنا كوك ۋىلدىڭ جول باستاۋى بولغانى سىياقتى، رىمنىڭ بىرگە تاسىن قالاعان رىم، رومول اتتى ەكى بالانى تاۋدا قاسقىر ەمىزىپ ەسەيتەدى ەوي. ۋى تارىخى سىماچياننىڭ «تارىخناما» اتتى كىتابىمىدا، ۋىسىن پاتشاسى كۈنپىدى كىشكەنەسىندە ۋىلدى ەمىزگەنى جاىلى مىناداي ۋىلدى بار: «كۈنپىدىڭ اگەسى ەۋندەردىڭ پاتشاسىندا شاعىن ۋىلدى مەملەكەت قۇرىپتى. ەۋندەر ۋىلدىن سوعىسىپ، اگەسىن ۋىلدىپتى دە، كۈنپىدى دالاغا تاستاپتى. اۋزىنا تىستەگەن ەتى بار ۋىلدى قۇزغىن ونى اينالىپ ۋىلدىپ جۇرىپتى. ۋىلدى قانىشىق ۋىلدى كەلىپ كۈنپىدى ەمىزىپتى. ەۋنى ەستىپ تاڭغىرقاعان ەۋن تاڭغىرقۇتى «اۋلىلەردىڭ مەيىرى تۇسكەن ەكەن» دەپ بالانى ۋىلدىپتە - سىنە الپىتى. («تارىخناما، پەرعانا جاىلى قىسا»، 20 - بەت). جوعارىدا ايتىلغان ماقالاسىندا تۇرغۇن الماس تا تۇركىي حالىقتارىنىڭ ەرتەدەگى ۋىسى تەكتەس اڭغىزدارىنا قاتىستى ۋىلدى تالاي مەسالدار كەلتىرىپ، ۋىلدى اڭغىزداردىڭ «وئۇزنامادى» اڭغىزدارمەن تامىرلاس ەكەننى تۇيىندەپ، داستان وقىعاسىن سول ارعى زاماننىڭ قويناۋىنا،

تامان جاقىندا تادى ۋارى ەرتەدەگى حانزۇ جىلنامالاردىن — «تارىخناما»، «حان پاتىشاسىنىڭ تۇڭغىش جىلنامالاردىن» ۋازىنىدى الىپ: «تۈركى تىلىدەس حالقتاردىڭ ەڭ ەرتەدەگى تايپالاردىنىڭ بىرى ەسەپتەلەتنىن وعۇزداردىڭ، جاڭا ەرادان بىرنەشە عاسىر بۇرىن جۇڭغاريا دالاسىن ەكەندەنگەندىگىن» ايتادى. («بۇلاق»، ۋىغۇرشا، 2 - كىتاپ، 404 - بەت، 1980 - جىل). بۇل جىلنامالار جاڭا ەرادان الگەرى II عا - سىردا جازىلعان، ولاي بولسا، وعۇزداردىڭ تارىختا بولغان ۋاقتى ونان دا ارعى زامان ەكەنن مەڭزەيدى. دەمەك، وعۇزدار ەتنوسى جاڭا ەرادان بىرنەشە عاسىر بۇرىن تارىختا قا تانىس بولغان. ال وعۇز قاعان جورىقتارى بۇل ايتىلغان وعۇزدار ەتنوسىنىڭ شەخۋىنان الدا جاتۇعا تىيىستى. ويتەتىنى: وعۇز دەگەن اتتىڭ ۋوزى جوعارىدا ايتقانمىز - داي. وعۇز قاعان اناسىنىڭ وعۇزىن (ۋوزىن) بىر - اق رەت ەمگەندىگىنە قاتىستى قويىلعان ات بولمىپ وتىر عوي؟! وعۇز قاعان جورىقتارىنىڭ جاڭا ەرادان بىرنەشە عا - سىر بۇرىن دەيتىمىزىدىڭ تاغى بىر دالەلى: داستاندا وعۇز قاعان جورىققا اتتانغاندا ۋوز قۇرامىندا عملاردان «قاڭلى»، «قەشپاق»، «قارلىق»، «قالاش» اۋىزعا المنادى. وسىلارمەن بىرگەلەس سول زاماننىڭ ەڭ بەلدى ەلىنىڭ بىرى ۋىسىن اۋىزعا المىبايدى. بۇل نەلىمكتەن؟ مۇنىڭ ۋوزى ۋال سول تۇستا ۋىسىندەردىڭ ول وڭىراەرگە قونىس اۋدارىپ، الى كەلە قويماغاندىن انعارتادى. ۋىسىندە بۇرىن جىشى كورىدورىندا، ياعنى دۇنخۇاڭنىڭ شىعىس جاعىندا تۇراتىن. ەلىمىزدىڭ تارىخى جازبا دەرەكتەرىندە،

ۋېسندەردىڭ ساققار ، جەرىنە جاڭا ەراعا دەيىنگى II ەا۔
سەردىڭ باسندا كەلىپ قونىستانغاندىعى ايتىلادى. ەندەشە،
وعۇز قاعان جورىقتارىن جاڭا ەراعا دەيىنگى II ەاسەردىڭ
ارجاعىنان بزدە نۇنۇمىزگە تۇرا كەلەدى.

«وعۇز ناما» داستانى قاي زاماننىڭ ەسكەرتكىشى
دەگەن سۇراۋ بىزدى مەنە ۋېسنداي ار ساققا جۇگىرتىپ
وتىر.

دەگەنمەن، جوعارىدا ايتقانمىزداي، داستاننىڭ وزى-
نە تان داۋىرلىك سەر - سىپاتىنا، وي جۇلگەسىمەنە، وعۇز
قاعان جورىقتارىنىڭ وسى تۇس - اۋ دەگەن دەگگەيمەنە قاراي
«وعۇز ناما» جاڭا ەرادان بۇرىن اڭمىزعا اينالىپ، قاعازعا
تۇسكەن دەۋگە بولادى. ال ونىڭ «تۇپ قولجازباسى يۋان
پاتشالىعى كەزىندە تۇرپاندا جازىلعان» نەدەسە ونىڭ تىلى -
سول تۇستاعى ۋىغۇر تىلى «ەرتەدەگى ۋىغۇر تىلى»
دەۋ ەلمى شىندىققا تىپتى دە جاناسىپايدى. ۋىتەتىمى:
«وعۇز ناما» VI ەاسىردا پارسى تىلىمەنە، IX ەاسىردا اراب
تىلىمەنە اۋدارىلعان»، «وعۇز ناما» IV ەاسىردا ۋېسەن مەملىكەت
تەرىپىنىڭ تەرىپتورىياسىندا وعۇز - قىپشاق تىلىمەندە رۋ شەجىرەسى
تۇرىندە كۈنە اڭمىزعا نەگىزدەلىپ جازىلعان ەپىكالىتى كۈركەم
تۇرىندى «دەلىنەدى. (ق. ە. 8 - توم، 439 - بەت). بۇل پەكىردى
ۋىلاسپ كۈرگەن جۈن. سىرا بۇل دا XV ەاسىردا جەتەسۇدا
كۈشۈرۈلگەن نۇسقا سىياقتى ەرتەدەگى تاعى بىر كۈشۈرمە
شىعار. ۋىلاي دەيتىمىن سەبەبىمىز: ەگەر ونى ۋېسەن

ە ساققار - جاڭا ەرادان بىلگىرى VII - VI ەاسىرلاردا قازاقستان
مەن ۋرتا ازىيانى مەكەندەنگەن حالقتار، ۋىلازىيالىق سىكىپتەر دەپ تە
اتىلادى.

تەرىتورىياسى—ئىنداعى بەلگىلى اۆتور جازعان بولسا، وسى
رۇ شەجرەسىنە (داستانغا) ئۇيسىن تۇرالى بىرەر سوز قالاي
دا ەندىرداگەن بولار ەدى.

رۇلىق قان، رۇ سەزىمى بويىنشا «وعۇز نامانى» ئۇيسىن
نىك، يا باسقا بىر تايپانىك ادامى دەس، وعۇزدار وز-
دەرى جازعان ارى وعۇز ۇرپاقتارى وزدەرىنىك اتا - بابا-
سنىك داڭقى ئۇشىن ۇرپاقتان ۇرپاققا ساقتاعان. تۇرپان-
نان شىققان نۇسقانى دا انه سول وعۇزداردىك ۇرپاعى —
«توعمز وعۇزدار» ورحۇن - ەنيە، يدەن تۇرپانغا كەلگەندە الا -
كەلگەن دەپ جورامال جاساۋ — بىرشاما شەندىققا
جاقىندايدى.

كەرەك دەسە، «وعۇز ناما» II عاسىردىك تارىخىنا بايلا-
نىستى جازىلعان شىعارما» دەگەن تاغى بىر پىكىردى دە
قۇپتامايمىز. سەبەبى: وعۇز قاعان چورىقتارى سىندى ئىرى
وقىيعا وسى تۇسقا تۇرا كەلسە، ول جوعارىدا ايتقانسىمىز-
داي، حانزۇ جەاننامالارى دەن ولاردىك بىاتىس وڭىرگە
قاتىستى جازبا ەستەلىكتەرىنىك بىرىندە ئوز ئىزىن قالاي
دا قالدىرعان بولار ەدى.

II

«وعۇز ناما» داستانى پروزالىق شىعارماداي كورىنگەنى-
مەن، ئۇكىلە قاراساڭىز، وندا ولەڭگە ئان قابىسىپ جاتقان
شىكى ۇيقاستىك، دىبىس ۇندەستىگىنىك، كەيپەر ولەڭدىك
برعاقتاردىك بارلىعى بىايقالادى.
وعۇز قاعان باشتى،

رۇم قاعان قاشتى...

اي، قاعانۇم، ساڭا ياشاعۇ بول-ۇنچىل ۇزۇن.
اي، قاعانۇم، ساڭا تۇرۇلۇك بول-ۇنچىل تۇزۇن.
(ۇز تەكىتى)

هي قاعانم، سەنىڭ ۇمىرىڭدى ۇزىن قىلىسەن.
هي، قاعانم، سەنىڭ تورەلىڭىڭ تۇزۇ بولسەن.
(اۋدارماسى)

«وعۇزناما» فورما جاعىنان عانا مەس، مازمۇن جاعىنان
دا وراسان باي، كوركەم وي - قىيال شارىقتاۋدىنا قۇرداعان
ناعىز تامىلجىپ تۇرعان پوەزىيالىق شىعارما.
وعۇز قاعاننىڭ ۇلى جورىققا اتتانار الدىنداى ەل-
جۇرتىنا ايتقان مىنا جارناماسىن وقىپ كۆرەيىمىشى:

مەن سەندەرگە بولدىم قاعان.

ال قولمىڭا جاق پەن قالقان.

بەلگى بولسىن باقتىمىزگە،

كوك ۇبورى هام بولسىن ۇران!

تەمىر نايزا ورمان بولسىن!

ەن دالادا ۇرسىن قۇلان،

اقسىن تاغى وزدىن بۇلاق،

كۇن تۇ بولسىن، اسپان قورعان!

مۇنى ۇز زامانىمىڭ مەملەكەت ولەڭسى دەۋگە

بولادى، — بارى دە قامتىلعان، بۇل ولەڭ گىرەكتەردىڭ

«ەرلىك زامانىن» ەسكە سالادى. وسى ۇبىر شۇماقتى وقىپ

شىققانىڭىزدا ەلى دە تابىعات قۇشاعىنان ايرىلا الماعان،

قىبىر - قىيمىلى سوعان عانا بايلانغان، ۇز تۇسىمىڭ شىرىش

ستاي قارۋلانغان، اق كوڭىل، ەر جۇرەك ۇبىر قاۋىمى

كوز الدىڭىزغا كەلەدى. اسپان قورغانى، كۈن — تىۋى،
اسپان تىۋىستەس كوك بۇرى — ۇرانى. ەرتەدەگى گرەك
رۇننا توقتالغانداغى ەنگەلىستىك «بار ادام اسكەر بولغان
زامان» دەگەنى مەنە وسى.

«وعۇزنامانىڭ» وقىغا جەلىسىنىڭ ۇزى باسقا حالق
تارىدىڭ ەرتەدەگى ەپوستىق داستاندارىنىڭ سوراپىن
اڭعارتادى. مۇندا دا وقىغا بىر قاھارمانغا — وعۇزدىڭ
باسىنا جىناقىتالادى. بۇل — ناعىز ەپوستىق داستاننىڭ
ولشەمى.

وعۇز تىۋىلىپ انا ۇسىزىن بىر - اق رەت ەمەدى.
ونىڭ تۇلغاسى بۇقا بۇت، بۇرى بەل، ايۋ كەۋدە، بۇلغىن
يىق، تۇلا بويىن تۇك باسقان بولپ سۇرەتتەلەدى. سول
زامانداغى ەرجىگەتتىڭ ەكى ولشەمى — مىقتىلىق پەن
مەرگەندىك. وعۇز ەك الدىمەن وسىنى ۇيرەنەدى، ەل
باسىنا حاۋىپ توندىرگەن جىرتقىش اڭ قىياتتى ولتىرەدى.
ونىڭ شەك - قارىنىن جەگەن سۇڭقاردى اتىپ تۇسىرەدى.
وسىدان كەيىن ول ونىڭ باسقا ادامداردان بولەكشە
قاعاندىق ورنى مەن «تازا تەكتى» ۇرپاق قالدىرۇ ومىرىنە
قاتىستى دىيىقتىك (اڭمىزدىق) سارىندار ارالاسىپ، كوك
ساۋلەنىڭ ورتاسىنداغى قىز بەن اعاشتىڭ قۇسىنان جولق
قان تاغى بىر قىزغا — ەكى قىزغا ۇيلەنەدى. بىرىنشى
ايەلىنەن تىۋعان ۇش ۇلغا «كۈن»، «اي»،
«جۇلدىز»، ەكىنشى ايەلىنەن تىۋعان ۇش ۇلغا «كوك»،
«تاۋ»، «تەڭمىز» دەپ ات قويادى. ەل - جۇرتتىن
جىيىپ ۇلان - اسىر تىۋى بىستەپ، «مەن سەندەرگە قاعان
بولدىم» دەپ جارىيالايدى، ونىڭ باتىسى رىم، تۇستىڭى

بارقان، شىبىسى التىن قاعان ەلدەرىنە جاساعان ۇلى
جورعى مەنە وسىدان كەيىن باستالدى.

داستاندا ادامداردىڭ تابيعاتقا تابىنۋى مەن ولار-
دىڭ ۇز جۇرەگىندەگى تابيعي پەزىيەسى ارالاسىپ
جاتىدى. وعۇز ۇزىنىڭ ەكىنشى ايەلىنىڭ تۇڭغىشىنا
«كوك» دەپ ات قويىدى. بۇل نە؟ بۇل ونىڭ ۇزى.
سېمىنغان كوك قۇدايىن بالاسى رەتسىندە كورگەنى مە؟
مۇنىڭ ۇزى ادامزاتتىڭ سابىرىك داۋىرىندەگى قارا پايىم
تۇسىنىڭ دەپ قاراساق تا، دىنەلىنىڭ سوزىدىن ايتقاندا،
«ماتەريانىڭ گۈلىن» — ادامزاتتى بىرىنەن جوعارى
قويغاندىق. بۇل جەردە روسسىيانىڭ رومانتيك اقنى
لەرمونتوۋتىڭ: اكەم مەنىڭ المىس اسپان، انام مەنىڭ
بايتاق دالا، اعمالارم قارا ورمانىڭ قاراعايى مەن قاينىڭ
دارى دەگەن ولەڭ مازمۇنى دىكە تۇسەدى. كۈن، اي،
جۈلدىز، اسپان، تاۋ، تەڭىز — بىرى ونىڭ ۇلدارى.
دەمەك، تابيعات الەم ونىڭ قۇشاعىندا. اقنى اتا-بابامز
وعۇز جەر مەن كوك تابيعاتتى بەينە ۇزىنىڭ بال بوبە-
گىندەي، وسىنشالىق سۇيىپ، ونى ارداقتاپ ۇز جۇرەگىنە
ۇيالاتقان.

داستاندا وعۇز قاعان وبراى جاعىدى، مەيىرىبان
ادام ەتىپ كورسەتمەلەدى، ونىڭ ۇمىرى حالىقپەن بىرگە
وتىدى. ول وزىنە، قورعان سوعىپ، ۇزىن حالىقتان
جەكە - دارا ۇستايىتىن فەودالدىق داۋىردىڭ دارا بىلەۋشى
پاتشالارىنا ۇقسامايدى. ولار سىياقتى قىممەتتە «بىس
الەمىن» دەپ قاباعىنان بزعار سوقتىرىپ تۇرمايدى. جورىق-
تىڭ وزىندە دە ەڭ الدىمەن بەيىت كەلسىمگە كەلۋدى

باستى ورنىغا قويادى. شىخىستاعى التىن قاعانىمەن بەيىبت
كەلسىم جاسايدى. ول ۇوز قاسىنداى اق ساقالدى، مۇز
شاشتى، كىرىپتى كورگەن ائىعاراسى ۇلى تۇرىك كارىيانىڭ
ماسلىحاتىن بۇزبايدى. ونىڭ ۇوزى يەلەگەن تەرىپتورىياسىن
ۇرپاقتارنىنا بولپ بەرۋى دە (داستاننىڭ سوغى بولمىنىدە)
وسى ۇلى تۇرىكتىڭ اقسىمەن بولغان.

جوعالغان شىبار ايعىرىن قارلى تاۋدان تاۋىپ كەل
گەن ادامعا رازى بولپ، «سەنىڭ اتىڭ قارلىق بولسىن»
دەيدى. ۇشى قۇس اعاشتان (قىپشاق اعاشتان) سال
جاساپ، دەپل ۇدارىياسىنان وتكىزگەن ادامعا دا وسىلاي
مەيىرى تۇسپ «سەنىڭ اتىڭ قىپشاق بولسىن» دەيدى.
جواشباي ۇستىنەن تۇسكەن تەمىر ۇيدىڭ ەسىگىن اشقان
تەمىرشى ۇستاعا ونىڭ ونەرىن قۇرمەتتەپ، «سەن وسىندا
قال، سەنىڭ اتىڭ قالاش بولسىن» دەيدى. بارىنەن
جاعىمدى جەرى: قاعانىڭ ۇجون - جوسىندى بىلەتىن
قاعى ۇبىر دەپكەرى اربا جاساپ، ونى كولىككە سۇيرەتەدى.
اربا جۇرگەندە «قانعا» «قانعا» دەگەن داۋىس شىعادى.
مۇنى كورپ وعۇز قاعان بالاشا ۇماز بولپ: «و عاجاپ،
جانىسىز نارسەنى جاندى نارسەنىڭ سۇيرەگەنى قىزىق
ەكەن» دەپ دىشەك - سەسەسى قاتقانشا كۇلەدى ۇارى ول
ادامعا «بۇل اربانى ماڭگى ۇمىتپاۋ ۇشىن سەنىڭ اتىڭ
قانالىق (قاڭلى) بولسىن» دەيدى. وسىنىڭ بارىنەن ۇزىنىڭ
قول استىنداى ادامدارعا قالاي دا ۇبىر باۋىرمالىدىق،
سۇيىمەپەنشلىك كورىنىپ تۇرادى.

نەمەلى جەكە ادامدارعا بۇيمىرغان ۇمىر - جارلىقتارىندا
بولسىن، مەيلى ەل - جۇرتىمەن باس قوسقان جىمىنداردا

بولاسىن، ونىڭ رۇخىنان ناعىز «العاشقى دەموكراتىياعا»
تان لەپ سەزىلىپ تۇرادى.

گومور داستاندارىنىدا سۆرەتتەلگەن گرەكتەردىڭ
«ەرلىك زامانى» تۇرالى توقتالىپ ەنگەلس بىلاي دەيدى:
«تايپاداعى ار بىر ەردەك ەر ادامنىڭ جاۋىنگەر بولغان
كەزىندە، خالىققا قاراما - قارسى قويىلاتىنداي، خالىقتان
وقشاۋلانغان اشكەرە وكىمەت بولغان جوق قوي. ول كەز
العاشقى دەموكراتيانىڭ تولتى كوركەيگەن كەزى ەدى.»
«ماركس، ەنگەلس تاڭدامالى شىعارمالار»، II توم، 264 - بەت).
ادامدار تايپىعاتىمنان جاۋىز ەمەس قوي. جاۋىزدىقتى
تاپتىق قوعامدار تۇدىرعان، جاۋىزدىق قۇلدىق قوعامدا
تاعى جىرتقىشتىمىقپەن بەينەلەنسە، فەودالدىق قوعامدا قاتىگەز،
دويىر دارا بىلەۋشىلىكىپەن، كاپىتالىستىك قوعامدا ايلالى
زىمىياندىقپەن بەينەلەنگەن.

وعۇز قاعان زامانىنداعى «العاشقى دەموكراتىيا» بۇعان
ۇقسامايدى. «وعۇز نامادا» وعۇز قاعاننىڭ ەكى رەتكى
ەل جىمىنى سۆرەتتەلگەن. بۇل جىمىندار بەينە ەرتەدەكى
گرەكتەردىڭ خالىقتىق جىمىنىنا ۇقساپ كەتەدى. بىرىنشى
جىمىندا وعۇز قاعان ەل - جۇرتىن جىيىپ جورىققا اتتانا -
تىغدىنن جارىيالايدى؛ ەكىنشى جىمىندا ەل - جۇرتى الدىندا
ۇز جەرلەرىن ۇرپاقتارىنا بولپ بەرىپ، وسىيەت قالدىرا -
دى. فەودالدىق خاندىقتار تۇسىندا مۇنداي رىستەر خالىق
الدىندا ەمەس، وردادا التىن تاج ۇستىندە بەلگىلەنەدى.
بۇل جاعىندا وعۇز قاعان ەرتەدەكى گرەكتەردىڭ رۇ
اقساقالى - باسىلەۋىسكە ۇقسايدى. بۇل جولىندا ماركس؛
«كوپشىلىگى جاراتىلىسىنان وردا ماڭىنىڭ مالايلىرى بولغان
ە باسىلەۋىس -- ەرتەدە كۆرەكتەر رۇ اقساقالدارىن وسىلاي اتاعان.

هۆرپا عالمىدارى باسپلەۋستى سوزدىڭ وسى كۈنگى ماعىنا-
سىنداى مونارحقا اينالدىرىپ «جۇر» دەپ شەنەگەن. (بۇل
دا سوندا، 264 - بەت).
داستاننىڭ سوڭىنداى توي سالتىندا وعۇز قاعان
خان ورداسىنىڭ ەكى بوساعاسىنا ەكى اعاش ورناتىپ، ونىڭ
بىرىنىڭ باسنا التىن تاۋىق، ەكىنشىنىڭ باسنا كۈمىس
تاۋىق قوندىرىپ بىرىنىڭ تۇبىنە اق قوي، ەكىنشىنىڭ تۇبىنە
قاراقوي بايلايدى. ۇزاق زامانداردىڭ الدىنداى مۇنداى
عۇرىپتى سول كەزدەگى وعۇزداردىڭ ۇزى بىلمەسە، ونى
قازىر بىزدىڭ ولاردىڭ وزىنىدەي تۇسۇندىرىپ بەرۋىمىز
قىيىن - اق. مەنىڭشە، مۇنداى تىك ورناتىلعان ەكى
اعاش قاعان ورداسىنىڭ ەكى بوساعاسىن مەڭزەسە كەرەك.
بىزدە «ەكى بوساعا امان بولسىن» دەيتىن سوز بار. بۇ
ۇي - جاي، مال مەن باس اماندىعىنىڭ بارىن قامتىدى;
بۇل ەكى اعاشتا قالاي بىر مان - ماعىنا بار. شىعىستا
التىن ساداق تاۋىپ كەلگەن بايبىشەننىڭ ۇلدارى وڭ جاق
(شىعىس جاق) بوساعادا وتىرادى. التىن تاۋىق وسىلار
جاقتاعى اعاشتىڭ باسنا قوندىرىلادى. باتىستان ۇش كۈمىس
وق (جەبە) تاۋىپ كەلگەن توقالدىڭ ۇلدارى سول جاق
(باتىس جاق) بوساعادا وتىرادى. ولار جاقتاعى اعاشتىڭ
باسنا كۈمىس تاۋىق قوندىرىلادى. وڭ جاق بوساعاداى-
لاردى بۇزىقتار، سول جاق بوساعاداىلاردى ۇش وقتار
دەپ اتايدى. تارىخى دەرىكتەردە دە: «وعۇزدار بۇزىق
(بۇزۇك)، ۇشوق (ۇچۇك) بولپ ەكىگە بىرلىنەدى. ولار
تىپىسىنشە وعۇز اسكەرلەرىنىڭ وڭ جانە سول قاناتتارىنا
كىرەدى» دەلىنەدى (ق. ە. 8 - توم، 438 - بەت). بۇعان

قاراعاندا، وعۇز قاعاننىڭ ۋوزى تىرىسىندەگى سول جىمىندا ونىڭ ۇلدارىنىڭ (ۇلدارىنا تىپەسىلى اسكەرلەردىن بىرگە) بۇزىقتار جانە ۇش وقتار بولسۇپ ەكىگە جىكتەلۋى كەيىنگى ۇزاق تارىختارعا دەيىن ۇز ۇزىن وشىرمەي ساقتالىپ كەلۋى ارىنە ادامداردى قايران قالدۇرادى. مۇنىڭ ۋوزى وعۇز قاعان ۇزىدىن تۇتۇش اتالغان قاڭلى، قىپشاق، قارلىق، قالاش سىياقتى رۇ اتتار- نىڭ ۇبىزدىڭ زامانىمىزعا كەلىپ جەتكەنى سىياقتى، «وعۇز ناماداعى» وقىعالاردىڭ (مىسالى، سول رەتكى جىمىننىڭ) تارىختا بولغاندىن دالەلدەيدى. سويتىپ، ونداعى ۇش قاتار باتىستان ۇش كۈمىس جەبە تاۋىپ اكەلگەن توقالدىڭ ۇش ۇلىنا قاراتىلعان، ال بۇزىقتار شىعىستان اكەلىنگەن لىتىن سادىقتى بۇزىپ ۇشكە بولگەندىكى (داستاننىڭ تەكىستىندە وعۇز قاعان لىتىن سادىقتى «ۇش بۇزۇقۇلۇق قىلدى» دەپ جازىلعان)، ياعنى ۇش بولك دەگەندى بىلىدىرىدى. عالمىداردىڭ «بۇزىقتار» اتاماسىنىڭ تىمولو- گىيالىق تۈركىمىن ۇلى كۈنگە دەيىن تابا الماي جۇرۋى، سىرا داستاننىڭ وزىندەگى وسى لىتىن سادىقتى «ۇش بۇزۇقۇلۇق قىلدى» دەگەن سوزدى اڭعارماغاندىن شىعار. تاۋىق — ۋاقىتتىڭ، ياعنى اتار تاڭنىڭ، شىعار كۈنىنىڭ چارشىسى. ەندەشە لىتىن تاۋىق كۈنىنىڭ، كۈمىس تاۋىق ايدىڭ بالاماسى رەتىندە لىتىن با ەكەن دەيىمىن. كۈن — قىزدىل ۇرى شىعىستان كۆرىنەدى. اي — كوكشىل، جانغا تۇعاندا باتىستان كۆرىنەدى.

قازاقتاردا «وڭ جايىغا قاراساڭ التىننان تىرەۋ
 ورناسىن. سول جايىغا قاراساڭ كۈننىڭ تىرەۋ ورناسىن»
 جانە «وڭنان كۈننىڭ، سولنىڭنان ايىڭ تۇسىن» دەپ ايتىم-
 لاتىن ەرتەدەن كەلە جاتقان بىر تىلەك باتا بار. مۇنداعى
 اي مەن كۈنگە تاپىنۇدىڭ سارقىنشاغى باسقا دا تۈركى
 تىلدەس حالىقتاردان ەلى دە تاپىلۇشى مۇمكىن. سوندا
 التىن تىرەۋ مەن كۈمەس تىرەۋدىڭ نە ماناسى بار؟ وعۇز
 قاعان وڭ بوساعاسى دەن سول بوساعاسىنا تىككەن ەكى
 تىرەۋ اعاشپەن مۇنىڭ قاتىسى بار ما، جوق پا؟
 داستاندا كۈمەسكە مان بەرىلە ايتىلاتىن التىن مەن
 كۈمەس، كۈن مەن اي، شەمس پەن باتىس — رىسى بىر-
 نەشە جۇپ سۆزدىڭ قالاي دا بىر سىرلى مان — ماناسى
 بارداي تىزىرادى. شەمس تاپىلغان الىپ ساداق التىن
 بولغانى سىياقتى، شەمس بوساعاغا قوندىرىلغان تاۋىق التىن
 تاۋىق بولادى. باتىستان تاپىلغان ئۇش وق كۈمەس
 بولادى دا، باتىس بوساعاغا قوندىرىلغان تاۋىق كۈمەس
 تاۋىق بولادى. سول سەككىز شەمس تاعى ەل التىن قاعان-
 نىڭ ەلى دەپ اتالادى. شىندىرىمىزدا كۈن التىن تۇستەس،
 اي كۈمەس تۇستەس، تاعى بىر جايىت، وعۇز قاعاننىڭ اناسى
 اي قاعان (داستاننىڭ 3 - جۈزىدا) دەپ اتالادى. وسى-
 مان قارغاندا، داستاننىڭ جۈزىالغان باسقىسى بولمىگىزدە
 وعۇزدىڭ اكەسى كۈن قاعان دەپ جازىلغان بولۇشى مۇمكىن.
 مۇنىڭ بىرى جاي جورامال. اق قوي مەن قارا قوي
 تىۋرالى دا وسىلاي جورامالداۋعا بولادى. اۋدىرغان ياكى
 «قىرىق شالغان» ادامدى قارا قويمەن ۇشىقتايدى. مەڭىز
 قارا قويدى (ەشكى بولسا دا بولادى) وڭ جاق بوساعادان

ەنگىزىپ، اۋىرعان ادامدى ونىمەن ۇشماقتاعان سوڭ، سول جاق بوساعاننىڭ سىرتىغا بايلاپ قويادى. نىۋاقاستى ۇشماقتاۋشى بالىگەر كەتەرىندە ونى الپ كەتەدى. سوپىتەپ، دەرت تە ونىمەن كەتكەن بولادى. اتا - انا ۇز بالالارنى نىڭ اماندىغىن تىلەگەندە، «قارا لىنىڭ بولايىن» دەپ جالبارىنادى. بىزگى تىلەككە، چاقىسى تىلەۋگە اق مال، اسىردە اق سارىپاس قوي سويادى، نەمەسە «ا، قۇداي، اقسارىپاس!» دەپ تاڭىرگە تىلەك ەتەپ اقسارىپاس اتاپىدى. قالاي دا قازاق - ۇرپىنىدا باقتىسىزدىقتان ساقىتانۇدا قارا مال، باقتىسى، قۋانىشتى تويلاۋدا اق مال اتاۋ، بۇل - ارىدان كەلە جاتقان ورتاق بىر سالتىتىق ۇعىم.

وۋىز قاعانىنىڭ توي جوسىنىندا ەكى اعاشتىڭ تۇبىنە بايلىنعان اق قوي مەن قارا قوي دا وسىندا بىر ماعىنانى بىلىدىرۋى مۇمكىن. مۇنداقى اق قوي اق تىلەۋگە ارىنالىغان، قارا قوي جاۋىپ - قاتەردەن ساقىي گۈر دەگەن تىلەكتىڭ قۇرباندىغى بىرلۋى دىقتىمال.

«وۋىزناما» داستانىن زەرتتەۋشەلەردىڭ كەيىپىرى داستاندا كەزىگەتمەن قىيال - پانتازىيالىق، اڭىزدىق ەلەمە - نىتتەردى سىڭار جاقىتەلىسىقپەن تىكەدەن - تىكە دىنى سەنىمگە اپارىپ تەردىدى. داستاننىڭ بۇل بۆلەمىن دىنگە، ماعىناسىزدىققا اينالىدىرىپ، تاپىعى تۇردە ونىڭ قۇنىن تومەندەتەدى، شىندىغىنا كەلگەندە، داستاننىڭ ۇلىمىنىڭ ۇزى وسىندا، تامىلچىپ تۇرعان پوهىيا دەگەنىمىز وسى. مۇنداي قىيال شارىقتاۋى مەن تاتتى پانتازىيا ۇزىنىڭ

تازا فاكتمىگىمەن بىزدى ئالى كۈنگە تاساندىرىپ، كوڭم
لىمىزدە وعان دەگەن چاغمىدى سەزىم قوزدىرادى. ەگەر
باستاۋى كوك بۇرى بولماسا، وعۇز قاعان چوربەنىڭ
نە قىزىقتىلىقى بولارەدى؟ قىيالى - پانتازىيالىق ەكى قىز
بەن ۇيلەنبەگەندە، وعۇز قاعان ەمىرىنە قاتىستى داستان سىۋ-
چەتىندە قانىشالىق تارتىمىدىلىق بولماق؟ التىن ساداق پەن
ئۇش كۈمەس وق تۇرالى دا وسىنى ايتۇ كەرەك. ەگەر بۇل
بويىاۋلار بولسا، «وعۇزناما» باياغى زامانىنىڭ
وزىنىدە - اق ۇمىت بولسۇپ، ئىز - تەزىزىز جوعالغان
بولارەدى.

ەرتەدەگى ادەبىي مۇرالارغا قاراپ، ول نۇقتىسى ادە-
داردىڭ دىنىي سەنىمىن انىقتاۋعا بولادى. بۇل ونشا
قىمىن ەمەس. قىيىنى - ولاردىڭ وي ئورسى مەن جان
دۇنيەسى. ونىڭ ۇسىنىنە دىنىي سەنىم دەسە بولدى، ونىڭ
بارىن بۇر تايىقپەن ايداۋعا بولمايدى. دىندە دە دىن
بار. ماركىسىزم ارنازىداي زاتتار ەن قوبىلىستاردى دامۇ
تۇرعىسىنان السىپ زەرتتەۋدى جاقتايدى. «وعۇزناما» داس-
تانىندا وعۇز كوككە تابىنادى. ونىڭ قۇدايى - كوك
قۇدايى. بۇل - ەرتەدەگى رىمىدىكىتەردىڭ يۇپىتەرىنە
تۇرا كەلەدى. يۇپىتەر - رىم اڭىزدارىندا ەك جوعارى
كوك قۇدايى، «يۇپىتەر» سوزىنىڭ ۇزى دە لاتىن تىلىنى
دەگى «جارق اسپان» ياعنى «اسپان تاڭىرى» دەگەن ماعىنانى
بىلدىرەدى. سوندا ەرتەدەگى وعۇزدار مەن ەرتەدەگى رىم-
دىكىتەردىڭ وسى كوك قۇدايىنا - اسپانغا دەگەن سەنىمىن
ولاردىڭ كەپىنگى ۇرپاقتارىنىڭ كاتولىك دىنى مەن ئىسلام
دىنىنىڭ ەرجەلەرىنە بولغان سەنىمىمەن ۇقساس قاراۋعا

بولار ما؟! دىندەر دامۇسىنىڭ تارىخىمىزغا توقتالا كەلمىگەنلىكىنىڭ بىر نەرسىسى. «باستاپقى كەزدە جاراتمىلىرى دۇنيە-سىنىڭ تىلىم كۈشتەرىن عانا ساۋلەلەندۈرگەن قىيالى بىرلەر ۋەندى قوعامدىق سىپاتىمىز، تارىخى كۈشتەردىڭ ۋاكىلى بولمىش شىقتى.»

ئەنگەلىس مۇنداق ئادامدارنىڭ ساپىلىكى كەزدەرىندەكى باستاپقى دىندەر تەك تايىغاتتىڭ تىلىم كۈشتەرىنە عانا سەنەدى، ال كەيىنكى دىندەر قوعامدىق سىپاتىمىز، تارىخى كۈشتەرىگە وكىلىدىك ەتەدى دەيدى. دەمەك، وعۇز-داردىڭ اسپانغا - كوك قۇدايمىز تايىمىزنىڭ ەشقانداي قوعامدىق سىپاتى چوق. شىندىمىزدا، سولاي عوي، ويتكەنى ئوزىمىڭ وسى كوك قۇدايمىز - اسپانغا تايىمىز ارقىلى ونى قۇرال ەتمى، باسقالمىز قاناپ، قۇلدانۇ نەمەسە سول ارقىلى ئوز ۇستەمدىگىن بەكەمدەۋ ويمىزدا بولغان مەس. بۇل ئادامداردىڭ وسى كۈندە دە كوكتەمدە بىرىمىز جاڭبىر، قىرمان كەزدە اشىق كۈن تىلەيتىمىز سىپاتى، چاي عانا بىر س قوي. ال كەيىنكى دىندەر بۇعان مۇلدە ۇقمامايدى. لەين: «دىن - اپپىن» دەگەندە، دال وسى سىپاتى دىندەردى ايتقان. اپپىن - ونىڭ شارىعاتتارى، بىلايشا ايتقاندا، تاليماتى. بۇل تاليمات قاناۋشى تاپتاردىڭ مۇددەسىمىز قورعاپ، سولاردىڭ وي - ارمانىمىز ۋاكىلىدىك ەتەدى. ماسە-لەن، قۇراننىڭ 20 - سۇرىسىمىزنىڭ («تاھا») 131 - اياتىمىزدا اللاتىمىز قاراپايمىز ەڭبەكشى كەدەيلەرگە: «ەي، پەندە-لەرىم، سەندەر مەنىڭ مەيرىمىم تۇسكەن اۋقاتتى ئادامدار-نىڭ مۇلكىمىز قىزغانىشتىلىق بىلىدىرىپ، مەنىڭ الدىمدا كۈنالى بولماڭدار!» دەيدى. باسقا دىندەردىڭ زاپۇرە

تاۋرات، ئىنجىل • • • سىياقتى كىتاپتارىمىزدا دا دال وسمىن-
داي تالىجات بار، ەڭبەكشى خالىقتى ۋالاندىراتىن دا مىنە
وسى تالىماتتار.

مۇنداعى تالىجاتقا ۋالانغان بۇگىنكى زامان ادامدارى
مەن وعۇز قاعان زامانىمىزدا كوككە تابىناتىن ادامداردىڭ
سەنمىسى ۋقاساس بىر دىنى سەنم دەۋ، ارينە، ماركىستىك
مەت-ودقا، اتىپ ايتقاندا، دىيالهكتىككە چات، تازا
مەتا فىزىكانىڭ ۋوزى.

«وعۇزناما» داستانىمىزدا كوك ساۋلەنىڭ ورتاسىنان
كۆرىنگەن قىزىق، اعاش قۇبىسىنان چىلىققان قىز، شىعىستان
تابىلغان الپ سىداداق، باتىستان اكەلىنگەن ۋش كۇمىس
جەبە، جول باستاۋشى كوك بۇرى — مۇنىڭ بارى دىن
دەمەس، اڭمىز، اڭمىز — اڭمىز، دىن — دىن، ونى قويىمىز
«وعۇزناماداعى» بۇل اڭمىزدار مەن ەرتەدەگى گرەك داستا
دارى «ەلىيادا» مەن «ودەسسەي» اراسىمىزدا دا دلەۋلى ايمىرە
بار. «ەلىيادا» داستانىمىزنىڭ باس كەيىپكەرىمىزنىڭ بىرى اچىپ-
لىمىس — ەگەي تەڭمىزىمىزنىڭ قۇدايى تەتمىستەن تۋادى.
ونىڭ اكەسى پەلىيوس تا قۇداي تۇقىمىمىزنان. «ودەسسە»
داستانىمىزنىڭ بىردەن — بىر باس كەيىپكەرى — ودهسسەي
زەۋستىك نەمەرەسى لارتەستىك ۇلى. اچىللەسكە ساۋت —
قالغان، دۇبىغا، فايزا سوعىپ بەرەتمىن گەپەس — تەمىرىش-
لىمىر قۇدايى. داستاندا ونان باسقا دا جارتىلاي قۇداي،

• • • بۇلار — الا كوكتەن تۇسىرگەن قاسىيەتى كىتاپتارى —
مىس.

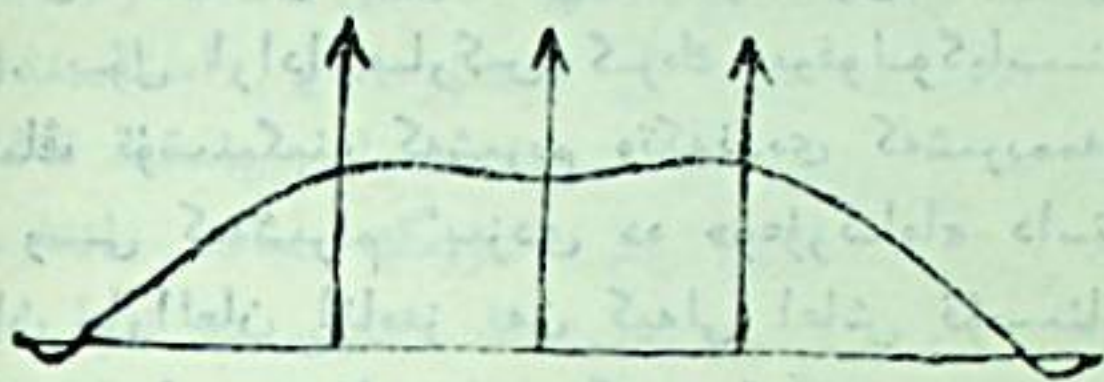
جارتىلاي ادام قاھارماندار تولپ چاتىر. بۇعان قاراپ،
«ەلىيادا» مەن «ودەسەي» دى دىنىي شىعارما دەپ
ەشكىم دە ايتقان ەمەس. ال «و-ۇزناما» داستانىداى
مەيلى وعۇزدىڭ ءوزى بولمىن، مەيلى باسقا قاڭلى،
قىپشاق، قارلىق، قالاش، ۇلى تۇردىڭ سىياقتى اتتارمەن
اتالاتىن ادامدار بولمىن، ولاردىڭ بارى دە تازا ادام
دار. ونىڭ ۇستىنە داستاندا وعۇز قاعان ۇرپاقتارىنىڭ،
اسرەسە ونىڭ بايبىشەدەن تۇعان ءۇش ۇلىنىڭ بىر
تەگىنىڭ نۇردان (كوك ساۋلەمەن بەينەلەنگەن قىزدان)
جارالغان دەگەندەي ەمەۋىرىن بىلىدىرىپ وتىرعانىن
ەلەۋسىز قالدىرۋىمىزعا بولمايدى. سول سەكىلدى، وزىنە
كەلى اعاشتىڭ قۇبىسىن تۇراق ەتكەن قىزدان - توقالدىن
نۇعان ءۇش ۇلدىڭ تەگى دە بەكىر ەمەس. باسقا قارا
حالىققا قاراعاندا، ارىنە بۇلار - تازا تەكتەر. ولاردىڭ
اتتارى دا ادام اتتارىنان وزگەشە كۈن، اي، جۇلدىز،
كوك، تاۋ، تەڭىز بولپ سيمۋولدىق ماعىنا الپ تۇر.
مۇنىڭ ەكى جاعى بولۋى مۇمكىن: بىرى - تابيعاتتى
سۇيۋ؛ ەكىنشى - قاعان ۇرپاقتارىن «نەءۇرلىم ارداقتى»
ەتىپ كورسەتۋ.

جوعارىدا كەلتىرىلگەن ۇزىندىدە، ماركس: «زەۋس تۇد-
رىپ»، «زەۋس وسىرگەن» دەگەن بەدەرلى سوزدەر دانەمەنى
دە دالەلدەمەيدى، ويتكەنى «اربىر رۋ ۇزىنىڭ تىپكى
تەگىن تاڭىرلەردىڭ بىرىنەن باستايدى» دەيدى. بۇل سوز
ەرتەدەگى گرەكتەردىڭ رۋ اقساقالدارى - باسپىلەۋستى
تاڭىرلەردىڭ «نەءۇرلىم ارداقتىسى» زەۋستەن تىارالاتىن
دىننا ايتىلعان. وسىعان جالعاس ماركس: «شوشقا باعۋشى

هۆمەي جانە باسقارلار دا «قۇداي تەكتى ادامدار» دەيدى.
(ماركس، ەنگەلس تاڭدامالى شىعارمالارى)، II توم، 265-
بەت). بۇل ارادا ماركس گىرەك مېفولوگياسىنا سابى
بالانىڭ تۇسىنىڭمەنە كەشمىرىم ەتكەندەي كەشمىرىمەن قارايدى.
وسى كەشمىرىم بىزدى دە «ووزناما» داستانىدا
نۇردان جارالغان انامىز بەن كىيەلى اعاش قۇسىمان شىققان
انامىزدى دۇرىس تۇسىنىڭمىزگە جەتەكتەيدى.

«ووزناما» داستانىدا اڭىزدارعا وسىنىشا كەڭ
توقتاۋدىمىزدىڭ سەبەبى: ەلىمىز شىمىندە نەدەسە سىرتىندا
بولسىن، بۇل جونىندە بىلگەرىمىدى - كەيىندى سوز اشۇ-
شىلاردىڭ بارى مۇنداعى اڭىزداردى «شامان دىنىنىڭ
دىقپالى» نەدەسە «توتەمدىك سەنىمنىڭ سارقىشاعى» دەگەن
سىياقتى بىر اۋىز سوزبەن تىمىدىم ەتەدى. مۇنداي بىر
ۇلى مۇرانى - ورەلى وي - قىيال شارىقتاۋىنا قۇرىلغاز
پانتازىيالىق (نۇر شىنەن ادام كورىنىۋ) قۇندىلىعى، تا
يحي، ەتنوگرافىيالىق ماڭىزى بار، باعا جەتپەس كوركە
بويىۋلى دانىشپاندىق شەجىرەنى ولاي تىمىدىم ەتۋ، ەشقاشان
دا، ۇز سالماقمەن تارازىعا سالعاندىققا جاتپايدى.
كەرەك دەسەڭىز، مۇنىڭ ۇزى بىر ادام بىلگەرىلەگەندىك تە
سەس.

تاعى دا جىلجىپ كورەينىڭ: ووز قاعاننىڭ اقىلگويى
ۇلى تۇرىك كازيا تۇسىندە التىن ساداق پەن ۇش كۇمىس
جەبە كورەدى. التىن ساداق شىعىستان باتىسقا تارتىلادى.
ۇش كۇمىس جەبەنىڭ ۇشى سواتۇستىكتى كورسەتىپ تۇرا-
دى. ونان مىناداي سۆرەت كەلىپ شىعادى:
مۇندا تاماشا گىپەرپىئولالىق (اسىرەلەۋ) شەندەستىرۋ

بار. وعۇز تەرىتورىياسى كەزىندە شىعىستان باتىسقا سوزىلغان
 وسى ساداققا ۇقساۋى مۇمكىن.
 بايبىشەدەن تۇعان اي، كۈن، جۇلدىز شىعىستان
 تاۋىپ كەلگەن التىن ساداقىتى وعۇز قاعان ولارعا مىراس
 ەتىپ بولىپ بەرەدى. ساداق — سول زاماننىڭ بىر بۇ-
 تىن قارۋى. ونى ۇشكە بولىپ تاستاۋ ارى ونىڭ بولەك
 تەرىن ۇش ۇلنا مىراس ەتۋ، ارينە، بۇل بىر ماعناسىز-
 دىق بولار ەدى. بۇدان مىنانى كورۋگە بولادى: بۇل ارادا
 ايتىلىپ وتىرعان التىن ساداق — ساداقىتىڭ وزى ەمەس، وعۇز
 قاننىڭ ساداق فورمالى التىن تەرىتورىياسى. بىلايشا ايتقاندا،
 التىن ساداق — وعۇز تەرىتورىياسىنىڭ قارىتاسى، بۇل ويجوتا
 ايتىلىپ وتىرعان جوق.

الدىمەن ۇلى تۇرىك التىن ساداق پەن ۇش كۇمىس
 جەبەنى تۇسىندە كورەدى. تۇسىن وعۇز قاعانغا ايتادى دا:
 «سەن بويسۇندىرعان جەرلەرىڭدى ۇلدارىڭغا بولىپ بەر»
 دەيدى. دەمەك، ۇلى تۇرىكتىڭ: «تەرىتورىياڭدى ۇلدارىڭغا
 بولىپ بەر» دەگەن سۆزى مەن وعان تۇسىندە ايان
 بولغان التىن ساداقىتى وعۇز قاعاننىڭ ۇلدارىغا بولىپ

بەرۋى — بىرى مەن بىرى تىغىز قاتىمىتى ارى استاراي
ھاعىناسى بار س.

توقالدىن تۇعان كوك، تاۋ، تەڭىز باتىمىتان تاۋىپ
كەلگەن ۇش كۇمىس جەبەنىڭ ۇشىنىڭ سولتۇستىكىگە
قاراتىلىپ تۇرۋى دا بەكەر بولماسا كەرەك. ولاي بولاتىنى:
كەك - بايتاق سولتۇستىكىتى ول ۇز بەكەنم دەپ بىلەدى.
ونىڭ كوك قۇدايى — سولتۇستىكى اسپانى بولۇعا تىيىتى.
جاي كوزبەن قاراعاندا دا (وعۇز قاعان تەرىتورىياسى
تەرىستىك جارتى شاردىڭ سولتۇستىكىمىندە بولغاندىقتان)
سولتۇستىكى اسپانى، اسىرەسە تۇنگى جۇلدىزدى
اسپانى سولتۇستىكىگە اۋىپ ايشىقتى كورىنەتىنى
تابىيى.

داستاندا، شەمس — وڭ تاراپ، باتىس — سول
تاراپ دەپ جازىلعان. ەۋنىڭ سەبەبى: باعدارلاۋشىنىڭ
توڭىرەكتىڭ تورت بۇرىشىن سولتۇستىكىگە قاراپ باعدار.
لاغاندىمىندا. قازىرگى زامان گەوگرافياسىندا باعىتتە
باعدارلاۋشى كۇن شەمسقا قاراپ باعدارلايدى، سوندا
قارسى الدى — شەمس، وڭ قولى — وڭتۇستىكى،
سول قولى — سولتۇستىكى، تۇ سىرتى — باتىس
بولادى.

دەمەك، وعۇزدار ۇز تۇسىمىندا توڭىرەكتىڭ تورت
بۇرىشىن ۇز ادبىستەرمەن ايسرا بىلىگەن ارى
وعان وزدەرىنشە ات قويغان. (شەمس — وڭ، ياتىس —
سول...).

داستاندا التىن قازىق ياعنى تەمىر قازىق جۇلدىز
نىڭ دا اتى اتالادى. وسىندا «قازىق» سوزى ەرەكشە

كوئىل اۋدارارلىق جايت. تەمىر قازىق جۇلدىزى جەر شارى سولتۇستىك ۋىيەگىنىڭ قاق تۈبەسىدە تاپىلماي تۇرغانداي كورىنەدى، جەر شارى ۋوز ۋىيەسىنەن اينالغاندا بارلىق جۇلدىز ۋسى تەمىر قازىق جۇلدىزىنان سوتكەسىنە ۋبىر اينالىپ شىققانداي بولادى. سوندا ۋعۇزدار ۋسى تەمىر قازىقنىڭ جەرگە سالىستىرمالى تۇردە ۋبىر ۋورىنان قوزعالمايتىندىن بايقاپ بىلگەن ۋارى ۋنى مال بايلايتىن قازىققا ۇقساتقان. قازاق ۋالىق استرونومياسىندا تەمىر قازىق جۇلدىزىنا جاقىن ۋتەتىن «جەتى قاراقشى» شوق جۇلدىزى («ۋلكەن ايۋ» شوق جۇلدىزى) مەن تەمىر قازىقنىڭ ارالىمىنداى ەكى جارىق جۇلدىزى «اق بوز ات»، «كوك بوز ات» دەپ اتايدى. بۇل ۋى اتالۋى — بۇل ەكى جۇلدىزىنىڭ ارقانداۋلى ات سىياقتى، تەمىر قازىق جۇلدىزىنى شىر اينالىپ تۇراتىندىن شىققان بولسا كەرەك. شىنمىندا، بۇل ەكەۋى جۇلدىز شىققاننان قاشان باتقانغا دەيىنگى ارالىقتا تەمىر قازىق جۇلدىزىنان 180 گىرادۇس جاقىن اينالىپ ۋتەدى.

كوك قۇدايى تۇسىرگەن كوك ساۋلەنىڭ شىنمەن كورىنىگەن «اجايىپ سۇلۋ قىزدىڭ ماڭدايىنداى جالغىز ەڭگى ۋسى اتىن قازىق (تەمىر قازىق) جۇلدىزىنا ۇقساتىلادى. ۋارى ۋل مەڭنەن «ۋتتاي قىزىل نۇر شاشىراپ تۇرادى» دەيدى. اتىن قازىق جۇلدىزىنىڭ سولتۇستىككە جاساعان ۋعۇز ۇرپاعىنىڭ اناسى ۋسى قىزدىڭ ماڭدايىندا كورسەتلىۋى (مەڭنىڭ جۇلدىزىنا جارقىراۋى)، ارىنە، تەرەڭ ادەبىي ماعىنانى بىلدىرەدى. مۇنى ۋيلاعاندا، ماڭدايىندا تەمىر قازىق جۇلدىزى جارقىراپ تۇرغان سولتۇستىك اسپانى

بەينە سۇزدىڭ قاسىيەتتى تايىعات اناڭىزداي بىر جاعىمدى
ەلەس بەرەدى. ۇڭىلە قاراعاندا، داستاندا مان - ماعىناسىز
المنعان باسى ارتتى سوزدەر مەن سۋرەتتە ۇلەر تايىمايدى.
نۇردان جارالغان قىزبەن اعاش قۇبىسىنان شىققان قىزدىڭ
پورتىرەتتەرىندە دە ولارعا قولدانغان تەڭدەۋ، ەپپىتەتتەردە
دە، وسىنداي مان بار. الدىنغىسىنىڭ ماڭدايىنداى مەڭىن
نۇرعا ۇقساتسا، كەيىنگىسىنىڭ شاشىن ۇاريا سۇبنا،
تەستەرىن مارجانغا ۇقساتادى. دەمەك، الدىنغىسى نۇردان،
كەيىنگىسى جەر جىنىسىنان جارالغان. الدىنغىسىنىڭ
ۇلدارىن كۇن، اي، جۇلدىز - نۇر تەڭىنە، كەيىنگىسىنىڭ
ۇلدارىن كوك، تاۋ، تەڭىز - جەر تەڭىنە جاتقىزادى. وسى
سەكىلدى، كوك ەپپىتەتى دە (كوك تۇسى) كەز كەلگەن
ورىندا انشەيىن المىپ وتىرعان جوق. مىسالى: وعۇز قاغاز
تاڭىرگە سىمىپ وتىرعاندا، اتىراپ قاراڭغىلانپ، كوك
جارتى تۇسەدى. اعاشتىڭ قۇبىسىنان شىققان قىزدىڭ كوزى
كوك اسپانداي كوك بولادى. جول باستاۋشى ارلان بۇر
نىڭ جۇنى كوك، جالى كوك. وعۇز قاعاننىڭ وزىنىڭ دە
تۇبلعاندا ۇڭى كوك ەدى دەلىسەدى. وسىنىڭ بارى
وعۇزدىڭ تەك كوك اسپانغا عانا ەمەس، جالپى كوك
تۇسكە دە تايىناتىندىغىنىڭ دەرەگى. مۇنداى «كوك» سوزى
كەيىن جالپى تۇركى حالقتارىندا، سونىمەن قاتار موڭغۇل
داردا دا وسى ماعىنادا - كىەلى، قاسىيەتتى ماعىنادا
قولدانىلىپ كەلگەن. تارىختاعى كەيىر حاندىقتار مەن قالا
اتتارىنا وسى كوك ەپپىتەتى قوسىلىپ اتالاتىن بولغان.
قازىرگە دەيىن، قازاق تۇرمىسىندا كوك سوزى ەكى ماعىنا -
دا - كوك تاڭىرى جانە كوك تۇس ماعىناسىندا قولدانىپ

لادى. توتەنشە تۇسپەسى بار ادامدى «كوك پەردىسى بار»
دەيدى. «كوك ۇرسىن»، «كوك سوققىر»، «كوك العىر»
سياقتى بىرقاتار سوزدەر قارعاۋ، سىلەۋ ماعىناسىن بىلدىرەدى.
«كوك ايسىل»، «كوك دولى»، «كوك اۋرۇ» — ەرەگەسپە
دولى ادامدارعا ايتىلادى. قۋانەشقا كەنەلگەندە «كوسەگەسى
كوگەردى» دەيدى. كوسپەنەسە بالالاردا بولاتىن جوتەل
اۋرۇنىنىڭ بىر تۋرىن «كوك جوتەل» دەسە، كوك جوتەلگە
كوك سىپىردىڭ سۈتى ەم بولادى دەيدى. الدە قانداي بىر
باقىتسىزدىققا، اشىنىشتى، قايعى - قاسىرەتكە جولمىقاندا،
كەي ادامدار كوككە قاراپ «و، كوك قۇداي»، «كوگەرگەن
قۇداي!» دەپ شاعىنىپ، نارازىلىق بىلدىرەدى. اتا - انا
ۋوز بالالارىن «اياغىڭدى كوككە كوتەرمە» دەپ تارىپپەلەيدى.
ۋوز بالاسى اق سۈتىن اقساماي، وپاسىزدىق قىلسا، اناسى
ەمشەك سۈتىن كوككە قاراتىپ ساۋادى. بۇل قازاقتىڭ
سالتىندا ادام سەزىمىنە اۋىر تىپەتىن نازالانۋدىڭ ەڭ
جوعارى شەگى ەسەپتەلەدى.

دەمەك، كوككە تابىنىۋدىڭ، كوك سۈتى كىپەلى ەتىپ
كورسەتۋدىڭ تۈپ - توركىمىن قۇبىستىرۋدا «وعۇز ناما» داس
تانى بىزگە ەرتەدەگى جازبا ەسكەرتكىشتەر ىشىندەگى ەڭ
تاتىمدىسى.

وعۇز قاعان ۋوزىنىڭ ۇلى جورىعىندا «كوك بۇرى
بىزگە ۇران بولسىن» دەپ جارىيالايدى. مۇنداعى «ۇران»
قازىرگى بىز قولدانىپ جۇرگەن جاۋىنگەر ۇران ماعىناسىن
كورسەتپەيدى. قايتا سول ۇرانعا سىمىناتىن قاۋىمنىڭ ەرىك
جىگەرىن، ار - نامىسىن قوزعاپ، ولاردى ولسىنەن دە
باس تارتىپايتىن ەڭ اقىرى بىر شەككە جەتكىزەدى. بۇل

دۇنيە جۇزىلىك ەكىنشى سوۋىت سوۋەت اسكەرلەرىنىڭ
«ستالين ئۇشىن» دەسە، ولگەن - تىرىلگەننە قاراماي
شايقاسقا وتەتىندىگىنە ۇقسايدى.

قازاق حالقى تۇرمىسىدا كۈنى كەشە مەملەكەت ازات
تىمىنىڭ الدى - ارتىنا دەپىن «ۇران» وسى ماعىناسىن
جويماعان. التايدا گومىنداڭغا قارسى العاش قوزعالعان
رۇلاردىڭ بىرى جانىتەكەيلەردىڭ «شاقاباي» ۇرانىمەن
ايگىلى بولغاندىعى ەلگە ايان. تەك ۇرىس - قاعىس، شاپ
قاستاردا عانا ەمەس، بەيپىت جاعدايداعى ار الۋان
حالىق دەنە تارىپىەسىنىڭ شەشۋشى، جۇلدەلى كەزەڭدەرىندە
دە ار رۇ، ار تايىپا ۇز ۇرانىن شاق - سرادى.
سوندىقتان دا، بەلگىلى بىر ۇرانغا تايىپىلىعى بولمايتىن
ەشقانداي قازاق بالاسى بولمايدى. ارسقا تۇسكەن ەكى
بالۋان جىمىسا الماي تىكتەسە قالعان ساتتە ار ەكى جاق
وزىنىڭ ۇراندارىن شاقىرادى. ۇراننىڭ شاقىرىلۋى بالۋان
داردىڭ كۇشىن سارقا جۇمىساۋىنا مەدەت بەرەدى. مۇندا دا
ۇرانداۋشىلاردىڭ جان دۇنيەسىنىڭ تەبىرەنەسكە كەلەتىنى
سونشالىق، ۇران كوتەرىلىۋىمەن بارلىق ادام ەلەۋرەپ
قوزعالاقتاپ وتىرا الماي كەتەدى. بايگەدەن ات كەلە
جاتقانداغى جاعداي مۇنان دا اسەرلى. ۇران شاقىرىلىپ
اتى كومبەگە كەلگەندە جىلاپ جىبەرەتىندەر ەكىنىڭ بىرىنەن
كەزىگەدى.

«وعۇز ناما» داستانىن وقىپ وتىرعاندا قازاقتىڭ كوكبار
ويىنى ەسكە تۇسەدى. مۇنداغى «كوكبار» دىڭ «كوك بۇرى»
ەكەندىگىندە داۋ جوق. ونىڭ ۇستىنە وسى ويىننىڭ ۇزى
كوك بۇرىنىڭ مال شەتىندەگى جالعىز - جارىم

لاقتى يېمىنا سالپ الا قاشاتىننان كەلىپ شىققان بولۇى
دا مۇمكىن.

قالاي دا، باعى زامانداى وعۇز قاعانعا ۇران بولعان
«كوك ۇبورىنىڭ» كۇنى بۇگىن ۇدال قاسىمىزدان تابىلا
كەتۇى ادامداردى قىزىقتىرادى.

«وعۇزناما» نى زەرتتەۋشىلەر كوك ۇبورىنى جانۇارلار-
مەن وسىمدىكتەرگە تابىناتىن توتەمدىك سەنىمىنىڭ بەلگى-

سى دەسەدى. داستاننىڭ داۋىرلىك سىپپاتىنان العاندا، وسى-
لاى بولۇعا ۇتىستى. الايدا، كوك ۇبورىنىڭ كوك ەپپىتەتىنە

(كوك تۇسكە) قاتىستى جاعى دا، بورىگە ۇتان ەرلىكتىڭ،
قاجىرلىقتىڭ سىمۋولى بولپ وتىرعان جاعى دا بار. ارسى-

تان، جولبارىس، ايۋ سىياقتى ايگىلى جانۇارلاردىڭ قاي-
قايسىسى دا بۇل جاعىنان بورىگە تەڭ كەلە المايدى. وعۇز

قاعان جورىعى سىياقتى، ۇبورىنىڭ دە وزىنە بىتكەن تابىعاتى-
ونىڭ تىنىباى جورىقتا ادەتىنە سىڭگەن. بۇلاى دەۋىمىز-

دىڭ تاى ۇبىر دالەلى: داستاننىڭ ۇبىرىنىشى بەتىندە
«ونىڭ تۇلعاسى مىناداى بولسىن!» دەلىنىپ، بۇقانىڭ سۇ-

رەتى سىزىلعان. «وسىدان سوڭ قۇانمشقا بولەنەدى، اى قاعان
بوسانىپ ۇل تۇادى.» دەمەك، بۇل — دۇنيەگە كەلگەلى

تۇرعان نارەستەگە (وعۇز قاعانعا) بۇقانىڭ سۇرەتىن بەلگى
ەتىپ، ونىڭ بۇقاداى الۋەتتى بولۇىن الدان «بولجاعاندىق».

وعۇز تۇلعانىنان كەيىن، ونىڭ بۇتىن بۇقانىڭ بۇتىنا
ۇقساتۇ- تاى دا وسىنى راستايدى.

III

ەجەلكى قۇلىپتاستازعا جازىلعان شەكتى جازبا ەسكە-
رىكتەرمەن سالىستىرعاندا، «وعۇزناما» داستانى بىزگە ونان

قۇندىراق، مول تارىخى دەرىكتەردى بەرەتمىدىكى تاپىيى. مۇنداي دەرىكتەر ونىڭ تىل وزگەشەلىگىنەن دە بايقالادى. جازىلغاندارىنىڭ ارىدا چاتقاندىكى مەن قامتىپ وتىرعان كۆلەمىنىڭ كەڭىدىكى چامىنان العاندا، «وعۇزنامانىڭ» تىلى تۇركى تىلدە سويلەيتىن حالقتارغا ورتاق بولۇغا تىپتى. «تۇركى تىلدە سويلەيتىن» دەگەن سوز — سول حالقتاردى بىر اتادان تارالعان، ياعنى الدىمەن تۇرىك بولپ اتالىپ، تۇستاس تىلدەر سونان كەيىن تارماقتالغان دەگەن ماعىنانى بىلدۈرمەيدى. «تۇرىك» اتاۋىنىڭ شىعۇرىنان الدەقايدا بۇرىن وسى تىلدە سويلەيتىن جەكە - جەكە رۇلار مەن تايپالاردىڭ بولغاندىكى تارىخقا ايان. ەندەشە تىل تارىخىمىزدا قاتىستى مۇنداي جازبا دىكەرتكىشتەرگە توق تالغاندا، ونىڭ ەرتەدەگى جالپى تۇركى تىلگە ورتاق چاقتارى مەن بەلگىلى بىر تىلگە نەەسە دىيالەكتكە تان جەكە چاقتارىن بىرگە الپ قاراستىرعانىمىز جىرن.

جوعارىدا كەلتىرگەن دالەلدەرىمىزدە «وعۇزناما» داستانى جاڭا ەرادان بۇرىن قاعازغا تۇسكەن دەگەن مولشەرىمىز بار. داستاننىڭ وزىندە، وعۇز قاعان جورىققا اتتانار الدىندا جارناما جازىپ، ونى «وزىنىڭ ەلىملىرىنەن تۇس - تۇسقا تاراتقاندىكى ايتىلادى. بۇل ونىڭ سول كەزدە جازۋى بولغاندىكى دەرىگى.

داستان العاشىندا اڭىز بولپ تارالعان بولۇشى دا مۇمكىن. دەگەنمەن بىردەن بىرگە تۇپ وتىراتىن (ەرتەگىلەر سىياقتى) تىلغا چايىپ قىزىقتى وقىعاسىر جىرق، قاعان چارناماسى مەن وسىيەتتەرىنەن، امىر - چارلىقتى ۇزىن - ۇزىن دىيالوكتەر مەن جورىق ەستەلىكتەرىنەن قۇرالغان، انە

دەتەپ جەملايتىن ۇيقاستى، بىرەقتى سارىن جوق مۇنداي
شەئارمانى ۇرپاقتان - ۇرپاقتا جاتقا الپ ايتۇ مۇمكىن دە
مەس قوي. ەندەشە، وعۇزداردىڭ ۇز تۇسىندا جازۇ ونەردە -
نىڭ بولۇى - وعۇز قاعان جىرىقتارىنىڭ قاعازعا تۇسۇدىن،
اتاپ ايتقاندا، «وعۇزناما» داستانىنىڭ جازىلۇدىن ونشا
كەيىنگە شەكىلدەرمەيدى. بىراق، داستان ەڭ العاش جازىلە-
ماندا، ونىڭ تىلى قولمىزدا بار قازىرگى نۇسقامەن بىپ -
بىردەي دەۋگە بولمايدى. بۇل جاعىنان «وعۇزناما» داستانى
دەتەدىكى قۇلپىتاستارداعى جازىبا ەسكەرتكىشتەرگە، تىپتى
كەيىن «تۇركى تىلدەر سوزدىگى» دە ۇقسانمايدى. قۇلپى-
تاستارداعى ويىپ جازىلغان جازۇلار كەزىندە قالاي جازىلە-
مان بولسا، ول سول تاڭباسمەن وزگەرمەي ساقتالغان.
«تۇركى تىلدەر سوزدىگى» تۇرالى دا وسىنى ايتۇعا بولادى.
ال «وعۇزناما» داستانى ۇرپاقتان ۇرپاقتا، قولدان قولغا
كوشىرىلىپ وتىرعاندىقتان، بىر داۋىردەكى كەز كەلگەن
كوشىرۇشى ۇعىنىقتى دەتۇرۇشمن بەلگىلى مولشەردە وعان
ۇز تۇسىنىڭ سويلەۋ تىلى وزگەشەلمىگەن قوسىپ وتىراتىن -
دىعى تابىيى. تۇركى تىلدەرى بىر دىيالەكتتەن ەكىنشى
بىر دىيالەكتكە كوشىرىلگەندە، مۇنداي وزگەرىس تىپتى
ەلەۋلى بولۇعا تىيس. امال قانشا، XV عاسىرداعى جەتسۇرۇ
ماڭايمىنان كوشىرىپ المىغان وسى نۇسقامىنان باسقا، ارىراق
تاى بىر نۇسقامى قولمىزدا بولسا، بۇل پارىقتى وڭاي
بىلىپ العان بولار ەدىك.

«العى سوز» اۆتورلاردىڭ داستانداى «كەي سوزدەردە
سوز باسىمىنا كەلتىن «ي» ورنىنا «ج» المىغان،
مىنە بۇل وزگەشەلىك قولجازبانى كوشىرۇشمنىڭ تۇركى تىل

دەردىڭ قىپشاق تىلى توپىنداغى تىلدە (قازىرگى زامانى
 قازاق تىلى مەن قىرغىز تىلى) سويلەيتىن ادام ەكەنن
 بىلدىرەدى» دەۋى — بىزدىڭ بۇل پىكىرىمىزدى ابدەن س
 پاتتايدى. ولار بۇل پىكىردى XV عاسىردا جەتسەۋدا كوشىرىل
 گەن وسى نۇسقاىنىڭ ۋاقىتىنا قاراي ايتىپ وتىرعان
 بولسا كەرەك، دەگەنمەن «ج» دېيىسىندا سويلەۋدىڭ
 تارىخى دا تىم بەرى دەس. VI عاسىردا قۇرىلعان باتىس
 تۇرىك قاعاندىغى قۇرامىنداغى «ۋىسىن، قاڭلى، قارلىق، تۇر-
 كەش، شىعىل تايپالارىنىڭ» بىرقىدىرۋى «ج» دىيالىكتتەر-
 دە سويلەگەن. «بىراق بۇعان قاراپ «وعۇزناما» وسى باتىس
 تۇرىك قاعاندىغى تۇسىندا جازىلعان دەۋگە دە بولماي-
 دى. كەرەك دەسە «وعۇزناما» IV عاسىردا ... وعۇز قىپ-
 شاق تىلىندە جازىلعان» دەگەن پىكىرگە دە قۇلاي كەتۋگە
 بولمايدى. ال «الى سوز» اورتولارىنىڭ «وعۇزناما» ەرتىم
 دەگى ۋىيۇر تىلىندە جازىلعان» دەۋى تىپتى قىسىمىسىزدىق
 وسىنىڭ بارى نەنى بىلدىرەدى؟ مۇندىڭ بارى داستاندا
 «ار داۋىردە، ار جەردە قايتادان كوشىرىلۋىنە بايلانىستى
 كەيىن جەكە سوزدەر مەن دىيالىكتىك وزگەشەلىكتەردىڭ نە-
 دىرىلىپ وتىرۋىنان تۇىلعان ويىلار بولسا كەرەك. داستانداغى
 «باندىڭ» سىياقتى حانزۇ تىلىمەن اۋدىسقان سوزدەر انە سول
 تۇرپاندا كوشىرىلگەندە قوسىلعان بولار. وسى سەكىلدى، وعۇز
 قاعان جارناماسىنداغى «مەن ۋىيۇرلاردىڭ قاعانمىن» دەگەن
 سوزدى دە ويلىنىپ كورگەن جون. وعۇز قاعان جورىقتارى
 جاڭا ەرادان بىرنەشە عاسىر بۇرىن بولغان دەگەن كوزقاراس-
 تاعى كەيىن ۋىيۇر تارىخشىلارىنىڭ ۋوزى دە بۇلاي دەۋ-
 دىڭ عىلمىيلەغى چوق دەپ قارايدى، ەرتە كەزدە دە، اسىرەسە

فەودالدىق خاندىقتار تۇسىنىدا مۇنداي كىتاپتار پاتشا
 ورداسىنىدا نەمەسە پاتشاعا ارنالپ كوشىرىلەتتىنى بارىمىزگە
 ايان. سوعان قاراعاندا بۇل سوز مۇمكىن، «ە، حوت» پات-
 شالىعى (850 — 1250 - جىلدار) تۇسىنىدا نەمەسە ورحون وزەنى
 الاكىمىنداعى شىعىس تۇرىك ۇيعۇر قاعاندىعى (744 — 840 -
 جىلدار) داۋىرىنىدە ۇيعۇرلاردىڭ داۋىرلەپ تۇرعان كەزىنىدە
 قوسىلعان بولار. داستاندا ايتىلاتىن «قۇرىلتاي» سوزى
 كەيىن شىڭشىخان داۋىرىنىدە شىققان سوز. بۇدا كوشىرۋ
 بارىسىندا جول - جونەكەي قوسىلعان. وپتەتىنى: «وگەۋلدار -
 دا «قۇرىل» سوزى بۇرىننان بولغانىمەن، قۇرىلتاي شاقىرۋ
 دال شىڭشىخاننان باستالادى.
 داستاندىعى «ارنىز قاعاز» (25 - 26 - تۇسىنىك) دە-
 گەن سوزگە مىناداي تۇسىنىك بەرىلگەن: «سوزدىك» تىڭ
 (حوچۇ سوزدىكى ايتىلادى. - اۆتور.) جۇمىس جانە جاپپاي
 قولدانىلعان سوزدەر بولىگىنىدە «ارنىز قاعاز» دەپ جازىلىپ،
 حانزۇشاعا «ەرشىكەش، ەر جۇرەك» دەپ اۋدارىلعان. بىز
 كونه تەكىتكە، نەگىزدەلەپ ازىرشە «باتىر، جۇرەكتى» دەپ
 اۋداردىق.
 قازاق تىلىنىدە «ارنىس»، «قاعىس» دەگەن سوزدەر بار.
 «ارنىس» سوزى ە، تەدەن كەلە جاتقان كادەلى سوز. بال-
 ۋاندار كۇردىسى ازىردە دە «ارنىس» دەپ اتالادى. ەرجۇرەك
 جىگەتتەر وسى ارنىسقا تۇسە الاتىندىمەن تانىلادى. «قا-
 عىس» - ارنىسقا تۇسىپ قاعىسۋشى دەگەن ماعىنانى بىل-
 دىرەدى، سولدا «حوچۇ سوزدىگىنىدە» بۇل سوزدەر دال
 ماعىناسىن تاپقان. دەمەك، ەرتە كەزدەردە بەلگىلى بىر

• دىخوت - نۇرپاندى ورتالىق ەتكەن ۇيعۇر پاتشالىقى.

دېيالاكتتەردىڭ «ز» دېيىمىدا سوپا يېتىمىن داۋىرى بولسۇن،
ول كەزدە قازىرگى «ارىس» سوزى «ارىز»؛ «قاس» سو-
زى «قاسز - قاسز» بولسۇن (داستاندا دكى تۇرلى جازىل-
غان) ايتىلسا كەرەك دەيتىمىن جورامالعا كەلۈگە بولادى.
«ز» نىڭ «س» عا وزگەرۋى قازاق تىلىندە عانا دەمەس،
قازىرگى ۇيعۇر تىلىندە دە بار. مىسالى: داستاننىڭ 9 - جۈ-
لىنداى «اناسىنىڭ كوگۇزۇندىن دەدى» دەگەندەگى «كوگۇ-
زى» تۇسىنىكتە «كوكسى» دەپ اۋدارىلعان، شىمىندا وسىلاي،
مۇنداى «كوكسى» (كوكىرەگى) سوزى قازىرگى وزبەك
تىلىندە دە وسى ماعىنادا قولدانىلادى.

بۇل فاكتلەر «وعۇزناماداى» «ز» دېيىمىدا سويلەۋ
تارىخىنىڭ ارىدا جاتقاندىن انعارتادى. «تۇركى تىلدەر
سوزدىگىندە» «اياق»، «اداق» سوزدەرىنىڭ «ازاق» بولۋى؛
«ايمردى» سوزىنىڭ «ارىزدى» بولۋى؛ قازىرگى قازاق تىلىن-
دەگى «قۇيىسقان»، ۇيعۇر تىلىندەگى «قۇشقۇن» سوزدەرىنىڭ
«قۇزۇرغۇن» بولۋى — ەرتەدەگى «ز» دېيىمىدا سويلەۋدىڭ
سارقىنشاى بولۋى مۇمكىن.

«العى سوز» اۆتورلارى تۇپ نۇسقانى XIII — IV
عاسىردا جازىلعان ەتىپ دالەلدەۋ ۇشىن تاى مىناداي فاكت
كەلتىرەدى: «يۋان پاتشالىعى داۋىرىندەگى موڭغۇل تىلىنەن
اۋىسقان سوزدەر بار. ماسەلەن، «چىدا — نايزا» (ەرتەدەگى
ۇيعۇر تىلىندە «سۇڭگو») «تۇشمال — ۇازىر»، «شاق —
ۋاقت»، «نوكر»، «ۇران — جاۋىنگەر شاقىرۋ»، «چىرا —
جوزى» ت. ب.

بۇل اراداى «تۇشمال» مەن «چىرا» دان باسقا سوز-
دەردىڭ بارى دە قازىرگى قازاق تىلىندە دەرىلىكتەي بار.

بۇل سوزدەر موڭغۇل تىلىنەن قازاق تىلىنە اۋىسقان با ال دە قازاق تىلىنەن موڭغۇل تىلىنە اۋىسقان با؟ نە دەۋ كەرەك؟ ماسەلەن «ۇران» سوزىنىڭ گرامماتىكالىق تۇرلەنۋىنە قاراپ باقساق، ونىڭ تەگى يۋان پاتشالىقى داۋىرىنەن ارىدا جاتقاندىعى بايقالادى. ۷ عاسىرداى «تالاس تەكىستى» نەدە «ۇمىلان» دەگەن سوز بار. مۇنىڭ تۈبىرى — «ۇغۇل» وعان «ان» جۇرناى جالغانىپ ۇعلان بولغان. قازىرگى قازاق تىلىندە «ۇل» سوزىنە «ان» جۇرناى جالغانىپ ۇلان بو- لىپ ايتىلادى. مورفولوگىيالىق زاڭدىلىقى بويىنشا «ۇران» سوزىنىڭ تۈبىرى — «ۇر» بۇل XI عاسىردا جازىلغان «تۇركى تىلدەر سوزدىگىندە» بار. — «ۇرسادى — ۇرماق بولدى» دەپ جازىلغان. مۇنداى «ۇران» سوزى تارىختا كوبيىندە جاۋمەن قويان - قولتىق سايىسقاندا نەمەسە ەكى رۇ توبەلەسىپ، تالاسقا تۇسكەندە شاقىرىلادى. «ۇر» — «ۇرىپ جىق» دەگەن ماعىنانى دا بىلىدىرەدى. كەيدە تىكسە «ۇرىپ تاستا» دەپ تە قولدانىلادى.

«شاق» سوزى تۇرالى مىنانى ايتىۋعا بولادى. «تۇر- كى تىلدەر سوزدىگىندە» «شاق» سوزى دە بار. اۆتور بۇل سوزدىڭ ماعىناسىن «ۇال»، «ۇزى» دەپ تۇسىندىر- گەن. قازىرگى قازاق تىلىندە «تۇس شاعى» (ۇال تۇس) «دەر شاعى»، «سول شاق»، «وسى شاق» دەگەن سوزدەر بار. بۇلاردىڭ بارى دە «تۇركى تىلدەر سوزدىگىندە» ماحمۇت قاشقارىدىڭ «شاق» سوزىنە بەرگەن تۇسىنىگىنە

• تالاس تەكىستى — كەيىنكى كەزدە تالاس وزەنىنىڭ بويىنداى ايمىرتام — وي دەگەن جەردەن تاپىلغان تاسقا جازىلغان تەكىس. عىالىپدار ونى ۷ عاسىردا جازىلغان دەپ ۇيىھارادى.

ساي كەلەدى. ەندەشە، بۇل سوزدى «تۇركى تىلدەر سوز-
دىكى» جازىلغاننان ەكى عاسىر كەيىن سومر سۇرگەن يۋان
پاتشالىعى زامانىدا تۇرىكتەر موڭغۇل تىلىنەن قابىلداغان
دەۋ — تىپتى — اق قىسىمىسىز.

«تۇشمال» سوزىن موڭغۇل تىلىنەن قابىلداغان
دەۋ — مۇنان دا كۈلكىسى. بۇل سوزگە بەرىلگەن تۇسىمىكتە
بىلاي دەلىنەدى: «تۇشمالدى» شەرباخ مىرزا «سىقىمىشى
بۇددىسترا» دەپ اۋدارغان. بۇل قاتە. «سوزدىك» تە بۇل
سوز جانزۇشاعا «ۋازىر»، «مانساپتى» دەپ اۋدارىلغان.
وسىعان ساي بىز دە «ۋازىر» دەپ اۋداردىق.

مەنشە، وسى ۇش تۇرلى اۋدارمانىڭ ۇشەۋى دە
دۇرىس ۇرى ۇشەۋى قوسىلىپ «تۇشمال» دىك ماعىناسىن
تولىقتىرادى. «تۇش» تۇبىر سوز، وعان «مال» جۇرناعى
جالعانىپ تۇشمال، ياعنى تۇس كورگىش نەەسە ساۋە-
گەي (تۇس كورگىش ادام) دەگەن ماعىنانى بىلدىرگەن
بۇل سوز «وعۇزناما» دا وعۇز قاعاننىڭ اقىلشىسى ۇلى تۇرىك
دەگەن ادامعا ايتىلادى: «ول ادام تۇشمال ەدى ... كۇز
دەردىك كۇنىندە تۇسىندە بىر التىن ساداق پەن ۇش
كۇمىس جەبە كورەدى» دەيدى.

وسىدان كەيىن ۇلى تۇرىك وعۇز قاعانعا: «ەي، قاعا-
نىم، كوك تاڭىرى ماعان تۇسىمدە ايان كورسەتتى. سەنى
يەلگىندەگى جەرلەردى ۇلدارىنا بولمىپ بەرسىن دەدى»
دەيدى.

ناتىجەدە وعۇز قاعان ۇلى تۇرىكتىڭ تۇسىندە كورىپ
ايتقان ناسىحاتى بويىنشا بىستەيدى.

مەيلى قازاق حالقى، مەيلى باسقا تۇركى حالقتارى

بواسىن ولاردىڭ وسىندا چىرىق - چىرتۇبىلداردا چون
سىلتەپ وتىراتىن ساۋەگەيلەرى، بالىلارنى بولغان. موڭغۇل
دار «جاۋىرىغا قارايدى»، «قازاقتار قۇمالاق سالادى». دە-
مەك، وعۇز قاعان چوربەقتارىندا ۋالى تۇرىك وعۇز قاعاننىڭ
قاسىندا وتىرىپ، وسى مىندەتتى وتەگەن. سوندىقتان ولى
وعۇز قاعاننىڭ تۇس كىرىپ، چون سىلتەپ وتىراتىن
تۇشمالى (ساۋەگەيى) نەمەسە ۋازىرى دەسەك تە، مەيلى
«سىقىمىشى بۇددىستىرا (بۇددا)» دەسەك تە، بارى بىر ماعە-
نانى - ونىڭ اقمىشى ۋازىرى دەگەن ماعەنانى بىلدىرەدى.
قازاق تىلىندە «باۋىرما»، «تۇنەمەل» دەگەن سوزدەر
بار. مۇندا «باۋىر» دەگەن زات دىمىگە «مال» چۇرناعى؛
«تۇنە» دەگەن ەتىمىتكە «مەل» چۇرناعى جالغانغان. جوعا-
رىدا تالداپ كۆرسەتكەنىمىزدەي، «تۇشمال دا» وسىعان
ۇقساس. بۇدان قازىرگى قازاق تىلىندەگى «تۇس» پەن
قازىرگى ۇيعۇر تىلىندەگى «چۇش» تىڭ ارعى توركىنى بىر-
«تۇش» ەكەنىن كۆرۈۋىمىزگە بولادى ۋارى «مەل» «مال» چۇر-
ناغىنىڭ ەرتە بىر كەزدەردە قازاق تىلى مەن ۇيعۇر تىلىنىڭ
ارعى توركىنىدە ورتاق قولدانىلغانىن بىلەمىز. مۇندا سوز
باسىندا «ت» ۇيعۇر تىلىندە «چ» عا وزگەرگەن. ال سوز
سوتىندا «ش» قازاق تىلىندە «س» عا وزگەرگەن. مۇنىڭ
تاغى بىر سالماستىرمالى مىسالى: ۇيعۇر تىلىندە «چۇچۇ-
مەل» دەگەن سوز بار. بۇل سوز اشتى مەن تىلىنىڭ
ارالىق دامن بىلدىرەدى. ال قازاق تىلىندە ول (تۇشتى
«تۇشتى») بولپ قولدانىلادى. سوندا ۇيعۇرشاداغى «چۇچۇ-
مەل» دىڭ تۇبىرى بىر كەزدە چۇچۇ (چۇچۇك) بولغانىن،
وعان «مەل»، «مال» چۇرناغى جالغانپ، ماعىناسى كەيىن

كەلە ونان ارى ايقىندا العانمن كورسەتەدى. دەمەك مۇندا
دا سوز باسىندا «ت» ۋىيۇرلاردا «چ» عا وزگەرگەن.
«تۇشمال» سوزىنىڭ وسىنىشما ارىدا جاتقان مورفو-
لوگىيالىق توركىنى تۇرغاندا، ونى يۋان پاتشالىقى تۇسىندا
موڭغۇل تىلىنەن اۋىسقان دەۋەشكىمدى دە سەندىرە المايدى.
كىتاپتىڭ سوڭىندا داستاندا كەزىگەتنى 372 سوزگە،
سوز تىركەسىنە، اتاۋعا تۇسىنىك بەرىلگەن. مۇندا «ەل،
جەر، ادام اتتارىنان باسقا تۇسىنىكتەردىڭ كۆپىنە قايتا-
دان توقتالۋعا تۇرا كەلەرەدى، بىراق، ماقالامىزدىڭ تاقىر-
بىنان اسىپ كەتەتىن بولدى.

276 - تۇسىنىكتە «بارماقلۇع جوسۇن بىللىگ» دەگەن
سوز تىركەسىنە انىقتاما بەرىپ، بۇل جونىندە «عالىمدار
ورتاسىندا تالاس بار. بانگ بىرىنشى سوز «بارساقلىق -
باۋىرمالدىق» (باعىر-ساعلىق) تىڭ جاڭساق جازىلعان تۇرى
ەكىنشى سوز «تۇزۇن - ادبل» دىڭ جاڭساق جازىلعان
تۇرى. ۋىشەنشى سوز «بىلىگىلىگ. بىللىگ - بىلىمدى.
«ادام» نەمەسە «ەر» سوزى تۇسىپ قالغان دەپ قارايدى
دەيدى. ەگەر بانگ ايتقانداي، «بارماقلۇع» سوزى شى-
نىندا «بارساقلىق» بولاتىن بولسا، وندا بۇل «باعىر ساعلىق»
تىڭ جاڭساق جازىلعاندىعى ەمەس، «بارساقلىق» تىڭ سوزى
دۇرىس ماعىنا بەرەدى. قازىرگى قازاق تىلىندە «مالساق»
(مالساقلىق)، «ۋىيرسەك» (ۋىيرسەكتىك)، «قايمىنساق» دەگەن
سوزدەر بار. مالساق - مالقوردا، مال كوزدەگىش دەگەن
ماعىنانى، «ۋىيرسەك» - ۋىيرشىل (جىلقىعا ايتىلادى) دە-
گەن ماعىنانى، «قايمىنساق» («جامان كۇيەۋ قايمىنساق» -
ماقال) - قايمىن - جۇرتىنا بارعىش دەگەن ماعىنانى بىل-

دېرەدى. ال «جوسىن» سوزى كۈنى بۈگىن كۈندەلىكتى
تۇرمىستا قولدانىلىپ كەلە جاتقان سوز (جوسىن بىلەن
ادام، اتا - بابا جوسىنى، چول - جوسىن سىياقتىلار). ارى
بۇل سوز «بىللىگ» (بىلەن) سوزىمەن قوسىلغاندا «جوسىد
بىللىگ» (جوسىن بىلەن) بولسىپ ونان ارى ايقىن -
دالا تۇسەدى. جوعارىداغى ءۇش سوزدى قوسىپ اباقتىن
بولساق، «جوسىن بىلەن ەلپەك» دەگەن ماعىنا شىعادى.
مۇنداعى «بىللىگ» سوزى قازىرگى قازاق تىلىندە «بىلگى»،
«بىلىكتى» بولسىپ قولدانىلادى. مىسالى: «باس بىلگى تۇپە»،
«بىلىكتى ادام»، ت. ب.

جالپى العاندا، «وعۇز ناما» داستانىنان قازىرگى قازاق
تىلىنىڭ تۇپ توركىنىنە بارىپ تىرەلەنەن اسا مول سوز
ناپىزاردىن تابۇعا بولادى. مۇمكىن، بۇل مەنىڭ وسى ۇلتتىڭ
ادامى، وسى تىلدى بىرشاما قانلىق بىلەن تىندىگىمەنەن شە -
جار. دەگەنمەن تۇركى تىلدە سويلەيتىن خالىقتاردىڭ قاي -
قايسىسى بولسىن، «وعۇز نامانىڭ» تىل قازىناسىنان وزىنە
تيەسىلى ۇلەسىن الۇعا حاقىلى. داستاندا «قالقا» دەگەن سوز
بار. «تۇسىنكتە» بۇل سوز «ەرتەدەگى ۇيعۇر جازبالارىندا
«بىنا» («حالىق») ماعىناسىندا كەزدەسەدى ارى موڭغۇل
تىلىندەگى «قالعا» («ەسىك») غا ۇقسايدى دەلىنگەن، قازىرگى
قىرعىز تىلىندە بۇل سوز (قالقا) ءال سول ەسىك ماعىنا -
سىندا كۈنى بۈگىن قولدانىلادى. قازىرگى وزبەك تىلىندە
دە «قالئە» (قال - ۱) قورعان ماعىناسىندا، ۇيعۇرشاداعى
«بىنا» - جاقىن كەلەدى. قازىرگى قازاق تىلىندە ارى
ەسىك، ارى ۇي ماعىناسىن الادى. ەسىك اشىق بولسىپ
جەل قارسىسىنان شىققاندا، «ەسىككە بىر نارسەنى قالقا

قىلىپ قوي» دەيدى. ادەتتە «پاس قالقا»، «پاسقا قالقا
تۇرغىزىپ ال» دەپ تە ايتىلادى. نە بولسا ول بولسىن،
بۇل سوزدىكى اتام زامانى شىققان تەگى بىر.
«اشا» دەگەن سوزگە بەرىلگەن تۇسىنىكتە «قازاق تىلىنى
دەگى «اسا» عا (تاماق جەۋدەگى) سالىستىرىلسىن» دەلىنىد.
مگەن. «اشا» نى «اسا» عا سالىستىرماساق تا قازىرگى تاتار تىلى-
لى مەن قىرغىز تىلىدەرىندە بۇل سوز «اشا» دەپ - اق
قولدانىلا بەرەدى.

بۇل ايتىلغاندار مۇنداي ورتاقلىقتاردىكى بلۇدە بىرى.
«ەڭ جەڭىل تىل - وعۇز تىلى» دەپ ماحمۇت قا-
شقارى ايتقانداي، «وعۇز نامانىكى تىلىندە قالاي دا بىر
جەڭىلدىك بار. بۇل جەڭىلدىك ەڭ الدىمەن ونىڭ ومىر
قۇبىلىستارىن، تايىعات كورسەتەرىن» ادامداردىكى قىممىل
قىمىرىن ارتىمىشا اسىرەلەمەي، وز ورنىندا وعىنىقتى ار
جىناقى بەرەتىندىگىندە بايقالادى.

داستاندا ورتا اسىر شىعىس ادەبىيەتىنە تان دىۋ - پەرى
جىن، سىقىمىشى، ەراپايسىز اسىپ ادامدار سۆرەتتەلەتىن
ورەسكەل اسىرەلەۋ جوق. مۇنىڭ وزى داستاندى اراب -
پارسى ەرتەگىلەرى ارالاسپاعان اڭگۈستىك پەن ساحارا سە-
رىلىگى عانا بەينەلەنگەن ەجەلگى تۇركىي حالىقتارىنىڭ
تول شىعارماسى ەتىپ تۇر. مەيلى قاللا تۇرغىنى بولسىپ
قالا تىرشىلىگىنە سىڭىپ كەتەيىك، مەيلى اتا - مەكەننەن
السىتاپ ازىيانىڭ قايسى تۇكىپىرىندە تۇرايىق، ايتەۋىر «وعۇز-
ناما» داستانىن وقىتىن بولساق، ونداى تىرلىك - قىممىل،
تىل، بارى بىر، بىزدى سونداى وزىنىڭ ەسكى جۇر -
تىنا باستايدى. «وعۇز نامانى» وتە ەرتە زامانىڭ ەسكەرتكىشى

دەيتىمىزدىكىمىزدە مەنە وسىدان. قانشالىق قولدان قولغا وتىپ
 كوشىرىلىپ كەلسە دە، داستان تىلىمىزنىڭ تۇپ تورىكە -
 نىمىدەكى مۇنداي ەنشىلەستىك ەلى دە ۇز تىلىمىن ساقىتاپ
 قالغان.

داستان تۇركى تىلدەس حالەقتار تىلدەرىنىڭ ەرتەدە
 ۇبىر تەكتەن (اسىرەسە تۇبىر سوزدەر) تارالعانىن، ول كەز -
 دە ولاردىڭ ۇز اراسىنداى وزگەشەلىكتىڭ از ەكەنىن،
 كەلە - كەلە بۇل وزگەشەلىكتەردىڭ كوبەيىپ بىرىنەن ۇبىرى
 الشاقتاعانىن اڭعارتادى.

پىكىردىمىزدىڭ دالەلى ۇشىن داستاننان بىرنەشە تۇبىر
 ۇسوز الىپ، ونى قازىرگى قازاق ۇيعۇر تىلدەرىندە قولدا -
 نىلۇدىمەن سالىستىرىپ كورەيمىك:

«وعۇز ناھا» دا	قازاقشا دا	ۇيعۇرشا دا
توققۇز	توعىز	توققۇز
ال	ال (قىزىل)	ھال
دشاگى	ۇشى - قارنى	ۇچ - باعىرى
بۇزاغ	بۇزاۋ	موزاي
كوگۇزى	كوكىرەگى	كوكىسى
ۇچابار	شەبەر	چەشەر
ساۋدىن	سۇيىمىن	سۇيۇنمەك
تۇلۇكلۇك	تۇلەك - تۇكتى	تۇكلۇك
تۇزۇن	تۇزۇ	تۇز

داستان تىلىمىزنىڭ گىرامماتىكالىق قۇرىلىشىمىزدا دا وسىنە
 داي ورتاقىتىق بار. مەسالى: بارىس جالعاۋلى سوزدەر
 ۇيعۇر تىلى گىرامماتىكاسىنا ساي، جاتىس، شەمس جالعاۋلى
 سوزدەر قازاق تىلى گىرامماتىكاسىنا ساي جازىلعان. بۇدان

تېس، شىلاۋ سوزدەر — «سوك»، «تاقى» (تاعى) ەك كوپ قولدانىلادى. «سوك» شىلاۋى داستاندا وتىزعا چۇتى ورىندا بار. بۇل شىلاۋلار قازىرگى زامان قازاق تىلىندە دە دال وسى ماعىنادا قولدانىلادى.

ماقالانىڭ الدىغا قويغان بىردەن - بىر ماقساتى «وئۇز-ناما» داستانىدا قازاق تىلىنىڭ تۇپ توركىمىنە قاتىستى دەرەكتەردى تاپىۋ بولماغاندىقتان، بۇعان كوپ توقتال ماددى. دەگەنمەن داستاننىڭ مەيلى جەكە سوزدەرى مەن سوز تىركەستەرىندە، مەيلى سويلەم قۇرىلىمىدا بولسىن، قازىرگى قازاق تىلىنە چاقىندىق بار. مۇنىڭ وزى، سىرا قازاق تىلىنىڭ تىك وزىنىڭ سول بىر عانا تىلىندە سويلەپ، پارسىلارمەن، باسقا دا قالا حالقىمەن ارالاسپاي (ماخۇت قاشقارى) تۇركى تىلدەردىڭ ەرتەدەگى نەگىزىن ساقىپ قالغاندىغىنان بولار؟! بۇل ەركىشەلىكتى قىپشاقتىلى توپىندا قىرغىز تىلىنەن، تاعى باسقا تىلدەردە دە كەزدەستىرۋگە بولادى.

جوعارىدا ەلەستەتىپ وتكىنەنمىزدەي، «وئۇزنامانىڭ» تۇپ نۇسقاى قازىرگى قازاق تىلىمەن ۇقساس دەمەكشى ەمەسىمىز. ۇزاق زامان قولدان قولغا وتىپ كەلگەن مۇنداي بىر شىعارما تىلىنىڭ سان قىلى وزگەرىستەرگە سوعاتىن - دىعى تابيعي. ونىڭ ۇستىنە بىز «وئۇزناما» داستانىن تۇ باستا وئۇز تىلىندە، ياعنى جورامالىمەن بولسا دا وئۇزدار ازىر كۆمەسكى بولمىپ قالغان، ەرتە زاماندا ايگىلى بىر تۇتاس (كەپتەگەن تۇرىك تايپالارىن قامتىغان) بىرگەلى ەل بولمىپ تۇرغان كەزدە جازىلعان با ەكەن دەپ وتىرمىز. ەگەر بۇل ايتقانمىز شىندىققا اينالمىپ، دالەلدەنەتىن بولسا، «وئۇزناما» وندا قانداي جازۇمەن جازىلعان دەگەن سۇراۋ

كەلىپ شىعادى. بىزدىكى بىلەتەنمىز — تۇرىك خالىقتاردىن.
نىڭ ەك ەرتەدەكى جازۇلارىنان VI عاسىردا عى باتىس
تۇرىك قاعاندىكى كەزىندەكى تۇرىك جازۋى.

«وعۇزناما» VI عاسىردا پارسى تىلىنە اۋدارىلىپ وتىر
عوي. ولاي بولسا، داستان سول عاسىردا ەرتەدەكى تۇرىك جازۋىدىن
دا جازىلىپ، ەەرەۋ پارسى تىلىنە اۋدارىلۋى تىم تىمىز - تاياك.
داستاننىڭ قازىر قولمىزدا بار تۈپ نۇسقا سىنا ۇڭم.
لە قاراساق، ونىڭ پروزا تۈرىندە ەمەس، ۇزىندى - قىس -
قالى جول - جول بولىپ جازىلعاندىن انىقارامىز. مۇنىڭ
ۇزى داستاننىڭ تۈ باستا ۇيقاسقا تۈسىرىلىپ، ولەك فور -
ماسىندا جازىلعاندىن انىقارتادى. بۇدان مىناداي دا جو -
امال كەلىپ شىعادى. «وعۇزناما» داستانى وتە ەرتەدە سول
ۇستىڭ بەلگىلى بىر جازۋىندا ولەك مەن جازىلعان. كەيىن كەلە
ل ەرتەدەكى تۇرىك جازۋى سىياقتى جازۋىلارعا الماستىرىلىپ
كوشىرىلۋ باسىمىدا ۇزىنىڭ تۈپ نۇسقادا عى ۇيقاسى -
نان ايرىلىپ، پروزالىق شىعارما فورماسىنا وتكەن. بىراق،
داستاننىڭ ۇز داۋىرىنە تان مازمۇنى مەن ونىڭ سۈيەگىنە
بىتكەن پەزىياسى وزگەرمەي ساقتالغان.

«وعۇزناما» داستانى جايلى مەنىڭ وپعا العاندارىم
وسىنداى. مەن تارىخشى دا، تىل مامانى دا ەمەسپىن. اتا -
بابامىزدىڭ وسى بىر ەسكەرتكىش مۇناسىراسىن قىزىعا وقى
وتىرىپ «ەرتە زاماننىڭ نىز - شىمىرىنا ۇقساپ تۇرما، قالاي؟»
دەگەن وپمەن، تىلى، ادەت - سالتى، تارىخى بىر اعا -
باۋىر تۈستارعا كوڭىلگە العانىمدى ايتقىم كەلدى.

«وعۇزنامانى» وقى الۋىمىزعا مۇمكىندىك تۈدىرىپ،
يگىلىكتى ۇس سىتەگەن گىڭ شىمىن، تۇرسىن ايۇپ جول
داستارعا قاتارداعى وقىرمان رەتىندە العىس جاۋدىرامىن.

ايگىلى اقمن اسەت تۇرالى

جۇمادىل مامان

اسەت زايمازباي ۇلىنىڭ ۇمىرى

اسەت زايمازباي ۇلى 1867 - جىلى قازىرگى قازاق -
ستانداغى سەمەي وبلىسىنىڭ قارقارالى اۋدانىدا دۇنيە -
گە كەلگەن. اسەتنىڭ اكەسى زايمازباي شاعىن شارۋالى،
اتاقسىز ادام بولغان. بالا كەزىندە سەمەيدەگى ۇدىن مەكتەپ -
تەرىندە وقىغان. اسەت جاسىنان - اق ولەڭ، انگە قۇشتار
بولىپ، ەل نىشىندە «ۇانىشى بالالا»، اباي اۋىلىندا «قارا
تورعاي» اتانادى.

اسەت سوناۋ 1904 - جىلدىن باستاپ - اق اۋىل -
ارالاس، قويزى قورالاس جاتقان ەتەنە تۇبىسى جۇڭگو قازاق
تارىنا كەلىپ - كەتەپ جۇرەدى. 1916 - جىلدىڭ دۇربە -
لەڭى كەزىندە تارباغاتايغا كەلىپ قونىستانادى. سونان باس -
تاپ ارداگەر اقمن اسەت تارباغاتايدا، التايدا، بۇراتالا -
دا، بلەدە بولىپ، ان مەن كۇيدىڭ، ولەڭ - چىمانىڭ تۇبىن
تىمگىپ، وسى ۇبىر قاسىيەتتى ەلى مەن جەرىندە ساۋىق - سايران
سالادى. ايەلى مەن بالالارى تارباغاتايدا، بۇراتالادا ەل
ۇشىن ئقتاسىن ەتەپ، از عانا مال مەن كۇن كەشمەدى.
اسەت 1923 - جىلدىڭ جادىراغان جاز ماۋسىمىندا

ئىلە دەگى قازىرىكى قۇلجا اۋدانىنىڭ كوكقاسىر جايلاۋىنىدا
دۇنيە سالادى. ونىڭ كوك شىمەن كوكمەرىلىگەن ارۋ توپىراعى
سارقىراغان ساتباي بۇلاغىنىڭ بويىنىداغى اقىن قونىپ
جاتقان قازاقي تاتار بايى عاپپارى حاجىنىڭ جۇرتىنا جا-
سالادى، سۇيەگى سول ماڭنىڭ لامبۇرا دەگەن جەرىنىدەگى
تاسجوتتا بەيىتىنە قويىلىپ، باسنا تاستان بەلگى ورناتىلادى.
اسەتتىڭ اجالى جاڭساق جالاعان الماستان بولادى.
انىشى سوڭغى كەزدەردە سۋىتى تىگىزىپ تاماعىن اۋىرتىپ
الادى، ونىسى ۇستامالى ناۋقاسقا اينالغاندىقتان، سالقىن
نارسە شىشە - اق تاماعى قارىلىپ قالادى ەكەن. مۇنىسى
قازىرىكى دارىگەرلىك تىلىمەن ايتقاندا «انگىنا» بولۋى مۇ-
مكىن. اسەت وسى ناۋقاسىن جەرلىك دارى مۇساتىرمەن ەم-
دەپ جۇرىپتى. عاپپارىدىڭ ۇيىنىدە انشىگە ەڭ سوڭغى اجال
وعى بولپ اتىلعان «مۇساتىردىڭ» سىرى بىلاي دەسەدى:
قالدىڭ ەل ورتاسىندا ان شىرقاپ وتىرعانىنىدا كەنەت تاما-
غى قارىلىققان اسەت عاپپارىدىڭ ايملاحات دەگەن ۇلىنا
(ۋوز شاكىرتى) مۇساتىر تابۋدى بۇيىرىپتى. ايملاحات سول
ماڭدا ەمەكتىكىپەن شۇغىلدىناتىن (سولتانكەلدى شىنىدە سا-
مانبەت رۋىنا سىڭگەن تاتار) ماسامولدا دەگەن ادامدى ەرتىپ
كەلەدى. ول تامىر ايمىرىپ، تىنىمس جولدىن سىتىق المپ
قالىپتى دەپ كەسىم جاسايدى دا، بەس مىسقال كەپىرەش
جانە قاچەتتى مۇساتىر بەرەدى. امال قانشا، مۇسا-
تىردىڭ شىنىدە الماس ۇنتاعى بولادى دا، اسەتتى وقىستا
ۋلاتىپ، قالدىڭ ەلىمەن قاپىدا قوشتاستىرادى. عاپپارىدىڭ
ۇلى، اقىنىنىڭ ادال شاكىرتتەرىنىڭ بىرى ايملاحات اسەت
قازاسىنىڭ ارتىن قانجىلاپ جوقتاپ جۇرىپ كوڭىلدەگىدەي

چونەتەدى. اقىن تىنىسى ۇزىلەر الدىندا *ابىلاھاتقا:
ابىلاھات وسى اۋرۇدان ولەم بىلەم،
قوينىنا قارا جەردىك ەنەم بىلەم.
كەۋدەنەن قوڭىرالا ۇيرەك ۇشتى،
بايقاسام كارى جولدا س وادىك بىلەم، — دەيدى.
اسەتتىك ايه لىنىك اتى ماڭپال. تەگىندە ونىك «ماڭپال»
انى *انىنىك قۇلاي سۇيگەن وسى جارنىنا ارناغان سىياقتى.
«اسەتتەن ماڭپال قولىندا *بىر ۇل، ەكى قىز قالادى،
ولاردى كەيىن مەيىرمان حاجىنىك ۇلى ومار بولسىتىك
ايەلى *مادىنا باغىپ - قاققان» دەپ دالەلدەيدى كىبىرىيا،
راقىمجان، سادىق، بارا تىباي سىياقتى ادامدار. اسەت كوزد-
نىك تىرىلىمىدە سىلاسىپ وتكەن *انىشى، شەشەن، سەرى،
سۇڭىلا، باردام ايەل *مادىناغا «*مادىنا» دەگەن ەستەلىك
ولەك دە جازىپ قالدىرىپتى:

.....
قولغا السا قۇيىقماجىغان *تۇرى بولسىن،
كۈمىستەي جالتمىراغان *جۇنى بولسىن.
اسسا قارا، بولماسا قوڭىرالا —
الكۇرەك *ۇش قىزىلدىك *بىرى بولسىن.
كەلىنىم *مادىناغا دۇعاي سالەم،
اغانىك سۇراغانى شىنى بولسىن.
اسەتتىك كەيىپ - كەسكىنىن، مەنەز قۇلقىن، ونەر
ورەسىن *وز شاكىرتتەرى *ارىپجان، ارتىنان ەزىپ ونەر
ۇيرەنگەن قوشىمان (1979 - جىلى قايتىس بولغان)، التاي-
دا وتكەن مۇقىش، بۇراتالادا وتكەن كىبىرىيا، كادىرىقان،
بلەدە وتكەن راقىمجان، سولتان، سادىق، تولىمبەك اقساقال

دار بىلاي بەينەلەيدى: اسەت ورتا بويلى، تولتىق دەنەلى، قويۇ، قىسقا قارا مۇرتتى، دوڭگەلەك جۇزدى، بولار - بول ماس مايدا سەكپىلدى قارا تورى ادام ەدى. ۇنى بىيىك تە سازدى، قىيمىلى تەز، اققوڭىل ۇزىلقوي، مىسقىلىشىل بولاتىن، ولەك مەن اندە سۇرىپ سالما، توکپە ونەرىن بۇلدامايتىن، بەت - جۇزىك دەدەيتىن، جاننىان ۇشى، كۇيشى، ساۋىقىشىل جاستاردى تاستامايتىن دۇبىرلى جان ەدى. اسەتتىك جانىنا شاكىرت بولمىپ ۇش چىل ەرگەن ۇشى (ايگىلى «بوپەم» ۇنىنىڭ اۆتورى) كىمىريا (بۇرا - تالانىك اراسان اۋدانىندا وتكەن) حال سۇراپ، مۇرا چى - ناۋ ۇشىن 1955 - جىلى 11 - ايدا بىلە وبلىستىق پارتىكوم ۇگەت - ناسىجات بولمىدى چىبەرگەن مالىك شىپان ۇلى مەن دانەش راقش ۇلىنا ايتقان اڭگىمەسىندە ۇزىنىڭ 1921 - جىلى كوكتامىر جايلاۋىندا مەشەت اۋىلىندا اسەتپەن تۇغىش كەزدەسۋىن بىلاي باياندايدى: «تالايدان اسەتتىك اتىن ەستىپ، اسقاق انىنە قۇلاي جىمىلىپ، قۇمار بولغان جالىمىدى دا جاس كەزىم بولاتىن. اسەت كوكتامىردا جۇر دەگەندى ەستىگەندە مەندە ەس قالمادى، بىر موڭغۇلدىك قارا جورعا اتىن ەكى بۇزاۋالى سىپىر، ەكى دونەن، بىر قوي بەرىپ اسەتكە ارناپ الدىم دا، كوكتامىرعا تارتىپ كەتتىم. مەشەت اۋىلىنا تاڭەرتەڭگى شايىعا قىمىز ارالاسقان قىزۇ دۇبىرلى كەزدە جەتتىم. ۇلكەن ۇيدەگى كوپ ادام كەك داستارقاندى، ۇن - كۇيلى ماچىلىستە ەكەن. تور دە اڭساپ بارغان ۇستازىم اسەت وتىر. سالام بەرىپ كىرىپ باردىم دا، قامشىمدى بۇكتەپ ەتىمىنىڭ قونىشىنا تەسا - لىپ وتىرا كەتتىم. مەنىمەن امان - سالام جاساسۇعا بايلانىستى

شمرقالمپ جاتقان ان سال ايالدادى. مەن جونىم
دى ايتتىم. اسەت اعا كۆلمىسەرەپ: — قامشىڭدى كەرەگەگە
ئىلىپ قوي، بالتىرىڭغا باتادى، جايلاىپ وتىر، — دەدى
قەھقورلىقپەن. ونەرەنەن ورنەك سىزغان جاناشىر جانغا جا.
ساۋراعان جانارىمەن تىپتى دە تىگىلە قارادىم: اسەت اعا.
نىڭ باسىندا زەرلى قارا قاتىپا كەپەش، شىمىندە وراما جاعالى
اق كويىلەك، شولاق جەك قارا مەشپەت، بۇتىندا بالا.
ئەن زەر جىپپەن وىمىشتاعان قارا قازىنە شالبار، اياغىندا
شەگىرەن ماسى، ۇستىمىندە جەلبەگەي جامىلعان قارا قاتىپا
جاعالى تۇيە جۇن شەكپەن بار كەن. قولىندا دومبىرا، كۆ.
ئىمدەگەن وتكىر كوزى مەن تەرشىگەن قىزىل شىرايىلى جۇ.
زى مەنى بىردەن باۋراپ اكهتتى ...»

ارداگەر اسەت ارچاقتا تۇلىپ، بەر جاقتا وتتى دە
گەندى دەستىگەندە بىزدەگى كەيىمىر سەكەمشىل قۇلاقتاردى
ەلەك ەتە قالاتىنى دا شىندىتى. بىراق، تارىخ تارازى
اسەتتى ۇلى وتانىمىزدان، باي، ۇلتتىق مادەنيەتىمىزدى
مىنبەسىنەن ارى قاقپايدى.

اسەت نايمانباي ۇلى تاياۋ زامانى جۇڭگو قازاق ادەب-
پەتتى بەلدى ۋاكىلدەرىنىڭ بىرى سانالادى. ول قايداعى بىر
«قاشقىن دا»، «سىڭبە دە» مەس، قازاق ادەببەتتىندەگى
بەرىك بىرلىك پەن تۇنىق تۇلعانى امالياتىمەن قوراعان
ارداگەر اقىن. اسەت ۇزىن بىيىككە قانات قاقتىرعان تىنىستى
ولكىسى التاي، تارباغاتاي، ىلەننى عازىز انام، قاي-
سار پانام دەپ ەك سوڭغى تىنىسىنا دەيمىن جىرلاغان. ۇز
سوزىمەن ايتقاندا «ۇش جۇزدىڭ اسەت پاقىر سەل جو-
رعاسى» زىلىپ:

ەرتىس، سىر، ەدىل، ىلە ۈزەندەرىم،
تاۋ وتپەس الپ التاي، تپانشاننان.
سى دالا، مەڭىرەۋ شۇل، كۇمىس كولدەر.
مەكەنىم ەرتەدە ەلىم بىرگە جايغان.
قۇم قىستاۋ، ۈزەن كۇزەۋ، ۈلكە كوكتەۋ،
جايلاۋىم جاپاق الا قارلى تاۋدان.
ۈيدا ۈرىس، ۈردە قىتاي قونىستاسىم،
اۋىلىم بار اۋعانغا دا تەۋىپ بارغان.
جەلەبىز سول ۈرتانىڭ زار جاعىمىن،
تولقىتىپ توقسان بۇناق انگە سالغان.
شىمىندە ۈسىپ - ۈندىم قىزاي ەلدىڭ،
جەرلەرىن كۇنەس، تەكەس مەكەندەدىم، - دەپ
جىرلاغان. مەنە بۇل اسەتتىڭ ۈسكەن جەر، ۈسىرگەن ەلگە
ارنالغان ۈشپەس كوئىل - كۇيى.
اسەت ۈرىس، تاتار، ۈيغۇر، ۈزبەك ت. ب تۇسقان
ۈلتتار مادەنىيەتمەن دە تولىق تانىسىپ، قانى ارالاسىپ،
تۇسىپ كەتكەن اقىن. بۇل جۈنىندە دە فاكتتەر تولىق.
اسەتتىڭ ۈمىرى مەن شىعارمالارى جۈنىندە سوۋەت
قازاقتارى دا ۈدىلىمىن ايتىپ وتىرعانى بىزگە ۈملىم.
1956 - جىلى جۇڭگوغا ساپارلاي كەلگەن سوۋەتتىك قازاق
ستاننىڭ اىگىلى جازۋىشى ۈسابىت مۇقانوۋ ۈزىنىڭ ساپار
ەستەلىگى رەتىندە جازغان «السىپتاردىڭ ادبى» دەگەن
كىتابىندا «... اسىلى اسەت شىعارغان ۈان وتە كوپ
سىياقتى. قىتاي قازاقتارىنىڭ انشىلەرى ۈلاردى تۇگەل
بىلەتىن كورىنەدى. اسەت ۈانىن ۈيرەنۋ قىيىن دەلىنگەندە
مەن، ۈنى جاقسى ۈرىنىدايتىندار دا ۈل جاقتا مول

سەكىلدى. قازىر ول اندەر نوتاعا تۇسە باستاعان. اسەت
انشىلىگىنىڭ ۇستىنە بەلگىلى اقىن دا بولعان. ول اۋىزشا
دا ايتىپ، قاعازعا دا جازادى ەكەن. ونىڭ «سالىقا -
سامەن»، «اعاش ات - قىزىل تابان» اتتى پوەمالارىن،
بىرىنچان قىز بەن، كارىباي اقىنمەن ايتىستارىن، اقىمەت
داۋىت دەگەن ادامداردى مىسقىلداپ شىعارعان ولەڭدەرىن،
تاعى باسقا دا شىعارمالارىن جاتقا بىلەتىن ادامدار قىتاي
قازاعىندا كوپ ەكەن» دەپ جازادى.

1975 - جىلى «جۇلدىز» جۇرنالىنىڭ 12 - سانىدا
اقىن - جازۇشى عابىر قايىرىبەكوۋنىڭ «ۇش قايتارما»
دەگەن ۇچەرىگىندە اتاقتى اقىن عالى ورمانوۋ ايگىلى
جازۇشى عابىت مۇسىرەپوۋقا: «اسەت شىنىندا تراگەدىياسى
كوپ، جۇمباق تا ۇرى تۇلعا عوي. ونى ۇلىياس (ۇلىياس
جانسۇگروۋنى ايتادى) بولسا جازاتىن ەدى. ول بىزدە
ۇلى قورعاۋسىز جاتقان سەكىلدى. ونىڭ ۇمىرىن ۇجاي
سىرتىنان بىلۇشىلەر كوپ تە، ناعىز سۇرەتكەرلەر بەلمەيدى -
اۋ دەيمىن» دەپ شىندىقتى بۇكىپەسىز ايتادى. مۇنان تەس،
انشى دانەش راقىش ۇلى (دانەش قۇلجادان 1961 - جىلى
سۆۋەتكە كەتكەن) چونىندە قازاقىستاندا جارىيالاانعان
«سۇقىمىر» دەگەن ۇچەرىكتە دە دانەشتىڭ كىمبىريانىڭ
شاكىرتى، كىمبىريا اسەتتىڭ شاكىرتى ەكەندىگىن ايتا كەلىپ،
اسەتتىڭ ۇمىرى مەن شىعارمالارى جۇڭگودا قايماعى
قالقۇسىز تۇرعاندىغىن ەسكەرتەدى.

اسەتتىڭ شىعارمالارى

قازاق خالىقنىڭ عاسىرلار بويى جاساعان جانە ساق
تاعان مول مادەنى مۇراسىمنىڭ ۇندى ۇلگىلەرىن جاپپاي

جيناۋ، ولارعا ماركستىك - لەنىنىدىك تۇرعىمدان
علمىي، بايسالدى تالداۋ جاساۋ نىسى ازاتتىقتان كەيىن
عانا شىنداپ قولعا المىدى. قازاقتىڭ باي اۋىز ادەبىيەت-
نىڭ ۇلگىلەرى - باتىرلىق جىرلارى، عاشىقتىق جىرلارى،
تۇرمىس سالت جىرلارى، ايتىستار، ەرتەگى - اڭىزدار، ت.ب.
لار «تورتتىك توبە» تالقاندا لعاننان كەيىن قالدىڭ وقىر-
ماندار الدىنا مولنان تاراتىلا باستادى.

دۇنيەدە مەنەن سورلى اقىن بارما،
بىر سوزى باسپا ورنىنا بەرىلمەگەن، -
دەگەن اسەت ارمانى دال بۇگىن بىكە اسىپ وتىر.
اسەت قازاقتىڭ توتەنشە باي، مازمۇنى مول حالىق
تىق اۋىز ادەبىيەتىنە مۇراگەرلىك ەتىپ، ۇز شىعارمالارىندا
حالىق بۇقاراسىنىڭ ۇمىت - تىلەكتەرىن، ارمان - ماقسات-
تارىن بەينەلەگەن، ەزىلگەن حالىقتىڭ تۇسكەن ەڭسەسىن
انمەن كوتەرىپ، قوعامنىڭ قاراڭغى تۇنەگىن اياۋسىز
اشكەرەلەگەن، ۇز شىعارمالارىن تەرەڭ قورىتىلعان فىلو-
سوفىيالىق ويغا قۇرىپ، نىزگىلىك پەن زۇلمىدىقتى شەبەر
شەندەستىرگەن، سويتىپ، وزىندىك سىتىل قالىپتاستىرىپ،
وزىنەن سوڭىلارعا اسىل مۇرا قالدىرعان اقىن.

اسەت «اعاش ات - قىزىل تابان»، «فرانسوز پاتشا-
سى»، «جامساپ» (مالىك شىركىن)، «سالىقا - سامەن»،
«نۇسپىقان»، «شەرىزات» (كوركەمشە)، «قارعا باتىر» سىياقتى
ەرتەگى - اڭىزداردان بىر تىلاي داستاندار جازىپ
قالتىرعان.

اسەتتىڭ باي مازمۇن، سونى فورما تاپقان وسى
داستاندارى اراب - پارسىنىڭ نەمەسە قازاقتىڭ ەجەلگى

كلاسسىكالىق چىرلارنىڭ وقىعاسى مەن ستملىن جاداىي
قايتالاماي، كەرسەننىشە ۋوز داۋىرىنى تەن ۋلتتىق ەرك
شەلەكتەرمەن بايتىلدى. قالماق حالققا ۋوز ورتالارىنان
ويىپ المىغان شىت جاڭا تۋىنىدىداي سەزىم بەردى.
اسەتتىڭ جازىپ جانە ايتىپ تاراتقان ولەڭدەرى دە
ۋوز الدىنا ۋبىر توبە، مىسالى، «اسەت ولەڭدەرى» دەگەن
اتپەن تاراپ جۇرگەن سىرلى دا چىقىمەت ولەڭدەر:
«ناسىجات»، «وسىيەت»، «قوشتاسۋ»، «قىزاي ەلىمەن تانىسۋ»،
«مەشىن جۋتە»، «بوز بالالارعا»، «جابىقباي مەن مەشبەت
كە»، «اسەت پەن سامەت تەورەنىڭ ايتىسى»،
«ەسەنقۇلمەن جازىسقان حات»، «جاس تۋرالى»، «انا»،
«شەرنياز اقىن مەن بايماغانبەت سولتاننىڭ ايتىسى»،
«جىگىت پەن قىزدىڭ ايتىسى»، «تابىعات»، «باقىتسىز
سۇلۋ»، «مۇڭلى قىز»، «ەمىل - بارلىق»، «اقت، داۋىتكە»،
«اقتانگەر»، «نۇرناما»، «الاشناما» (شەجىرە) ت. ب.
تىلدەن تىلگە جالغاسىپ، دىدان مىعا ۋوتىپ، جورعاداي
جۋتىنىپ، توتىداي قۇاپىرىپ بۇگىنگە جەتىپ وتىر.
اسەتتىڭ داستان - قىسالارى مەن تولمىدى تولعاۋ.
لارىندا، قىسقا ولەڭدەرىنىدە قۇندى قۇجىر، دارا وىراز،
لىرىكالىق تەرەڭدىك، سالماقتى وي، رىتىمدى برىق پەن
ۋىقاس، شەبىراغان سەزىمدىك شىڭىراۋ، بويىۋى قۇرعامان
تۇرمىس، مەكەن، مەرزىم، كۈنگەي مەن تەرسىكەي، اللىس
ارمان، جۋرەكتىڭ لۇپىلى ايشىقتى پوەزىيا بولسىپ قالىپتا.
سىپ جاتادى.

تالدىرىپ، تالىقسىتىپ، تامىلجىتىپ،
ورعىتىپ، وراعىتىپ، باسا ورتەتىپ.

سامعاتىپ، ساڭقىلدا تىپ زار جىلاتىپ،
ۋرانتىپ، ورشە لەنتىپ، باسەڭدە تىپ.
سەرىپىلىتىپ، سۇماڭداتىپ، سەكسەن ئىراپ،
قىرىق قارىپ، توقسان تولعاپ، پاس ورلە تىپ،
مۇنداي شۇماقتار دىستىگەن قۇلاقتى بۇرىپ، ايتقان
ادامدى جۇلقىندىرىپ جۇرەك بىتكەندى نارامەن لىجۋادى.
قارا جەر قاراعانمەن تەسىلەمە،
اي نۇرىن اسپان سىپ كوشىرمەمە؟
شالجايدىڭ قولىدان كەلمەس بارى سونداي،
ادامعا ارىستان كەپ وتىنەمە؟!
ەشئارسە دىستەمەسەڭ تىستەمەيسىڭ،
بولعانمەن الا كەپىل نەسىبەڭ.
ەيچىناتتى ورنىدى ەت جونىمەنەن،
ازاپپەن قۇمىنان ارقان ەسىلە مە؟! — دەپ
شىندىق ۋەمىر مەن جاراتىلىس دىيالەكتىكاسىن جايناتا
جايمىپ، كۆڭگىرت ەيىدى سەڭ سوققانداي سەرگەتسىكەنى
قانداي تاماشا!
اسەت شىعارمالارىنىڭ دەنى ناداندىقتى، جالقاۋلىقتى،
شاباندىقتى قانداۋىرلاپ، زىگى ۋەمىرگە ۇندەيدى.
وقۇ جوق جۇرتتان اسقان ماعىنالى،
ۋسىنىپ كەتتىڭ كەدەي نەمەنەگە؟
قورەنى تۈك بىلمەيتىن سۇلتان قويمىپ،
قايران ەل بىلگەندەر مەن تەڭەلەمە؟ — دەگەن
ئىشام دا بىرىقتى، قىمباتتى شۇماقتار ارقىلى عانا ەمسەس
وقىعاسى كۆردەلى، كەيىپكەر چاراكتەرى كەسەك، تىلى مار-

جانداي ساۋىلداغان «اعاش ات» سىياقتى حيسالارىندا دا
بۇگىنگى اسپان الەمىن كورەگەندىكىپەن شولپ، ادامزات
ارماننىڭ بىكە اسۋىنا وقۇشلارنى وتتاي جىگەرەن
شۇباسىزداندىرادى. «سالىقا - سامەن» سىياقتى كۆپ داس
تاندارىندا ەركىن ماحابباتتى دەمرەنە جىرلايدى.

باسقا ۇلت ادەبىيەتىندە كەم كەزىگەتىن، تەك قازاق
ادەبىيەتىنىڭ پوزىتسىيىسىدا عانا سۇبەلى ورنى بار ايدىنكول -
اقىندار ايتىسى دەسەك، سونىڭ ۇيىرىلگەن تەرەڭ ۇيىرىمى
جۇمباق ايتىسى بولار ەدى. جاي ايتىستا ەكى جۇپ ارپى
تەس ۇمىر، بولمىس، تۇرمىس تۇرمانىن تۇگەل ساناپ،
قارىمىجى قايتارپ، اقبل ارىنى مەن شەشەندىگىن سىناسا-
دى. ال جۇمباق ايتىس بىزۇل ساراپتىڭ ۇستىنە
ويدىڭ ۇلىمىن، ۇيىمىنىڭ مولدىمىن، سەزىمىنىڭ ۇشقىر-
لىمىن، اقبلدىقتىڭ ايتىمىن سىناپتىن قاتپارلى قالدىڭ
سۇراۋ ارتىپ، جىك - جىگەرەن شەشۇگە زورلايدى. وسى
داي قىيىن وتكەلدەن ۇساتتى ۇتتىپ، جۇمباق ايتىسقا
جول اشقان اقىنداردىڭ ارداگەرلىنىڭ ۇبرى تاعى دا
وسى اسەت. ەۋنى «اسەت تپەن بىرىجاننىڭ ايتىسىنان» ابدەن
بايقاۋعا بولادى. اسەت پەن ۇرىپچاننىڭ تومەندەگى قىسقا
جۇمباق ايتىسىنىڭ ۇزى ۇرپاق ۇشىن قىياتتى ۇلگى
ەسەپتى. اسەت پەن ۇرىپچان بارلىق ۇشىرىندەگى بىرەۋدىڭ
ۇيىمىندە بىرگە قوناق بولپتى. سول ۇنى اسپان بۇلتتا-
نىپ، جەل سوعىپ تۇرسا كەرەك. دالاعا شىمىپ كەلگەن
اسەت ۇرىپچانغا بىلاي دەپ جۇمباق ولەڭ ايتپتى:

دۇنيەدە ۇبىر ماقۇلىق كورىنبەيدى،

قاراسى كورىنبەستەن دۇرىلدەيدى.

ادامدى ارقاعا ۇرىپ، جەلكەگە ۇرىپ،
سوعادى دەنەسى جوق بىلىنپەيدى.

ۇشادى تومەن قاراپ توپ بودەنە،
كەيدە تولى، كەيدە ورتا بىر تەگەنە.
لايمەنەن تۇنىقتىڭ ورتاسىنان،
بىر اققۇ شىعا كەلدى ول نەدەنە؟

سوندا ارىپچان:

بۇل الەم الۋان تۇستى تۇراي مەس پە؟
كوز جەتپەس مىڭ قۇبىلغان سىرلى مەس پە؟
ايتاسىڭ تۇتقىلدىن ويلاستىردى،
دەگەندىڭ ول بەلگىسىز جەل مەس پە؟!

دەگەندىڭ توپ بودەنە ۇركەر بولار،
كەيدە ورتا، كەيدە تولى ايكى بولار.
قۇالاپ قاراڭىنى جەر بەتىنەن،
مالىنىپ نۇرعا بولپ شولپان تۇرار.
اسەت ارىپچاننىڭ بۇل شەشۋىنە ابدەن رازى
بولپ:

ارىپچان شابتىشلىسىڭ سايىمىقمران،
شەشتىڭ عوي بۇل جۈەپاقتى باسپاي بۇراڭ.
تاپسىرام داھىتا بەر ولەڭ سوزدى،
وتەيمىن بۇل ولەڭگە بولماي الاڭ.

اقىن بول وي پەرنەسىن باسا الاتىن،
انشەيمىن قۇرعاق سوزدى بولماي جالاڭ.

ھايت ال سايدا تۇرۇپ تاۋ باسنان،
 اق يىقى، تەمەن قانات بولساڭ قىران، —
 دەگەندە، "ارپىجان ولەڭنىڭ سوڭىن جالعاپ؛
 اقمىنىڭ جانى باسقا، تىلى بىرگە،
 ۋشادى كەيدە كولدە، كەيدە شولدە،
 بەلگىسى تىلدەستىكتىڭ سول دەمەس پە،
 تەڭ بولسا قۇرانىش پەن قايسى شەرگە.
 بالاقتان شاھىت الپ قالسا ۋشپ،
 وقتاي بوپ الا مويناقى شىعار ورگە.
 دەيمەن مەن قۇرغاق شاپقان قىزىلعاندىق،
 پايداسى تىمەگەن سوڭ تۇعان ەلگە، — دەپ
 وزدەرىنىڭ ەل ۋشىن ەڭسەرەپ تۇعان جانى جالعاپ
 اقمىندار ەكەندىگىن ايتادى.
 اسەت ۋوز ۋمىرىندە اراب، پارسى تىلدەرىن جاقسى
 ۋيرەنپ، ۋسلام ۋدىن جىنتىكتەپ زەرتتەگەن سىياقتى.
 ول ەل ارالاپ جۇرگەندە دە باي - ساناپتاردى، ۋدى
 عۇلامالاردى ۋوز سوزىنە يلاندىرىپ، ادالدىقتى، پاكىتى
 قايمىرىمىدىلىقتى ۋگىتتەپ وتىرادى. قاناۋدى، ۋڭاي ول.
 ۋشىن جاقساتتانۋدى، ۋدىنى سوقىر سەنىمدى، الداپ -
 ارباۋدى اياۋسىز اشكەرەلەيدى. وسى تۇرىدىن جازىلعان
 «نۇرناما»، «وسىيەت» قاتارلى ولەڭدەرى قاناۋدى، ۋدىنى
 اشالاي تۇسىندىرىپ، پايدا - زىياندى كوز الدىعا اكەلىپ
 كورسەتكەن تالىمدى ولەڭدەر قاتارىنا جاتادى. مۇنداي
 ولەڭدەر جاعىندا دا اسەت وردىسى وزگە اقمىنداردان بىيك
 كەلەدى. 1911 - جىلدىڭ ماي ايندا شاۋەشەك قالاسىندا
 ۋمىر باي ساۋداگەر اسەتتى قوناققا شاقىرىپ، ونىڭ ولەڭىن

ەستۈگە ەنتەلەگەن قالىڭ جۇرتتان اقشا - مال چىناپ
الۇعا ەسىككە ادام قويادى. مۇنى سەزگەن اسەت:

دۇنيە جولداس بولا ما ادامدارعا،
نە قاچەت ايتىپ - ايتپاي ناداندارعا.
بايلىغىن ولەڭمەنەن وڭدەمەك پە،
بۇل سەردى اشپاي بولماس جاراندارعا!
باي ەكەم بايلىغىنا تويماغان با،
نە جەتسىن ونەر قۇپ ويلاغانعا؟!
«ەڭبەكسىز باقت تاڭى اتپاس» دەگەن،
«الۇدى» امر شاشىپ قويماغان با؟! — دەپ

جۇرت الدىندا زىلدى تويىتارس جاسايدى. سوندا دىندى
جامىلىشى ەتكەن بىر حازىرەت سوزگە ارالاسىپ، «ان
شوقاپ، ولەڭ ايتۇ كۇنا، بۇل شايتاننىڭ نىسى، اسەتتى
جازالاۋ كەرەك» دەپ داۋرىغىپتى. دارىندى انشى،
اقىن اسەت مۇنى دا ولەڭنىڭ وت قامشىسىمەن وسقىلاپتى:

ولەڭ بىر دوڭگەلەنگەن مايدا جورعا،

قىسىنى قىۋالاسار ارەڭ زورعا.

جارالدىڭ ادام بولسۇپ مال ەمەسىڭ،

بىلىنبە حازىرەتم شىقىپاس تورعا.

مەسالى، نادان ادام مولامەن تەڭ،

نە پايدا بايلىغىنان ارام ولجا.

اللاعا كۇپىرلىك نىس نىستەمەدەم،

قالايشا كەلە مەنى تارتتىڭ سوتقا؟

وتىرعان ولەڭ تىڭداپ كوپ حالايىق،

كۈيەرە تەگىن مەن ئاۋ جالالى وتقا؟!
التىن، كۈمىس، جامبىغا دۇعا ساتتىڭ،
نە ئۇشىن قارامايىسىز بار مەن جوققا؟
قۇدايغا كىم كۇنالى، كىمدەر ادال،
كورەلىك ايتقىزايىق وسى توپقا.
«زالالوم ئان بۇسام» دەگەن ايات —
ەي، قازى وسى ولەڭدە بارما، جوق پيا؟!
«اسسا بىر شايىتان» دەگەن ادبىل سوز بار،
«بەسسايىر راحمان» دەگەن قايدا؟!
كۇناسىز بولامىن دەپ ويلاي كورمە،
ساتتىڭ عوي دىندى اپارىپ ار بىر جايغا.
الداپ - ارىپ بىرەۋدىڭ مالىن جەسەڭ،
دىنى قاتتى دەمەي مە، تىلى مايدا!

اسەت اتىنىڭ ارداقتىلىغى، اسەت ەڭبەگىنىڭ
ۇلىلىغى، اسەتتىڭ باسقان ەرەكشە ورنى، اسەتكە خالىق
قاۋىمىنىڭ قۇشتارلىغى ونىڭ وزىنە عالىا تان قاسىيەتتى
انىنەن بايقالادى.
قازاق خالىق ەجەلدەن ان مەن كۇيگە باي خالىق،
كۈمبىرلەتپ كۇي توگىپ، اسقاقتاتىپ ان سالماغان قازاق
كەم دە كەم، قۋانىشى مەن شاتتىغىن، قايعىسى مەن قاسى
رەتەن انمەن ايتىپ، كۇيەن شەرتكەن خالىق وزىنىڭ
مۇزىكالىق مول مۇراسىن عاسىردان عاسىرغا جالعاستىرىپ،
ۇرپاقتان ۇرپاققا اماناتىنداي تاپسىرعان.
ان — كوڭىل قۇسى، جۇرەك لۇپىلى، جان سەزىمى.
ان ايتا الماس سىر مەن شەر جوق، ان - كۇي اشپاس

مۇڭ مەن زار جوق.

وزۇنى وزىنە عانا تان، كەڭ قۇلاش، اسقاق،
سەرىپىندى، ۇزاق تىنىستى، بۇلبۇل ناقتىتى. كوپ برعاقتى،
ەكىپىندى، ورشىل، تامىر بويلاپ لاپىلداغان جالمن تاس-
تار اسەت اۋەنى ەستىگەن ەلگە التى قىردىڭ ار جاعىنان
ايان. ان ۇلگىسى جاعىنان اسەت اتاقتى بىرجان سال-
دىڭ اينىماس شاكىرتى سىياقتى.
اسەت:

ارعىنمىن، اتم اسەت ارىنداغان،
ارىنداپ ان سالما دارىماغان.
اسپاننىڭ اياسىندا ان شالقتىپ،
بۇلبۇلمىن داۋسىم كوكتە دامىلداغان، — دەپ
شىرقايدى دا:

اققۇمەن اسپانداى ان قوسامىن،
شعارسام اشتى تەردى تۇپتەپ تارتىپ، — دەگەن
بىرجان سالعا وزگە ەلدىڭ ورەسى جەتپەپتىمىن بىسكىتەن
ۇندەسەدى، بىرجان، اسەت اۋەندەرى ورگە كوتەرىپ،
المىقا شالقتىقان قازاق اندەرىنە فىرانسوز جازۇشىسى
رومان روللان: «قازاقتىڭ وتاننىشىلىدىق جىگەرگە تولى
حالىق مۇزىكاسىنىڭ شىكەمگە، دشتەكەگە ۇقسامايتىن ەرەك
شە تارتىمدىلىعى سونداى، قازاق انىن تىڭداغاندا كۇللى
دالا كوز الدىڭنان وتكەندەي بولادى» دەپ باعا بەرەدى.
اسەتتىڭ قايسى بىر انىن ەستىسەڭ دە ۇزى قامتىغان
ومىر مەن تىبايىعاتتىڭ ولمەس كۇاشىسىنداى سىۋرەت كوز
الدىڭا تارتىلادى.

حالىقىمىزدىڭ رۇحانىي مادەنيەت قازىناسىندا اسەتتىڭ

«ئىنجىز - مارچان»، «ماقپال»، «جاپما شىۋاق»، «ارداق
بىرىنشى»، «ارداق ەكىنشى»، «مۇڭلى قىز»، «كوك تاس»،
«قىسمەت»، «كەڭ دۇنيە»، «لايلى قىز»، «سەرغاق»،
«كەرتولعاۋ»، «شاما»، «قوڭىر قاز»، «قاراعاش»، «انسەن
قوشتاسۇ» قاتارلىق اندەرى ساقتالپ كەلەدى. بۇل اندەر-
دىڭ شىققان ۋاقتى، شىۋ مان - جايى جۈزىدە دە
قىرۋار چىكايالار بار.
ئۇ بىلەن بىلىستىق پارتىيا كومىتەتىنىڭ ۋىگىت - ناسىجات
بۆلۈمى مەن بىلەستىق مادەنيەت مەكەمەسى ادەبىي مۇزا-
لاردى جىناۋعا 1955 - جىلدىن باستاپ كىرىسەدى. ول
كەزدە اسەتكە ەرگەن شاكىرت ونەرىپازدار دا، اسەتتى كۈرە
قالغان سۇڭمىلا ادامدار دا مول ەدى. سولاردىڭ ايتقان
دالەلى مەن جازىلغان ەستەلىكتەر، جازىپ العان ادامدار
قازىر دە كەلگەدى. وسى دالەلدەرگە قاراعاندا، اسەت
تارعاپاتاي، التاي، ەلە وڭىرىندە جۇرگەن كەزىندە جاڭا.
دان ون بىر ان شىعارىپتى. سولاردىڭ كەيىنرەۋىندە
قىسقا شا مان - جايى بىلەي ەكەن: «ئىنجىز - مارچان
انى 1910 - جىلى تارباغاتايدا شىعارىلغان. «كەڭ دۇنيە»،
«لايلى قىز»، «مۇڭلى قىز» اندەرىن دە 1917 - 1918 - جىلدارى
تارباغاتايدا جۇرگەن كەزىندە شىعارىپتى. 1919 - جىلى اسەت
بەيسەنبى كۇيشىنىڭ ۇرپاقتارىن كۆرمەك بولپ التايغا
بارغاندا «قوڭىر قاز»، «كوك تاس» اندەرىن شىرقايدى.
1916 - جىلى تەكەستىڭ قاراعاندى - قاپسالاڭ دەگەن
جەرىندە اسەت ايگىلى كۇيشى قوجا كەنىڭ بالاسى دومبىرا-
شى راقىشپەن تانىسادى دا، راقىشنىڭ اۋىلىندا قوناق
بولپ جاتقاندا «جاپما شىۋاق» انى شىعارادى. «ارداق

بىرىنشى» 1921 - جىلى كوكتامىردا جۇرگەندە شىعارىپ،
«ماقپالدى» 1922 - جىلى سايرام بويىنىدا جىزمەتكە دە
شىرقاپ، ەل القاۋىنا يە بولادى. «ارداق ەكىنشى» 1922 -
جىلى كۈزدە قۇلجا قالاسىندا عاپپارىدىڭ «ابداحاتىنىڭ
ۋىيىنىدە (قازىرگى نۇسپىپقان اقساقالدىڭ مەنشىكىتى قورا-
سىندا) «ار ۇلت ساۋىقىشىلارنىڭ سايرانىدا شىرقايدى.
«قىسمەت» 1922 - جىلدىن باستاپ درعاققا تۇسىد-
رىپ، 1923 - جىلى جازدا، كوكتامىردا جايلاۋعا جىنالىغان
كوپ ۇلتتىڭ كوڭىلىدى ەلى ورتاسىندا تولىق جارىيالايدى.
اسەت مارحۇم بۇل «انىن: «بارلىق بۇلىشى ەتتەرگە قىسىم
تۇسەتىن» ان بولغاندىقتان «قىسمەت» اتادىم» دەپ تۇسىن-
دىرگەن ەكەن. اسەت اجال ارانىنا تاپ بولپ، ەنتەلە-
گەن جۇرتقا «قىسمەتتى» ايتىپ بەرە الماعانىندا، «انىمەن
نوشتاسۇن» ايتىپ كوز جۇمادى.

اسەت ان قۇمار قازاق انتالاپ تىڭدايتىن توقسان
بۇناق اننىڭ جانە توقسان تولعاۋ كۆيدىڭ تولىپ جاتقان
سىرى مەن سىننىن، تەتىمگى مەن «تۇيىسىننىن، قادىرى مەن
قاسىيەتىن جەتەدە تۇسىنە جىرلاغان، قازاق اننىڭ كەيپىر
نەگىزگى جۇلىندى ەرەكشەلىكتەرىن تۇندىرا بەينەلەگەن.

ان سالساڭ اسەتتەي سال اڭىراتىپ،

جايلاتىپ، قوڭىرلاتىپ، جادىراتىپ.

اققۇداي اسپانداي اندى ورلەتىپ،

قوندىرىپ قوڭىر قازداي مامىرلاتىپ.

بالى سورعالاعان مۇنداي تىماعىز پىوۋەزىيانى جاساۋ
ۇشىن ايتىلىپ وتىرغان اندى تۇسىنەۋ، جۇرەگىمەن سۇيۇ

قانداي قاچەت بولسا، خالىق ۇعمىمىسنداى اسپاندى ور-
لەگەن اققۇعا، مامىرلاغان قوڭىر قازعا، بوزداغان ساۋلى
ىنگەنگە، نوپىر توككەن نوسەرگە، اي استىنان سوقتىرعان
التمىن كۇرەككە بايىلاندىتى بەينەلەردى بىلۋ، تۇسىنۋ
سونداي قاچەتتى بولار ەدى.

اسەت ان سالعاندا القىم تامىرلارى كەۋىپ، سول
اندەگى وقىعالاردى ۇزى دە كورىپ وتىرعانداي قايعىرىپ،
مۇڭايىپ، قۇانىپ، ۇمىتتەنىپ، سەنىپ ايتادى ەكەن. اندى
ەستىگەن ەل دە ونىمەن بىرگە ۇيىپ، كوڭىلى بىر جۇلا
جاي تاپقانداي، باسقا ەشئارسەنى ۇعا الماي قالاتىن
كورىنەدى.

اسەت بويمىنان شابىتى شارىقتاعان اقىندىق، سەزىمى
ۇشقىر كومپوزىتورلىق، كۇيزەلسە وكسىتىپ، كۇلسە جان
بىتكەندى جادىراتار انشىلىك — وسى ۇش ونەردىڭ
ۇشەۋى دە تولىمەن تابىلادى.

اسەتتىڭ ادەبىيەتمىزدەگى رولى

اسەت قايتىس بولعالى جارتى عاسىردان استام ۋاقت
ۇتتى. بىراق قول جازباسى جوعالغان نەمەسە توزعان،
ەرتەدە باسپادان تاراعان كىتابى جوق اسەت مۇرالارىنىڭ
بۇل كۇنگە دەيىن ۇمىتىلماي، وشپەي اۋىزدان - اۋىزعا
جاتتالىپ، اۋىلدىن - اۋىلعا تارالىپ، قاعازدان - قاعازعا
كوشىرىلىپ «اسەت — اسەت» بولپ كەلە جاتۋى ونىڭ
قانшалىقتى قۇاتتى، ومىرشەڭدىك ونەرگە يە ەكەندىگىن
ايسىگەلەيسىدى. بۇل ونىڭ اسەتتە نىاقىشتى سوز اسىلىن

خالق ساناسنا سىڭىرە العاندىنمان بولسا كەرەك.
اسەت قازىرگى زامان قازاق ادەبىيەتىنىڭ پوەزىياسىنا
وزىنىڭ كۆركەم داستاندارى مەن ولەڭدەرى ارقىلى جاڭا
قالىپ، جاڭا ۇلگى ۇسىنعان اقىن. اسەت ولەڭدەرى مەن
اندەرى، حيسالارى قازاق ادەبىيەتىنىڭ مارقالانۇنا زور
ئىپپال جاساعان. باسقاسىن ايتپاعانىنىڭ وزىندە، جولىسىز
شولەيت دالالاردا، ايسىز قاراڭغى زامانادا اسەت پەن
تاڭجارىقتىڭ ۇندەرى قانداي تاماشا توعىسقان. تاڭجارتىق
جولدى ۇلىنىڭ:

اباي، اسەت، احمەت، مەرجاقىپتار،
وعان جىساڭ جەتپەيدى مىڭ بالانى، — دەپ
جداعاتپەن اۋىزعا الۋى، اسەتكە ادال شاكىرت بولسى،
اسەت كوز جۇمعان مەكەندە جاساعان انشى، اقىن راقىمجان
لەشەت ۇلىنىڭ:

«قىسمەت» بىر قىزىق ان تاماشالى،
ناقىشتى جوعارى ۇنىمەن جاراسادى.
جۇلگەلەپ جۇرەگىڭدى، وكپەڭدى ۇرلەپ،
قۇربىلىس، قۇاتىڭمەن ساناسادى.
اسەتتىڭ دال وزىندەي بولماسا دا،
راقىمجان انشا - مۇنشا جاناسادى، — دەۋى،
جوعاردىعى ايتقانمىزدىڭ ايقىن دالەلى.
اسەتتىڭ ۇز كەزىندە وقۇ - اعارتىۋ، مادەنىيەت
ستەرىنىڭ دامۇنا مەدەۋشى بولعان جاس قىزىر مامىربەك
ۇلىنا جاساعان اسەرى قانداي جاقسى دەسەڭمىزشى! اسەت
قىزىر اۋىلىندا بىر جىلداي تۇرىپ، قىزىردىڭ جاڭاشا

مەكتەپ اشۇنا كەڭەششى بولغان ەكەن. سول كەڭەشتەن
سوك تولى اۋداننىڭ كوك جايداق دەگەن جەرىندە
اشىلغان جامبىل قورا مەكتەبى ۋوز زامانىدا علمىغا
ۋلكەن جول دا سالىپتى. اسەت قىزىمەن تاتۋ - تاتتى
بولپ، تارباغاتايدىڭ كوپ جەرلەرىن بىرگە ارالاپ، ولەڭ
ونەرىنەن قىزىرعا ۋ دام دە تاتىرعان سىياقتى. قىزدىرىڭ
سول جىلدارى اسەتكە جازعان:

عيزاتلۇق حات جازامىن اسەت اعا،
امان با ۋبىز كورگەندەي بالا - شاعا، - دەگەن
ولەڭى مەن باسقا دا ۋساق ولەڭدەرى اسەت اسەرىمەن
تۇماعانىنا كىم كەپىل.

اسەت سول تۇستا شىنجياڭ قازاقتارىنا ونشا تانىس
ەمەس اباي، ۋبىرجان، ەستاي، شاشۇباي، ۋمادي، بالۋان
شولاق، شاكەرىم اندەرىن تولىمەن تاراتۋشى بولدى،
ورس حالقىنىڭ ۋريالارى مەن تاتار جىرلارنىڭ تۇقىمىن
شاشتى. سول سەبەپتى، اتاي، تارباغاتاي، ەلدە دە اسەن
زامانىنان تارتىپ قازىرگە دەيىن تالاي - تالاي ايتۋلى
انشىلەر، كورنەكتى كومپوزىتورلار شىقتى. مىسالى: اسەتتى
كورە قالغان نەمەسە سوعان تايۋ شىققان ۋرىپجان، كادىرىپ-
قان، كىبىرىيا، راقىمجان، سۇلۇباي، بۇركىتباي، مۇقىش،
جاقىپ، سولتان ۋماجىت، كاسىمباي قاتارلى ۋنشى -
اقىنداردان سىرت، بۇگىنگى كۇندە دە اسەتشە سورعالاعان
اندەردى قۇمارتا قۇپ، ۋان ونەرىنىڭ ۋر تۇرلى بەلە-
سىنە كوتەرىلگەن دانەش، ابىلاي، ابىلقاير. جۇماش،
ەركىنبەك قاتارلى انشىلەر اسەتشە انمەن جەتىلۋدە.

اسەت ۋوز زامانىدا بۇكىل ەلگە تانىس، ونەگەلى

اعا اقمىن "ارى اقمىندار قاۋىمىنىڭ اقمىلىسى. ۋىستازى
بىرادى، اقمىندىق ونەردىڭ جاڭا، چاقسى بۇرشمىكتەرىن
قايدا بارسا دا ايسالاپ، اقمىندار اراسىنداغى پايداسىز
نمسايلارغا دەر كەزىندە اقمىلىن ايتىپ، "چىزىن سىلتەدى.
1907 - 1908 - جىلدارى نلەدەگى ابدوللا، "داۋىت پەن
التايداعى اقمىت، احمەت اقمىندار حات ارقىلى ايتىس
باستايدى. بۇل ايتىس بارا - بارا ۋوز باستارىنان ۋوتىپ،
ەل مەن جەردىڭ چىرتىمىنا قول سالادى. مۇنى كورگەن
اسەت تارباغاتايدا جۇرگەن جەرىنەن ارشاعا ۋتۇسىپ،
مىناداي سىزدى اقمىلىن كەسىپ ايتادى:

قۇلاق سال اقمىن مىرزا، "داۋىت ەكە،

التاي مەنەن نلەدەن شىقتىڭ جەكە.

اۋىسىپ ادام باسىڭ ماقۇلىققا،

بولمىسىڭ "بىردىڭ ەشكى، "بىردىڭ تەكە.

.....

ەسكەردىپ ەستىگەن سوڭ جازا سالدىم،

"سوزىڭنىڭ ارتقى جاتقان شۇدەنەن.

خالقىمىزدىڭ وتكەنەن قالغان مول ادەبىي مۇرا -

سىن يىگەرۋ، زەرتتەۋ سالاسىندا ادەبىيەتتى - زەرتتەۋشىلەر -

سىمىز ازاتتىقتان كەيىن "بىر سىمىرا ەڭبەك ەتتى. اۋىز

ادەبىيەتنىڭ الۋان "تۇرلى نۇسقالارى جايىندا، ابايدان

اسەتكە دەيىنگى قازاق ادەبىيەتنىڭ كورنەكتى ۋاكىلدەرد -

نىڭ تەۋىندىلارى جايىندا از بولسا دا جازىلعان زەرتتەۋ

ماقالالار وسىنىڭ ۇلكەن بەلگىسى. دەگەنمەن كەيىن جەكە -

لەگەن تابىستارىن ەسەپكە الماعاندا، قازاق ادەبىيەت تانۋ

عىلىمى بۇگىنگى كۈننىڭ وسكەلەڭ تالابىنان كوش بويى

كەيىن قالىپ وتىرعاندىن مويىندا ماۋغا بولمايدى. وتكەننەن قالغان مول ادەبىي مۇرامىزدىكى ئىلمىي تۇرغىدىن ساراڭلاپ يىگەرۋ جانە قازىرگى ادەبىيەتتىكى كۆكەيتەستى، تۈبەگەيلى ماسەلەلەردىن قوزغاۋ، ادەبىيەتتىكى جۈيەلى تارىخىن زەرتتەپ - جازۋ سالاسىندا زەرتتەۋشىلەر بىز جاسامپازدىق، ئىلمىي پەن باتىلدىق، تاپقىمىز بىزدە نىگىشتىك كۆرسەتە الماي كەلەدى. ئىلمىي نىگىزى بار، تارىخى ئىشەنچ كەلتۈرىدىغان مۇرالاردا جەڭگىلەپ كىتىپكەن كەسىم ئىشەنچ، ونى كۆرىنگەنگە تاڭدۇ جايتتەرى بايقالىپ قالدى.

بىر تالاي زاماندىن بەرى ارغى - بەرگى قازاقتا ئىشەنچ ئىشەنچ بىشىمىزگى «جايماشۋاققا» ئىشەنچ، بىر جان، ئىشەنچ؛ «ماقپالغا» ئىشەنچ، اقان سەرى؛ «شامىغا» ئىشەنچ، جارىلقا بىرەردى؛ «لايلىمىگە» ئىشەنچ، بىر جان، ئىشەنچ تاڭبالارى بىر دەپ بىلىپ كەلەدى، مۇنەن تىم «فرانسوز پاتشاسى»، «كۆرگەن شە»، «شەرنىيازى بەر جايماعامبەت سولتاننىڭ ئىسمى» سىياقتى شىعارمالارغا كەيدە ئىشەنچ، كەيدە نۇسخىبەكقوجا شايخىمىسلام تەلىمىپ جۇر. ئىلمىي ئوز ورتامىزدا تۇعان ئىگىلى «سالىقا - سامەن» خىياسىنا دا 3 جىلدىن بەرى ئىشەنچ قالاي ئىشەنچ بولمىس جاسالدى.

1980 - جىلى «شالەن» جۇرنالىنىڭ 1 - سانىدا

ئامىن سافىكوۋ بىلەن دەپ جازادى: «سالىقا - سامەن»

1927 - جىلغا دەپمىن تاتارشا جاي ئىگىمە كۆيىمىدە عانا

ئىشەنچ ئىشەنچ كەلگەن. 1927 - جىلى قىزىق مەمۇرىيەت

ۋالى مۇنى جۈيەلەندۈرۈپ، ... «سالىقا - سامەن» خىياسىنا

ئىشەنچ بولغاندىن كەيىن خىياسىنى كۆشىرىپ

شعۋدى نازار بەككە تاپسىرعان ەكەن. مەن 1928 - جىلى
نازار بەك اۋىلىندا شاعىن مەكتەپتە مۇعالىم ەدىم. سول
جىلى قىزىر قايتىس بولدى دا حيسانى نىاقتاپ كوشىرىپ
شعۋ ماعان تاپسىرىلدى. مۇنى بىر نەشە نۇسقا كوشىرىپ
شىققاننان كەيىن قول جازبانى قىزىردىڭ ايەلى دارىعا
الغان بولاتىن... قىزىر مامىربەك ۇلى «تاقىر مەن ماعاۋ-
يانىڭ ايتىسى» دەگەن ۇزاق ولەڭ جازعان.

وسى داۋدىڭ باسى - قامىنان تاپىلعان اسقار
اقساقال: «كەزىندە بۇل حيسانى بەلگىلى اقىن بولماس.
تولامىس ۇلى جانە ەۇقاتاي سەردىكباي ۇلى جاتقا المپ،
دو بىرامەن اندەتىپ وتىراتىن. كەيىنگى كەزدە زادا الەن
قىزىنان قول جازبانى الدىم... جىنالىعانىن سالستىرىپ،
ازىناۋلاق ولەڭ شۇماقتارىن بىرىكتىرە وتىرىپ، تۇتاس
حيساغا اينالدىرعان ەدىم. 1946 - جىلى «ەرىكتى التاي»
گازەتىندەگى جولداستاردىڭ ۇيعارۋىمەن كىتاپ ەتىپ باسىپ
شىقتى. وي جوتامەن، تولىق دالەلسىز اسەتتىكى دەپ
باستى. مەن اسەتتى دە، قىزىردى دا كورگەمىن جوق.
1946 - جىلى باسپاعا بەرگەندە حيسانى اسەت نەمەسە قىزىر
جازعان دەگەن پىكىردى ەشىكىمەن دە ەستىمەگەن ەدىڭ.
قورىتىپ ايتقاندا، قىزىرعا دا، اسەتكە دە تاۋەلدى ەتە
المايمىن».

1981 - جىلى 6 - ايدا ۇلتتار باسپاسىنان شىققان
«سالىقا - سامەن» كىتابىندا بايداۋلەت جواداس بىلاي
ايتادى: قىزىر مامىربەك ۇلى (1893 - 1931) وسىدان جارتى
عاسىر بۇرىن جازعان «سالىقا - سامەن» داستانىندا...
نەكە ەركىندىگىن انجاسان جاستاردىڭ تراگەدىيالى تاعدىرىن

كورسەتەدى. «سالىقا - سامەن» داستانى قىزىر 1927 -
 1928 - جىلدارى جازادى. قىزىردىڭ قول جازباسى
 بويىنشا امىن داستاندى جەتى نۇسقا دەپ تاراتادى.
 «سالىقا - سامەن» داستانى نىعمەت مىڭجاني مەن
 سۋبېيحاى 1947 - جىلى ۋرىمجىدە حانزۇشاعا اۋدارىپ،
 حانزۇشا «شىنچياڭ گازەتىدە» قىزىردىڭ اتىمەن جاريالايدى.
 داستاننىڭ امىن كوشىرگەن جەتى نۇسقاسىنىڭ
 بىرەۋىن نازار بەكتىڭ الەن اۋلىمنا ۇزاتىلعان قارىنداسى
 زادا تۇرىسبەك قىزى ەستەلىك رەتىدە التايغا اكەتەدى.
 ۇزىدىڭ قولىمىزدا اسەت نايمانباي ۇلىمنىڭ (1867 - 1923)
 بىر تالاي داستان چىسالارى بار. بۇلاردىڭ تىلى، جازۇ
 ستىلى، بايانداۋ تاسىلدەرى «سالىقا - سامەن» مۇلدە
 باسقاشا ەكەنى انىق. ەكى اقىمنىڭ وزىندىك ستىلدەرى
 ايقىن پارىقتانىپ تۇرادى.... قىزىر عىلىم مەن ماددەنپە-
 تتىڭ قادىرىن بىلەتىن وقىعانداردىڭ بىرى... ول ۇزىنىڭ
 قىسقا ومىرىدە اتاقتى «سالىقا - سامەن» داستانىنان باسقا
 «تاقىر مەن ماعاۋيانىڭ ايتىسى» دەگەن ۇزىن ولەڭ جانە
 بىر تالاي قىسقا ولەڭدەر جازعان. وسى ولەڭدەردەگى سوز
 ساپتاۋ، ولەڭ قۇرىلىسى «سالىقا - سامەن» نىڭكىسىمەن
 ۇقسايدى.

اسەت شىعارمالارىنىڭ كۆبى دلەگە ۇزى ارقىلى،
 التايغا ۇزى ارقىلى جانە قۇداندىلى جايمىر تورە-
 لىەرى ارقىلى تاراعانى شىندىق. قىزىر اۋلىمنا ۇزاتىلعان
 الەننىڭ قىزى زادا «سالىقا - سامەن» قول جازبا
 كۆيىندە دە، جاتشا دا التايداعى اۋلى مەن قاتناستى
 قاۋىمنا تاراتقان. ونى ۇز كۆزىمەن كورىپ، ەت قۇلاعد

مەن ەستىگەندەر قازىر دە «بىر تالاي. زادا» «سالپقا - سامەن» حىياسىن التايغا العاش اپارغاندا، بۇل داستاننىڭ جازىلۇ بارىسىن جان - جاقتىلى اڭگىمەلەپ بەرگەن: داس تاندى قىزىردىڭ ايەلى رايىغا كوشىرىپ ساقىتاپتى. قىزىر «وز كەزىندە ەل ورتاسىندا كەسىر قالجىڭ، كەكەسىن لەبىزدەردەن مىسالى، «تورەنىڭ ارعى تەگى قالماق»، «كوگەدايدى تاۋاسار كوگىۋىرىلدىڭ ساۋىرىنا سالپ اگە- لگەن» ت. ب، سوزدەردەن ابدەن زاپى بولغان سىياقتى. ەل شىندەگى «سالپقا - سامەن» اڭمىزىن اسەتكە تالاپپەن جازدىرىپ، «قالماق نۇردان جارالعان»، «سايىنۇرىلدى اۋايە شىگەسقا اتاعان» دەگەن ۇعمىدى كولدەنەڭ تارتپاقشى بولپىتى، تاعىسىن تاعىلار. «بىراق اسەت جان قاسىيەتمىن قانشا جازعانىمەن، وردانى ويرانداغان ەكى چاستىڭ ەرشىمىدى وبراىىن قالقادا ەسكەرۋىسىز قالدىرمايدى. ەركىندىڭ اڭشاۋشىلارغا تىلەۋلەستىك جاسايدى.

زادا اپارغان «سالپقا - سامەننىڭ» سوڭغى قورتىندى سىندا جانە 1943 - جىلى ۇرىمجىدەگى شىڭ شىساي تۇر- مەسىندە ماقات پەن قاراجاننىڭ (قاراجان «شارپىقاننىڭ قورعاۋشىسى) تاڭجارتقان جازىپ الپ 1945 - جىلى التايغا اپارغان نۇسقاىسىنىڭ سوڭغى سوزىندە دە اسەتتىڭ داستاندى سۇلتانغا ① سىناتقان ارناۋ «سوزى ادىق جازىلغان ەكەن. «ايتقانمى سۇلتان مىرزا بۇل «بىر ەرمەك» دەپ باستالاتىن بۇل ارناۋ 1945 - جىلغى «ەرىكتى التايدا»

① - سۇلتان - قىزىردىڭ كىشى اكەسى راقىش حاجىنىڭ سۇلتان سەپت دەگەن ۇلى نەمەسە سول اۋىلدا جاساعان سۇلتان ماحمۇت دەگەن بىلىمىدى - ۇلاما.

باسىلغان اسەت شىعارمالارىندا الدە قانداي سەبەپپەن
وزگەرىپ كەتكەن.

قىزىر ونەرىنىڭ تۇتاس تۇلغاسىنىڭ جارتىسى بولۇپ
جاڭغىرىققان «ماعاۋيا مەن تاقىر مولدانىڭ ايتىسىنا»
كەلسەك، ول تاغى دا ايەل اقىن ماعاۋيا ورسىباي قىزى-
نىڭ تۇل شىعارماسى. ماعاۋيا 1907 - جىلى تارباغاتايدىڭ
جايىرىندا تۇغۇلۇپ، جاس كەزىندە «ارى مولدا، «ارى مەر-
گەن، «ارى باتىر بولغان، اكەسى ورسىباي مەن اقىن
شەشەسى «مىلدانىڭ قولىندا وسكەن، بويىچە تەكەن كەزىندە
قىزىردىڭ اۋىلىندا بولغان، كەيىن ساۋانغا ۇزاتىلغان،
1946 - جىلى ماناس بويىندا «ۇش ايماق اسكەرلەرىن
ارالاپ «جۇرىپ جاۋىنگەرلەرگە وتتى جىرىمەن شابت
بەرگەن «ارى اقىندىق ەڭبەگى «ۇشىن اتىن وردەنمەن
سىلانغان.

ماعاۋيا جاس كەزىندە تارتىپ اباي، سارا، بىر جان
سال، اسەتتەردىڭ «ان - جىرلارىن ۇيرەنىپ، «بۇلبۇل،
قارعا»، «قارشىعا»، «كىم جەتىم»، «تۇعان جەرىمە»، «عىلىم
تۇرالى»، «گومەينداك وكىمەتىنىڭ زۇلمىدى»، «جاڭا
ۇكىمەت قۇرىلغان سوڭ»، «حالىق جاۋىنگەرلەرىنە» دەگەن
سىياقتى كۆپ-تەگەن ۇساق ولەڭدەر شىعارغان.
سونداي - اق ۇز ومىرىندە كەزدەسكەن دىستەرىندەن «سىرىق
بىلگىدايغا جازعان حيات»، «ونان العان جاۋابىم»، «تاقىر
مولدامەن ايتىس» (بۇل ايتىستىڭ قوعامدىق، رۇلار ارا
قاقتىعىغا «تان ماتەريالدارىنا قىزىر كەڭەشى بولغان
دەسەدى) قاتارلى ۇزاق ولەڭدەر شىعارىپ، بۇكىل تارباغا-
تايعا اتى ايگىلى «ماقاي اقىن» اتانغان. جاقان شىكبايەۆ

1947 - جىلدىڭ (دوڭز جىلى) يانۋار ايىندا ۇش
ايماق ۇكىمەتىنىڭ «بىلىم ارناسى» ج-ژورنالىنىڭ 1 -
سانىدا «حالىق اقىنى ماعاۋيا» دەگەن وچەرىگىندە ماعاۋ-
يانى ەگجەي - تەگجەيلى تانىستىرادى.
«سالىقا - سامەن» چىساسى 1920 - جىلداردىڭ
باسىندا ىلەگە اسەتپەن بىرگە كەلگەن. اىگىلى اقىن -
انىشى راقىمجان مەشپەت ۇلى (1895 - 1972) سول
كەزدىڭ وزىندە - اق بۇل چىسانى جاتقا العان، كەيىندەپ
وز بالالارىنا ۇيرەتكەن. 1925 - جىلداردان سوڭ راقىمجان،
جۇنسقان ارقىلى «اعاش ات»، «سالىقا - سامەن» توغىز-
تاراۋ، تەكەس اۋداندارىنا تاراعان. 1923 - جىلدىڭ
باسىندا قورعاستىڭ كۈرە قالاسىندا ۇيىمىندە سلامجان
اقالاقشى اسەتكە «سالىقا - سامەندى» ايتقىزغان جانە
ونىڭ «مىڭ بىر تۇنەن» جاتتاعان «ۇش سوقىر» دەگەن
اڭگىمەسىن تىڭداغان. 1920 - جىلداردىڭ ىشىندە نىلىقىدا -
عى دوسبەر ساۋىرىق ۇلى مەن مامىربەك جايىرباي ۇلى
(قىزىردىڭ ناعاشىسى) «سالىقا - سامەندى» اسەت اتىمەن
قولدان - قولعا كوشىرتىپ تاراتقان. 1945 - جىلى قابىل
تايىجى ۇزىنىڭ حاتشىسىنا رامازان قويتاسىندا ى شارىپقان-
نىڭ ۇيىمىندە قونا جاتىپ وڭدەتىپ كوشىرتكەندىگىن بىلە-
تىندەر دە، كورگەندەر دە كوپ.
1943 - جىلى بۇراتالادا ى اىگىلى انشى كىبىريا
تارىباغاتايدا ى ناعاشىسى ارىپجان اقىنغا سالەم بەرە
بارادى، ول جەردە ناعاشى - جىيەن ەكەۋى ۇزاق - ۇزاق
اڭگىمە شەرتىسەدى. سوندا ارىپجان اقىن: «اسەت مارقۇم
«نىجۇ مارجان» انىن، «سالىقا - سامەن» چىساسىنىڭ

بەتاشارى رەتىندە جاساعان، سونان كەيىن خىسانى 1911 -
جىلى جازعان» دەيدى. بۇل دالەل «سالىقا - سامەننىڭ»
اۆتورى اسەت ەكەندىگىنە كۇمانسىز ايعاق بولا الادى.
ەندى اسەتتىڭ «ئىنجۇ مارجان» انىنىڭ قايرماسى
مەن «سالىقا - سامەن» خىساسىندا پۈەزىيالىق سىتلىستى-
كاسىنا از اىيالىدايمىق. «ئىنجۇ مارجان» انىنىڭ
قايرماسىندا:

ئىنجۇ مارجان سەكىلدى - اي،

ال كورىنگەن كوركىڭدى - اي.

گۈل مايسىپ، گۈل جايىناپ،

بىر كورىنسەڭ ەركەم - اي.

سايپىلىمالىك جامالداي،

بەينەتىڭە كونسەم - اي.

قوزى - كورپەش بايانداي

بىر مولادا ولسەم - اي

ساعىندىرغان ەركەم - اي! - دەپ جىگىت زار

شەكسە، «سالىقا - سامەن» خىساسىندا جاياتاس باۋىرىنان

پانا تاپقان مۇڭلى، اۋرۇسالىقا - سامەننىڭ جولىنا

ساعىنا قاراپ:

جاردەم بەر جاراتۋشى جاساعانم،

جار ۇشىن جاس جانمىدى جارالادىم.

ايرىلىپ ەل جۇرتىمىنان جالعز تۇندە،

جاپانغا شىبىن جاندى تاسالادىم.

شالىندىم ماخابباتتىڭ جالىمىنا،

سوندورپ عاشىق وتىن باسا المادىم.
جولمغا جانىم قۇربان بولسىن دەگەن،
جەتپەسەم ماقساتىما بېتىسىن حالىم.
ەر سامەن تاڭداپ تاپتىم سەنى سۇيىپ،

ئىلىمىدىم جالىنىمغا شوق بوپ كۆيىپ، - دەپ ادال
ماحاببات ئۇشش بىلەن باسىن بىلەن تىگەدى. اسەتتىك
ورتاق ويى مەن بىلەن - بۇناق قۇبۇپ، بۇرقىلداغان
لەبىزى، تولقىنىدى تولقىنىمەن باستىرغان بۇلاقتاي ئارلى
سوزى اقشا قاردى ئۇيىرىپ، ۇرايەگەن تاۋ جەلىندەي
ەكىپنى وسىنىڭ وزىنەن - اق كورىنەدى. وسى بىر قايىر-
مامەن بۇكىل داستانىڭ وزەكتى يىدەياسىنىڭ وزى جالغىز
جۇرەك ارقىلى جان تىنىسىن الپ تۇرغاندىكى حاق. بۇنى
بىز ناعىز اسەت سىلىستىكاسى، اسەت تىلى، اسەت
سارىنى، اسەت ويى دەي الامىز.

«سالىقا - سامەن» داستانى شىننىدا
20 - عاسىردىڭ باسىمىدا جۇڭگو قازاقتارىنىڭ
جازبا ادەبىيەتىنىڭ دامۇ ورەسىن بەينەلەيتتىن ۇلكەن بەلەس.
علمى جولىمەن زەرتتەۋدەن شىندىق تۋاتىندىمىز سەنەمىز.

قازاق ەپوسى جانە ونىڭ قازاق كلاسسيكالىق

ادەبىيەتتىكى ماڭىزى

مىرزاقان قۇرمانباي ۇلى

1. ەپوس جايمىن ۇسوز ەتكەندە

ەپوس ۇسوزى ەكى تۇرلى ماعىنادا ايتىلادى (بۇل گرەك ۇسوزى، بىز شە اڭگىمە ماعىناسىن بىلدىرەدى)، بىر ماعىناسى بىرتىندەپ ۇسوپ وتىراتىن وقىعالى شىعارمالاردى مەڭزەيدى، ەكىنشى ماعىنانا ەپىكالىق سالانىڭ شىنە قام تىلاتىن باتىرلار جىمىن دا ەپوس جانرى دەپ اتايدى. ەرتەدەكى گرەكتەر باتىرلار مەن قۇدايلاردى سۇرەت تەگەن ۇزاق داستاندى ەپوس دەپ اتاعان. قازاق تارىخىنىڭ سان عاسىرلىق بەل بەلەسىنەن اتتاپ ۇتىپ، ۇرپاقتان - ۇرپاققا اڭىز بولپ تاراعان، باتىرلىقتى ارقاۋەتكەن ۇزاق داستانداردى قازاق ەپوسى دەيمىز.

قازاقتىڭ باتىرلىق جانە اپىرىكالىق ەپوستارى دۇنيە جۇزىنىڭ نازارىن اۋدارعان، حالىقتى، ۇلتتىق ەركەشە-لىكى مول، كەمەلدى قالاپتاسقان اپىرىقشا جانر سانالادى. ونى جىناپ باستىرۋعا جانە زەرتتەۋگە قازاقتان باسقا ۇلتتار دا كۆڭىل بولگەن، قازاق ەپوستارى گەرمانىادا «داس گولدنەزەلت» («التىن تاۋ») اتىمەن شىعارىلدى، ونىڭ

شېئىرىيەتتە «ەر تارغىن»، «قوزى كورپەش - بايان سۇلۇ»،
«قىزجىبەك» داستاندارى بار. «تۇركى تەكتەس حالقتار
ادەبىيەتىنىڭ نۇسقاۋلارى» اتتى ەڭبەكتىڭ 3 - تومىدا
قازاق ەپوستارىن جارىيالاغان ۋ. ۋ. رادىلوفتىڭ (1837 -
1918 - جىلدارى جاساعان) زەرتتەۋلەرى ۋوز الدىنا بىر
توبە. گ. ن. پوتانىننىڭ (1835 - 1920 - جىلدارى جاسا-
غان) زەرتتەۋلەرى دە جۇرتتى جالت قاراتادى. «قازاق
حالىقىنىڭ 1000 ۋاننى» جىناپ باستىرعان. ۋ. زاتايەۋىچ
پەن قازاق ەپوستارىن مول جىناغان. ا. ا. دىۋايبەۋىنىڭ
ەڭبەگى دە كەلەلى ماڭىز الادى.

قازاقتان باسقا وزبەك، قازاقلىق، تاتار، باشقۇرت،
التاي حالقتارىندا دا جىرلاناتىن اتاقتى ەپوس «الپامىس-
تىڭ» نەگىزگى نۇسقاسىن كىتابى اقىن نۇسپىبەكقوجا شا-
يخىسلام ۇلى العاش رەت 1899 - جىلى قازان قالاسىندا
باستىرىپ شىعارادى.

«الپامىس» جولىندا كۆپتەگەن عالمىدار زەرتتەۋ
جاساعان. ب. جىرمۇنىسكىدىڭ «قازاقتىڭ باتىرلىق ەپوسى»
جانە ح. زارىفۇۋىنىڭ «وزبەك حالقىنىڭ باتىرلىق ەپوسى»
اتتى كىتاپتارىندا ونىڭ بىرنەشە ۇلتقا ورتاق ەكەندىگى،
ەپوس سىۋجەتىنىڭ ۇش جۇيەسى (باتىردىڭ دۇنيەگە كە-
لۋى، قالىڭدىنما باتىرلىق جولمەن ۇيلەنۋى جانە ايەلىن
باسقا بىرەۋ العالى جاتقاندا ۇستىنەن ۇتۇسۋى) «ودەسا»
سىندى گرەك ەپوسىدا دا بار ەكەندىگى ايتىلىپ، شىعىس
جالقتارى مادەنىيەتىنىڭ گرەك مادەنىيەتىنە دە ئىپال ەتكەن
دىگى جازىلادى. زەرتتەۋىشلەر جىردىڭ حالقتىلىغىن ايدە-
يالوگىيالىق كاتوگورىيەغا جاتقىزىپ قانا قويماستان، كۆپىنچە

لىككە تان سىپاتى بار كوركەم ويدىڭ تاسىلى رەتلىدەكى
ئايقاتتىكى چېنىقىشى دەپ باعالايدى.
قازاق ەپوستارىنىڭ العاش باسپا بەتىن كورگەن
الۋان نۇسقاسىنا جانە ولاردىڭ باسلىغان جىلدارىنا، قايسى
اقىن - جىراۋدىڭ نۇسقاسى ەكەندىگىنە ۇڭىلۇ مۇنان كەيىنگى
زەرتتەۋلەرگە پايدالى بولا بەرمەك.
«قوبىلاندى باتىر» تۇڭغىش رەت 1879 - جىلى باسلى
غان، «ەر تارعىن» 1862 - جىلى قازاندا جارىق كورگەن،
«قامپار باتىر» 1888 - جىلى قازاندا باسلىغان، «ەركوكشە»
مەن «ەر قوساي» 1870 - جىلى، «كورۇعىلى سۇلتان» 1880 -
جىلى، «حىساي قارابەك» 1883 - جىلى جارىق كورگەن.

2. قازاق ەپوستىنىڭ ەركەشەلىكتەرى

حالىقتىڭ ار - نامىسىن، ەڭ جاقسى قاسىيەتتەرىن،
اسىل ارماندارىن رۇحانى بايلىعى مەن تىلەكتەرىن، تۇعان
جەردى جاۋدان قورعايتىن باتىرلاردى جىر ەتۋ ەپوس
جانرىنىڭ ەنىشىنە تىيگەن.
باتىرلىق جىرلار العاشتا جەكە وقىعالاردى سۇرەتتەي-
تىن اڭىز - اڭگىمە رەتلىدە تارالىپ، جىراۋ - اقىندار
جاعىنان داستانعا اينالدىرىلسادا، ۋاقىت وتە كەلە ولار-
دىڭ اۆتورلارى ەل ەسىنەن ۇمىتىلغان. «اقسىن» ۇعىمىنان
«جىراۋ» ۇعىمىنىڭ بۇرىن شىققانىدىن ەودالدىق داۋىردى
بىلىدىرەتىن داستانداردا شالگىز جىراۋ، سىپىرا جىراۋ اتقارى
كەزىڭىزىنەن بىلە الامىز.
كەيىنگى داۋىردەكى جىراۋ - اقىندار جانە حىسالار-
دى جاتقا ايتاتىن جىرشىلار باتىرلار جىرىنا ۇز پاراساتى

نىڭ، كوزقاراسىنىڭ كۈلەڭگەسىن تۇسىرمەي قويمايدى،
ئوز داۋىرىنەن تىڭ مازمۇندار، وقىعالار قوسىپ چىرلايدى.
بۇل جاعىنان قاراعاندا، ەپوستاردى ئىمىر عانا داۋىردىڭ
تۇىندىسى دەۋگە بولمايدى. ەرتە كەزدەگى تارىخى وقىعانى
سوڭغى كەزگە، سوڭغى كەزدەگى فاكتتەردى الدىڭغى مەزگىل
گە جاناستىرۇ جايىتى تەك قازاق ەپوسىندا عانا ەمەس،
وزگە حالقتار ەپوسىندا دا كەزدەسەدى. مىسالى، تارىختا
موڭغۇلدار مەن ورىستار ورتاسىندا بولغان سوغىس XIV
عاسىرغا تۇرا كەلگەنمەن، بۇل جايىنداغى ەپوسقا ودان
تورت عاسىر بۇرىن وتكەن X عاسىرداغى ۆلادىمىر پاتشا
قوسىپ چىرلانادى. وسى سەبەبتى، تارىختاغى ناقتى ادامدار-
دى ەپوستاغى قاھارماندار دەپ قاراۋعا بولمايدى.
قازاق ەپوسى ئۇش تۇرلى ەرەكشەلىككە يە، ولار
تاقىرىپ، سىۋجەت، تىل جاعىنان ايقىن بايقالادى.
قازاق ەپوسىنىڭ كۆبىندە سەدىيالىق قارىم-قاتىناس،
باتىردىڭ ئۇيىمىن، رۇدىن قورعاۋى، ۇيلەنۋى سوز بولادى
دا، وعان ەلى مەن جەردىن جاۋدان قورعاغاندىغى ۇشتاس-
تىرىلادى.

«الپامىس» چىرىندا، باتىردىڭ قالىڭدىغى كۇلبارشىن
بەسەكتەگى كەزىندە ايتتىرىلادى، «قالىڭدىق ويناۋ»، «قۇرساق
شاشۇ» سۇرەتتەلىپ، «قۇيرىق جەپ، بەتكە ۇن جاعۇ سولاردان
قالعان» دەلىنەدى. «قازاق ەپوسى» چىناعىندا (1957 -
جىلى) ايتىلۋىنشا، الپامىستىڭ اكەسى ئبايبورى قوڭىرات
رۇىنان، اعايىمىنان اسىراپ العان بالاسى ۇلتان «قۇباس»
دەگەن سوڭ ول تاڭىردەن بالا تىلەپ، سوڭىنان الپامىس
تۇىلادى. تايىشىق خان ئبايبورىنىڭ مالىن شاۋىپ العان

دا الپامس تايشىقتى جەڭىپ، ەلىن تىنىشتاندىرادى،
قايتىپ كەلىپ وكەي اعاسى ۇلتان تارتىپ العان گۇلبار-
شىندى قۇتقارادى. ەۇنان رۇلىق داۋىردىڭ ۇيسى ايىقن
انعارىلادى. وزبەكتە الپامستىڭ ۇز اتىنىڭ حاكىمدەلىنىۋى،
التاي تىلىندە الپ ماناش دەلىنىۋى تەگىن ەمەس، الپامس
اتى «الپ مامش» تان شىققان (الپ سوزى شاعاتاي
تىلىندە «داۋ» ۇعىمىن بىلىدىرەدى). XVII عاسردا پار-
سى تىلىندە شىققان ابلغازى باھادۇردىڭ «شەجرەيى تۇ-
ركىن» كىتابىندا الپامستى «تورت مىڭ قولعا تەڭ ادام،
جويىقن جاۋىنگەر» دەپ باعالان. سوندىقتان عالسىمدار
«الپامستى» VIII - IX عاسىرداعى وعۇز داۋىرىندە شىققان
قوڭىرات رۇنىنىڭ جىرى دەپ ەسەپتەيدى.

«قوبىلاندى باتىر» ەپسى دا رۇ تاۋەلسىزدىگىن
قورعاۋدان تۇىلادى. تارىختاعى يىلىخاندار اتالاتىن
مەملەكەت قۇلاغاننان كەيىن قىرىم، قازان، استىراجان
خاندىقتارى قۇرىلىپ، ولاردىڭ حاساقتارى
باستارىنا قىزىل شۇپەرەك وراغاندىقتان «قىزىل باستىلار»
اتانغان. 1295 - 1304 - جىلدارى عازان اتالاتىن پاتشا
بولغانى دا راس. ول وزىنە باعىنباغاندارغا شابۇىلداپ
تۇرغان، باعىنباغانداردىڭ بىرى قىپشاق تار ەدى. قوبىلا-
ندى باتىر عازاندى جەڭىپ، ونان كەيىن كويىكتى مەن
الشاعىردان ەلىن ازات ەتىپ، سۇيىكتى جارى قۇرتقانى
قۇتقارادى. جىردا كوپ قۇدايعا تابىنىۋىشلىق، ارتۇرلى
مىقتىك ۇعىمدار، سەنىمدەر، تۇرلى سالتتار ساقتالغاندىن
كورەمىز. كوكتىم خان قوبىلاندى باتىرغا تورت بۇلت بەرەدى دە:
الپامسنىڭ شىراعىم بالام گەل دەيدى،

بەرگەنم ساغان بىل دەيدى.
توبەگدە تۇرغان تورت بۇلت،
ەنشىك بالام سول دەيدى.
جاز بولسا شىعار كۇن جاقتان،
قىس بولسا شىعار جەل جاقتان.
جاۋ كەلسە تۇسەر جاۋ جاقتان، — دەيدى. بۇلتتار
كۇش بەرۋشى ياكى خابارشى بولپ كورسەدى، الشاعىر-
دىك قىپشاقئاردى شاۋىپ، قۇرتقانى تۇتقىنداغانىن بۇلت
خابارلايدى. مۇنان تاپىعات دۇنيەسىمەنە تاپىماتىن سەنم،
تانم ائىعارىلادى، وسى رۇلىق قارىم - قاتىناس پەن سەنم،
تانمىنان عانا داۋىر سىپاتىن بايقاۋعا بولادى.
«ەر تارعىن» جىرىندا نوغايلى خانى اقشا خان ەل-
نە سىگگەن باتىردىك قالماقتار شابۇلىنا قارسى كۇرەسى
مەن نوغايلى ەلى باسشىلارنىڭ وپاسىزدىقتارى سۇرەتتەلەدى.
بۇل جىر XV عاسىرداعى التىن وردا ئىدراغاننان كەيىن-
گى كوشپەندى داۋىردىك ۇمىر ەلەسىن بەينەلەگەنمەن،
ول داۋىردەن كوپ كەيىن تۇعاندىعىن قالماقتارمەن شايقاس
سۇرەتتەلگەن بولەكتەرىنەن بىلۋگە بولادى. ەر تارعىن اقشا
خان ەلىن جاۋدان قۇتقارغان سوڭ خان قىزى اقجۇنىستى
الىپ قاشىپ خانزادا خاننىڭ ەلىنە كەلەدى، ول ەلدى دە
جاۋ تەگەۋىرىنىنەن قۇتقارادى، بىراق خان وپاسىزدىق
بىستەپ، ونى جۇرتىنا تاستاپ كەتەدى، جاۋدىڭ تاعى بىر
شابۇلىن تويىتارسا اقجۇنىستىڭ ۇستىنە ۇز قىزىن بەرمەك
بولىپ الدايدى. جىردا باسەن بۇلت شالغاندا بايىز تاپ-
پايتىن، ەرۋدە ەڭىرەگەن ەردىڭ ساعىن سىندىراتىن وسىنداى
دستەر مىنەلەدى. بۇل ەلدەن كەتپەك بولغان ەرتارعىن سىپرا

جىراۋدىڭ اقبلەمەن توقتاپ قالدى.

«قامبار باتىر» ەپوسىنىدا «توقسان ۇيلى توبىر» اتال-
مان ۋاق رۋىنىڭ جاي كۈندەرى قورمالى، جاۋ كەلگەندە
قورمانى بولپ جۈرەتمىن قارا قاسقا اتتى قامباردىڭ قايمىن
جۈرتى نوعايلى ەلدىن جاۋدان ازات ەتكەنى، سۈيگەن قىزى
نازىمدى قۇتقارغاندىكى اڭگىمەلەندى. باسقا ەپوسقا قارا-
غاندا مۇندا قالماققا قارسى كۈرەس ەكىنىشى ورىنىدا قالپ
قويادى. قامبار باتىر اڭمەن اسراپ وتىرعان كەدەي تۈس-
تارىن جاۋدان قۇتقارۋدى جانە نوعايلىنىڭ قورقاق بىلە-
رىنە كەڭدەسەن باستىرماۋدى ماقسات ەتەدى.

قازاق ەپوستارىنىڭ سىڭىچەتى دە تىقۇرىبىنا قاراي
كۈردەلى نەلەدى، كەيپەرەۋى كوپ نۇسقالى بولادى، كوپ
كوگەندى جەلى جاساپ، وشاردىلا ۇشتاسىپ، سۈيگەن جارى
مەن باتىر اراسىنداى چىكاياعا شاپقىنىشلاردان قورعانۋ
جارىستىرىلىپ وتىرادى، كەيدە تىپتى بىرنەشە ۇرپاققا
دەيىن سالالاپ، سىلەمدەپ اكهتەدى. قىرعىز حالقىنىڭ
اتاقتى ەپوسى «ماناستىڭ» جەلىلەس بىرنەشە داستانعا
اينالغانى سىياقتى، قازاقتا دا قامبار باتىردىڭ بالاسى
«ەركوكشە»، ونىڭ بالاسى «ەر قوساي» بولپ تۇتاسادى.
«بو ەنباي» داستانى دا «قىز زەينەپ»، «سىرعا ساپار»،
«جۇتتان قاشقان» تەكتەس تورت بولمەن قۇرالادى.

باسقا ۇلتتاردىڭ ەپوسى باتىردىڭ ەرجەتىپ، ەس
بىلگەن كەزىنەن باستالسا، قازاق ەپوسى باتىر اناسىنىڭ
بالاعا زارلىقپەن ايۋ، ازىستان، ايداعار ەتىنە جەرىك بو-
لۋى، باتىردىڭ ۇيلەنۋى بارىسىنداى شىرعالاڭدار سىياقتى
جايىتتەرگە ارنايى مان بەرىپ، الا بوتەن تۇر قولدانادى

(ئۇي ئىشى تۇرمۇشىمىزغا قاتنىشىشى تاقىرىپ تا قازاق ھېوسىمىزدا
ايرىقىشا ورىن الادى). مۇنىڭ بارى قازاقتىڭ قىيال -
عاجايىپ ەرتەگىلەرنىڭ بىقپالىمان ئوربىپ، وعان كەيىنكى
داۋىردەكى ئومىر ەلەستەرى قوسىلادى.

قازاق ھېوستارى ۋاتتىقى ەركىشەلىكتىكى ائىعاراتىن
تەڭەۋ توبى مەن ورنەك توبىنا جاتاتىن كوركەم، قۇنارلى
ئسوز توگىلدىرىپ، 6، 7، 8 بۇندى قىسقا جىر ۇيقاسىمەن
جوسىلىپ، كەيدە قارا سوزبەن تىنىستاپ وتىرادى، باتىر-
دىڭ ئس - ارەكەتى وتە اسىرەلەنىپ (نە كىشىرەيتىلىپ)،
دامىتىلىپ، ات ئدۇبىرى ەستىلىگەندەي، سوعىستاعى جەكپە -
جەك دەلەبەنى قوزدىرعانداي اسەر ەتەدى. ونىڭ دومبىرا -
مەن قوسىلا سورعالايتىن تولقىندى اۋەنى تىڭداۋىشىنى
ەلىكتىرىپ، شاپىس پەن جورىقتىڭ ۇدەمەلىلىكى، قىيمىلدىڭ
وراسان تەزدىگى، دالا تىنىسى، جۇرەك ئدۇرسىلى ەلەس
بەرىپ وتىرادى (بىلەي ون ئبىر بۇندى ولەڭمەن ايتىلسا
مۇنشالىق اسەرلى بولماس ەدى). مۇنىڭ ۇزى قازاق ھېو -
سىمىڭ ايرىقىشا ۇيقاسى مەن ەكپىن درعاعىن، مۇزىكالىق
اۋەنگە يە ەركىشەلىگىن تانىتاتىن سىپاتتار سانالادى.

قوبىلاندى مىنگەن تايىۋىرلىدىڭ شاپىسى مىناداي سۇ -
رەتتەلەدى:

ارشىنىداپ بۇرىل گۈلەدى،

تابانى جەرگە تىمەدى.

تاۋ مەن تاستى ورنەدى،

كوادەنەڭ جانقان كوك تاستى،

تىكتەپ تىگەن تۇياعى،

ساز بالشىقتاي يىلەدى.

سەئىگەر - سەئىگەر. تاۋلاردان
سەككىزپ بۇرىل چۈنەدى،
اتتىك جولى قازىلدى،
ۋىتىلغاندا قىسىلىپ،
بەس 'جۇز قۇلاش جازىلدى،
ومىراۋ تەرى كوپىردى،
بۇرىل كوككە سەككىردى،
ارانداي اۋزىن اشادى،
اياغىن توپ - توپ باسادى.
'بىر توبەنىك توزاگىن
'بىر توبەگە قوسادى.
كەشكە تامان تاي بۇرىل
جىن قاققانغا ۇسادى.
قۇلان مەنەن قۇلجاننىك
ۇزاتپاي الدىن توسادى.
كوك قۇتان مەن قارا باي
كوتەرىلىپ ۇشقانىشا
بەلمەن باسىپ اسادى.
بۇل جولداردان جاۋغا قارسى حالقى قاھارى،
الستى
چاقىن ەتەتمىن كولىكتى اگىساعان حالقى ارمانى،
تاۋسىلماس
قاجىردىك ارىنى، حالقى دارىنى ايقىن اگىعارىلادى.
سۈنى
مەن قابات، حالقىتىك اسىل قاسىيەتتەرى،
ولسىمەس رۇخى
باتىردىك بويىنا شوغىرلاندىرىلىپ،
ونىك قارسى جاعى دا
شەگىنە جەتكىزە اسىرەلەنىپ،
شەندەستىرىلە سۇرەتتەلەدى.
مىسالى،
قوبىلاندى المىساتىن بارساننىك جايى؛
بۇداقتاپ تۇتىن شىعادى،

مۇرنىنىڭ تىنىس لەبى ەكەن.

سەرعاۋىلدىن كەم ەمەس،

بارسانىڭ تارتقان شىلمى.

ايغايلاغان داۋىسىمەن

قارا تاستى جارادى.

ەكپىنىمەن تىنىسىنىڭ

تاستار ۇشىپ بارادى، — دەلىنىپ سۇرەتتە.

ئىپ، ونى جەڭگە تىن باتىردىڭ ونان دا داۋارى قۇدىرەتتى
ەكەندىكى ايگىلەنەدى.

«قارا دوڭ باتىردىڭ ۇرپاقتارى» جانە «اڭشباي

باتىردىڭ ۇرپاقتارى» اتىلاتىن شوعىراي داستاندار،

«قارابەك»، «قۇبىدەۋل»، «جولامان باتىر»، «قۇلامەرگەن»،

«دۇتان باتىر» ەپوستارى ۇز الدىنا بىر توبە. وتە -

موتە «قابانباي»، «بوگەنباي»، «شاقشاق ۇلى جانبەك»،

«ارقالىق باتىر» ەپوستارىنىڭ مازمۇنى مەن تۇرى جاعىنان

تارىخى داستاندارعا جانە لىرىكالىق ەپوسقا تان ەرەكشە.

لىكتەر بايقالىپ وتىرادى. سوندىقتان، بۇلارعا ارنايى

بايىرقالاي كەتۋ قاجەت بولادى.

1723 - جىلدارى جوڭغار ەودالدارى قازاق

ساقاراسىنا شابۋىل جاساپ، ەستەن كەتپەيتىن وقىعالار

بولىپ ۇقتى، مۇنى تارىختا «اقتابان شۇبىرىندى، القا

كول سۇلاما» دەپ اتايدى. بۇل شاقتا ەسەڭگىرەپ ازىپ -

توزعان ەلىنىڭ نامىسىن جوقتايتىن ارداگەرلەر مەن

ەڭىرەگەن باتىرلار اتوي سالىپ العاشىقتى. ابىلاي، ونىڭ

اقىلىشى. تولعامدى اقىن بۇچار جىراۋ جانە قابانباي،

بوگەنباي، شاقشاق ۇلى جانبەك تۇرالى اڭز - اڭگىمە.

لەر، داستاندار ەلەن، جەرىن قۇرغاۋ تاقىرىبىن، ەل
دەشئىدەگى ۇستەم تىپتاردىڭ جاۋىزدىن اشكەرەلەيتىن،
ەلدى بىرلىككە شاقىراتىن، نەكە ەركىندىگى مەن حالقتار
دوستىنەن ناسىجاتتايتەن مازەۋىنداردى قامتىپ وتىردى،
بىاتىراتىق دەپوس پەن لىرىكىسالىق ەپىرستى ۇشتاستىراتىن
ەرەكشەلىكتەر قالىپتاسا باستادى.

«قابانباي» داستانىدا باتىردىڭ ەگدەلەگەن شاعىنە
داعى وقىعالار بايانىدالادى، داستاننىڭ ەكىنشى بولىمىندە
قىرغىزدىڭ اتەكە باتىرى قابانبايدىڭ تۇسى قىراقۇرساق
اۋىلىن شاۋىپ كەتكەن سوك ورتا جۇزدى قۇرايتىن
مۇقىم التى ارستان شىققان باتىرلار تىزە قوسا ەسە قاى
تارغاندىعى سۇرەتتەلەدى. قابانبايدىڭ نىمىسى داۋلەتباي
دىڭ تايلاققا وكپەلەپ اشتى سۇعا اۋىپ كەتكەنى، قابان
باي ناۋقاستانىپ قال ۇستىندە جاتقاندا كوڭىلىن سۇراي
كەلگەندەردىڭ بىرى بۇچار چىراۋدىڭ ەل بەرەكەسى
ۇشىن داۋلەتبايدى شاقىرتىپ اكەلگەنى، قابانبايدىڭ
وسىيەتى، تونگەن شابۋىل مەن سوڭغى شايقاسى اسا اسەرلى،
كوركەم تىلمەن ايتىلادى. «ەرتىرەندى» ايتىلدىن ەل
بىرلىگى جۈمىندەگى حالقتى ارمانى مۇندى دا زاڭدى
جالعاستىرىلادى.

شۇگەت وىدىڭ اقىنى بۇچار چىراۋ تۇرت قارا كوز
تۇگەل وتىرعان جەردە:

— اقبەرەن دەگەن ساۋىت بار،

چاىسى بار، جەڭى جوق.

اىلىندى ادامنىڭ

ۋە كېپەسى بار، كەگى جوق.

داۋلەتبايغا بارىڭدار،

ەپتەپ - ەپتەپ ايتىڭدار،

ەپپەن الپ قايتىڭدار.

ەلدەن كەتپ قالدىڭ دەپ

ەجرەيدىپ ايتىپاڭدار،

اۋا كوشىپ كەتتىڭ دەپ،

اجىرايدىپ ايتىپاڭدار،

ەپتەپ - ەپتەپ ايتىڭدار،

ەپپەن الپ قايتىڭدار، — دەيدى. («شالەين»

جۇرنالى، 1981 - جىلى 2 - سان). قانداي تەرەڭ

ماعىنالى، مەيىرم شۋاعىنا تولى، القاسى كەڭ سوز! وسى

ارقىلى ەڭىرەگەن ەرى عانا دەس، بۇچار جىراۋداي اقل

ايتار اعاسى، كەمەڭگەرى بار ەلدىڭ اسى شىسىنان

تۇسەرى، تۇتىنى تۇزۇ ۇشارى ناسىحاتتالادى.

قابانباي اۋزىنان بەرىلەتىن تولقىندى تولعاۋلار جانە

اتەكە قىزىنىڭ زارى تەلگە جەڭىل، جۇرەككە جىلى تىپە-

دى. باتىردىڭ ەل تاعدىرىن ويلايتىن ەرن باتىرلىعى،

قولعا تۇسكەن اتەكە قىزىن قورلاتىپاعان پاراساتلىعى،

نىسىنە تايلاقتى قىماعان مالجاندىلىقى مەنەزى اسا نانمە

دى، شىندىققا جاناسىمدى جازىلعان.

الس - جۇتتى دەمەيمىن،

كاپىر، مۇسىلمان دەمەيمىن،

كىم بۇردىن اتىمدى اتاسا،

سونى قولداپ كەتپەكىمىن، — دەگەن سوزدەر-

دى ۇلتقا، چىككە بولمىۋدى تىلەمەيتىن ۇلكەن جۇرەگىن

«بۈگەنباي» داستانى باتىر دەسەيگەن شاقىتاي قوغام
 دىتى ۋەمىردىڭ فەودالدىق تارتىلمىسىنان سىر شەرتەدى،
 قارت بۈگەننىڭ اعاسىنىڭ بالالارىمەن قاتىناسى، ەل
 بىرلىكىمەن جانە نەكە ەركىندىكى باستى مازمۇن ەتەلەدى.
 «قىز زەينەپ» بولمىنىدە بۈگەننىڭ اعاسى ەگىنبايدىڭ
 بالاسى سارىبايدىڭ باتىر تۇپىن ۇستارلىق ۇمىتكەر ازامات
 ەكەندىكى بايانىدالادى. دۇلات تايپاسىنىڭ مىقتى رۇنىنان
 شىققان قۇلجا بەكتىڭ قىزى زەينەپ بۈگەنبايدىڭ تايى
 ۋەمىر اعاسى جويىبايدىڭ قاسقاباي اتتى مىقتى ۇلمىن
 شاقىرپ الپ، ونى دۇلات تايپاسىنىڭ قورعانى ەتەرگە
 ايلان جاسايدى دا، سارىبايغا كەزىككەندە «بۈگەنباي
 قۇباس» دەپ ۇمىلدىن تىگىزەدى، بولەكتەنمىپ خاندىق
 قۇرۇدى دارىپتەگەن زەينەپ قىزدىڭ اۋىلىن سارىباي قول
 جىمىپ كەپ كوشىرىپ اكەتەدى، سوڭىندا زەينەپ بۈگەنباي
 دان كەشمىرىم سۇراپ، كەلمىن بولاتمىدىمىن، ۇز ەلىنىدە
 قونىس بەرىپ، ەل سالتى بويىنشا قۇدالاسىۋىن وتىنەدى
 دە، باتىردىڭ نىقلاسىن الادى. داستانداى زەينەپ اقل
 دى، ۇجەت ۇرى ايلان، مىناپ سەزىمدى، «سەگىز قىرلى»،
 قاس پەن كوزدىڭ اراسىندا قۇبىلا قالاتىن، تار جەردە
 اقل تاۋىپ كەتەتىن جان رەتىمدە كورىنەدى. سارىبايدىڭ
 جەڭشەشى، قاسقابايدىڭ شەشەسى انالىق ەل قامىن ويلان
 تىمىن پاراساتتى ايەل، ول ۇز ۇلىنىڭ جازا باسقاندىمىنا
 اشىنادى دا، ەلدىڭ قامى ۇشىن بالاسىن كىنالايدى،
 سارىبايغا اقل ايتادى.

بۇل ۇستىڭ جايىم ەستىپ بىلدى انالىق،

تۇماسىن دەپ ويلادى ەلدە الالىق.

— سارىباي كىسى ۇرۇدى قويسىن دەدى، —

جاراماس مۇنداى قىلسا، بۇل بالالىق، — دەپ
زەينەپتى جايىۋا ايداعانىن ايمپتاۋى، زەينەپتىڭ بوگەنگە
كەشىردىم سۇراي بارۋىنا قوسىلۋى ونىڭ وبراىن زامىعار
بىمىككە كوتەرەدى. قازاق ەپوسىندا ايەل وبراىن كوتەرىڭ
كى سۇرەتتەۋا ايرىققىشا كوزگە تۇسەدى. بايرىعى ەپوستار.
داعى باتىرلاردىڭ اناسىن ەسكە الپ «جەل مايا دەسەم
جەل بەرگەن، سۇ سۇراسام بال بەرگەن» دەيتىن سوزدەرى
وزگە حالقتاردا كەزدەسە بەرمەيدى.

بوگەن تۇنىڭ «جەلپىنىپ، سۇىلداپ» تۇراتىن
حىكمەتى، تۇس كورۋا، ارۋاقتى اتا قابىرىنا سىپىنۋا،
دۇيسەنبىنى ساتتى كۇن دەپ بىرىمداۋا، ادامدار قارىم -
قاتىناسىنداى وزگەرىس، جەر اتتارىنىڭ ناقتىلى اتالۋى
داستاننىڭ كەينىڭى داۋىرلەر جەمىسى ەكەنى، باتىر مەن
زەينەپتىڭ سۇرەتتەلۋى، بەينەلەنۋ قۇرالدارىنىڭ قولدانىلۋى
رومانتىزمەن گورى رەالىزمگە جۇىق كەلەتىنىن امىعارتادى.
داستاننىڭ «سىرعا ساپار» بولىمىندا نەكە ەركىندىگى
باستى ورىنعا قويىلادى. بوگەنباي ۇرپاعىنان سارىباي
باستاغان جەتى باتىر سىر دارىيانىڭ ارعى بەتىن سىر
كورۋدى ارمان ەتىپ، ساپارعا اتتارىنىدا بوگەنباي
ولارعا:

تۇسەرسىڭ ادالدىق پەن تازالىققا،

سارىباي باستا جانىم تازالىققا.

جاي جاتقان بەيپىل ەلگە تىپەمىن دەپ،

كەزىڭىپ جۇرە كورمە كەك - شوق شاققا، —

دەپ ەل اراسىندا ەگەر تۇدىرماۋغا ناسىحات ايتادى. بۇل تۇستا بوگەنباي باسقى كەيپىكەر ورنىندا سۇرەتتەلمەسە دە، بارلىق سىنتاسى ەل قورعاۋ ەكەندىكى، وزگە ەلدى جابىرلەۋ-گە، قايشىلىقتى ۇشتاستىرۇعا جانى قاس اقىلگوي ادام ەكەنى كورىنىپ وتىرادى.

سىر بويىنا كەلگەن سارىبايلار ۇيسىن رۇنىدا باي-بىشە، توقالدىن تاراعان التايباي سەمپاسىنىڭ كىكىلجىڭىزە تاپ بولادى. بايىشە بالاسى توقانىڭ توقالدىن تۇعان قارىنداسى قانشايىمدى قالىڭ مالعا ساتۇنا قارسىلىق سىتەپ بولەك كوشىپ كەتكەن وردانىڭ اۋىلىنا كەلەدى، وردانىڭ قارىنداسى قانشايىم جەتى باتىردىڭ بىرى تىنبەككە عاشىق بولپ قالادى، بۇلار كەلەسى جىلى كوكتەمدە قانشايىمدى الپ قايتادى.

«ارقالىق باتىر» ەپوسىنىڭ بىر نەشە نۇسقاسى بار. X II عاسىردىڭ سوڭى جارىمىندا التايدا جاساعان كوتباي نۇسقاسى ارقالىق اۋزىنان اڭگىمەلەنەدى. جىلقىسىن ۇوربىت ەلى ايداپ كەتكەن اجى تورە كەدەي جىڭىت ارقالىقتى جورتۇلعا جۇمسايدى. قاسىنا جۇباي، سەيتەن، قىياق، تۇياق تورتەۋىن قوسىپ اتتاندىرا-دى، ارقالىق بارىمىتا اكەلگەن سوڭ اجى تورە ارقالىقتى جولداستارىمەن قوسا قۇعىنىشلارعا ۇستاپ بەرەدى. جولداستارى ۇلىپ، ۇزى قاماۋدان قايتىپ كەلگەن ارقالىق كەك الۋعا قام قويغاندا حاننىڭ بايىشەسى شىلاۋشىن قاستاپ كەشىرىم سۇرايدى، ارتىنان اجى تورە باتىردىڭ اياغىنا جىمىلىپ، توغىز ايدىن تولەيدى. كىسى اتتارى مەن جەر اتتارىنىڭ شىنايىلىغىنا قاراعاندا بۇل داستان

تارىخىي داستانغا چۇرىق كەلەدى. باتىرلىق جەرمەن تارىخىي داستاننىڭ توغرىسى پالەمىسى. دا بايقالدى. سەدىق پەن ارقالىقتىڭ، ارقالىق پەن دوربىتتەن شىققان باتىر بالدىنجاپتىڭ دوستىمى، ارقالىقتىڭ بۇعاۋدان قۇتۇلۇش سەبى تىگەن باۋاسىنانىڭ دوستىمى تاپتىق دوستىمى بەينەلەيتىن جاڭا يدەيالار سەپتەلەدى. «ارقالىق باتىردىڭ» شىنجاڭدا ايتىلىپ چۇرگەننەن سەرت، شەتەلدە تاغى تورت نۇسقاى بار. كەسى اقتارى مەن جەر ائتارىنىڭ تارىخىي شىندىق مىسى — بىرلوقىغا ەلىمىزدىڭ تاغى ايماعىندا بولۇپ وتكەننەن سىپاتتايدى.

3. قازاق ەپوسىنىڭ مانى مەن ورنى

جوعارىدا ايتىلغان بۇرىنقى - سوڭقى باتىرلىق جەرلارنى «قوزى كورپەش - بايان سۇلۇ»، «قىز جىبەك»، «ايمان - شولپان»، «ەسىم سەرى»، «سالىقا - سامەن» ت. ب. لىرىكالىق ەپوستار جانە وقىغا جەلىسى ورتاق قىسالار قوسىلعاندا، قازاقتىڭ حالق ەپوسى مەن ادەبىي مۇراسىمى اسا باي، شوقتىمى بىيىك ارى ۇلتاندى، كوپ جانرلى ەكەندىكى دالەلدەنەدى. باتىرلىق داستاندارى مەن لىرىكالىق ەپوستار قازاق ادەبىي مۇرالارىنىڭ داندى قۇجىرى ەكەندىگىن ەشكىم دە جوققا شىعارا المايدى. ولمەس وبراىدار جاساعان وسىناۋ داستاندار قازاقتىڭ رۇحانى كۇشىن، ۇلتتىق رۇحىن، ەلدىڭ سالتىن ەستەتىكاسى مەن ەتىكاسىن كورسەتەتىن عاجاىپ ەسكەرتە

كش دسەپتەلەدى. قيسالاردىڭ كەيپىرى قازاندا باسلان، كەيى ەل
اۋزىندا ايتىلىپ كەلەدى. بىراق، كوپىنىڭ اۆتورى انىق
ەمەس. كەيپىرىنىڭ شىنە داغدى بويىنشا اۆتور ۇز اتىن
كەرىستىرىپ وتىرادى. «مۇڭلىق - زارلىق» سىياقتى بىر
قىدىرۇ داستاندا تۇستىپەكقوجا شايخىنىسىلام ۇلى ۇز اتىن
قوسىپ جىرلايدى. كەيپىر جىرشىلار جاتتاپ ايتۇ بارىسىن-
دا اۆتور ەسىمىن تۇسىرىپ الۋى دا مۇمكىن. سوندىقتان،
كىمىنىڭ اۋزىنان جازىلىپ الىنغانىن جانە اۆتورى كىم
ەكەنىن زەرتتەۋ الداعى كۇنىنىڭ سۇبەلى مىندەتى ەكەنىن
ەستەن شىعارەاۋعا تىسىپىز. جانرلىق ورتاق زاڭدىلىغىنا
جانە اۆتورسىزدىغىنا قاراي وتىرىپ حالىق ەپوستارىن
جالپى قيسالارمەن بىر ۇعىمدا اتاۋعا دا بولمايدى.
اۆتورى انىقتالغان، باسپا بەتىن كورگەن داستاندارجازبا
ادەبىيەتىمىزدىڭ تارىخىنان ورسىن الاتىن ەپىكالىق جانە
لىرىكالىق جانرداعى تۋىندىلار ساتالادى. مىسالى. اباي-
دىڭ «ازىم انگىمەسى»، «ەسكەندىرى» مەن «ماسجوتى»،
شاكەرىمنىڭ «قالقامان - مامىرى»، «ەڭلىك - كەبەگى»،
اسەتتىڭ «اعاش اتى»، اقبىتىنىڭ «جىهانشاسى»: تۇستىپەكقوجا
شايخىنىسىلام ۇلىنىڭ «مۇڭلىق - زارالىغى»، تاڭجىرىقتىڭ
«سادىق پەن سالىقاسى»، «نازىگۋاى» جازبا ادەبىيەتىنىڭ
مۇرالارىنا جاتادى. الى زەرتتەلىپ بولماعان قيسالاردىڭ
لىرىكالىق ەپوستقا تانىدەرى دە بار. كەيپىرەۋلەرى باتىرلىق
جىرداعى جىر ۇيقاسىن مەنولوگتەردە عانا ساقتاپ كوپىنە-
سە ون بىر بۇنىدى قارا ولەڭ ۇيقاسىمەن جازىلغان.
مۇنداي قيسالاردا كەيپىكەرلەردىڭ قىيان - كەسكى، تاڭعا-

جايمپ وقيعالارعا تاپ بولۇى باتىرلىق جىردىن ەسكە تۇسىم
رەتىن ۇندەستىكتەر ەسەپتەلەدى. وسى جاعىنان العاندا
قازاقتىڭ باتىرلىق جىرلارى قيسالارعا ۇلكەن دىقپال ەتىپ
وتىرعانى بايقالادى.

باتىرلىق جانە لىرىكالىق ەپوستىلاردا كىتابى تىلىدىڭ
كەزىگۋى، اقىن - جىراۋلاردىڭ داستانداردى جاتقا ايتۋى
بارىسىندا ەنگەن وزگەرىستەر عانا. قيسالار قازاق ەپوسى -
نىسنىڭ داستانلىق ۇلكەن ارناسىن مازمۇنى مەن تۇر
جاعىنان بۇرۇپ جىبەرە المادى، قايتا باتىرلىق ەپوسى
پەن لىرىكالىق ەپوسى تىلى جاعىناندا، بىر - بىرىمەن
بىتە قايناسىپ، تاقىرىبى مەن سىۋجەتىن كۆردەلىلەندىرە
تۇستى.

«قىيامەت احۋالى»، «سالسال»، «زارقۇم» تارىزدى
كەيىن قيسالاردا دىن ۋاعىزىدالىپ، اللانىڭ اتى اتالعانى
مەن، كۆبىندە الەۋمەتتىك ەمىردەگى الۋان قايشىلىقتار،
جازىقسىز جانداردىڭ شەككەن ازابى، ەولدىر ماحاببات
پەن دوستىق سۇرەتتەلەدى، كەيىنرەۋىندە بولاشاققا قانات
سەرەپىتىن علمى قىيال بايانىدالادى.

قازاق ولەڭ ونەردىنىڭ اللىن مۇناراسى ەسەپتەلەتىن
اباي پەن پەننىڭ بىر بۇلاعى قازاقتىڭ اۋىز ادەبىيەتى
دەسەك، سونىڭ توسكە جاتار ماپەكتى جانرى - باتىر-
لىق جىرلارنىڭ ابايغا بەرگەن نارى وزگەشە. ابايدىڭ
داستاندارى مەن لىرىكالىرى خالىق ەپوسىمەن ەتەنە جاقىن
دىققا يە. «ەز دۇتان» ەپوسىندا:

دۇنيەڭمەن مەنىڭ سىرا نىسىم بارما،
قاپاستى جارىق قىلار تۇسىم بارما.

داۋىسى بىر تۇعاننىڭ ساڭقىلىدايدى،
جان اعا، بۇل ۇيىڭدە كىسىڭ بارما؟ —
(«ەر دۇتان»، «التاي اياسى»، 81 - جىلغى 2 - سان)
دەلىنسى، اباي:

سۇم دۇنيە توناپ جاتىر بىسىڭ بارما؟
باياعى كۇش، باياعى تۇسىڭ بارما؟
الدى بۇمت، ارتى وكىنىش الدامشى بۇمىر،
جەلىكىپەن جەرگە تىقپاس كىسىڭ بار ما؟ — دەيدى.
«ەر دۇتاندا :

ارستانداي جۇرەكتى،
جولبارستاى بىلەكتى،
جاۋىرىنى قاقباقتاي، — دەلىنسى، اباي:
كاركىدەن پىلدەي قۋاتتى،
تاعى ارستان جۇرەكتى،
اپلاتون، سوكرات اقبلىدى،
قاھارمان عالي بىلەكتى، — دەپ جازادى.
ولەڭ ونەردىنە تىان وسى سياقتى تۇستىق جانە
تامىر تارتۇشلىقى حالىق ەپوسى مەن اباي پوەزىاسىندا
از كەزدەسپەيدى.
وسىلاردىڭ بىرى قازاق ەپوسىنىڭ ەتەك - جەڭى
مول، ماڭىزى زور ەكەندىگىن اڭعارتادى.

اقىن نۇسەپبەكقوجا شايجىسىلام ۇلى

تۇرالى

ابىلەز شاربى ۇلى

شەبەر سوزى، ورەلى ولەڭسى، قىزىلمىقتى داستان -
قىسالارى، ايتىستارى ارقىلى ساحارا جۇرتشىلىعىنا تانىلغان ايگىلى
اقىن نۇسەپبەكقوجا شايجىسىلام ۇلى قازاق پوهزىياسىندا
ەلەۋلى ورىن الادى. پوهزىيانىڭ تۇرالى سالاسىنان جازعان
قىرۋار شىعارمالارى ونىڭ شوقتىعى بىيىك دارىن يەسى ەكەنن
كورسەتەدى. ونىڭ اقىندىق اتاعى التاي، ەرتىستەن ورال، كاسپىگە،
جەتسۇدان سار ارقاعا، بلەدەن تارباغاتايغا دەيىنگى بۇكىل
قازاق دالاسىنا جايىلمىپ، جازعان ەڭبەكتەرى ساحارا
جۇرتشىلىعىنا رۇحانى ازىق، لاززاتتى نار بەرىپ وتىرعان.
اقىن نۇسەپبەكقوجا 1937 - جىلى تەكەستىڭ مىڭ
بۇلاق دەگەن جەرىنىدە، 80 جاسىندا قايتىس بولغان.
تەكەس اۋداندىق مادەنيەت ۇيى سوڭعى جىلدارى قادىر-
مەندى اقىننىڭ زىراتىنا قۇلپىتاس ورناتتى.

نۇسەپبەكقوجا جەتسۇداغى اۋلىيە اتا (قازىرگى
جامبىل) قالاسىنىڭ ماڭىندا تۇىلادى. بالالىق شاعىندا
اۋلىيە اتاداعى مەدىرەسەدەن وقىپ، ەسكىشە بىلىم الادى،

ونان سوڭ بۇچار مەددرەسەسىنە وقۇعا تۇسەدى. ول وسى
كەزدەن - اق كوركەم ادەبىيەت ونەرىمەن قاۋىرت شۇعىل
دانا باستايدى. اراب، پارسى، ورس، شاعاتاي تىلدەرىن
جەتتىك ۇيرەنگەن نۇسپىپەكقوجا شىعەستىك كىلاسسىكالىق
ادەبىيەتىن، فولكلوردىن، ەسالى، شىعەستىك ايگىلى اقىن -
جازۇشىلارى - فەرداۋسى، نىزامى، ناۋايسى، جامى،
فىزۋلى، چاپىزى، ساءىيدى شىعارمالارىن كوپ وقىدى.
پارسى، اراب ەلدەرىن جانە تۇركيانى ارالاپ، ولاردىك
مادەنىيەتمەن تانىسادى. مۇنىك ۇزى ونىك اقىندىق
ونەردىك كەمەلدەنە تۇسۇنە ۇلكەن دىقال جاسايدى.
اتىن شىعەس كىلاسسىكەتەرىنەن ونەگە الۋدان سىرت،
قازاقتىك كىلاسسىك اقىنى ابايمەن جانە ايگىلى ۇشى -
اقىن ۇمرجان سالىمەن كوپ رەت كەزدەسىپ، سۇحبەتتە
بولادى، ولەك ونەرى جونىنەن ولاردان تەرەك دە اسەرلى
تاعىلىم الادى، ورتا ۇجۇزدى تۇتاس ارالاپ، ناءاش
سى ارەبىن ەلىمىدە ۇزاق تۇرادى. 1892 - جىلى
ساپارىندا ۇمرجان سالىدىك اۋىلىندا ساۋىق - سايرانا
قاتىناسادى. بۇل شاقىتا ۇمرجان 60 جاستا، نۇسپىپەكقو-
جا 35 جاستا ەكەن. ۇمرجان سالىدىك اۋىلىنان نايما
ەلىنە جۇرەرىندە نۇسپىپەكقوجا ات ۇستىندە تۇرىپ:
امان بول كورسكەنشە ۇمرجان اعا،
جەتپىس جەتى ۇن شىرقادىك ىرعالمادا،
شىركىن - اي، قىرىق جاسىك قايتا وراالىپ،
ۇنىدى ەستىرەدىم جىرعالمادا، - دەپ فوشتاسادى.
مەدىرەسەدە وقىعان نۇسپىپەكقوجا ۇدىن جولىندا
قىزمەت ەتۋدەن باس تارتقان بولسادا، ەسكى قوعامنىك

قوعامدىق يدهيالوگياسى مەن دىنىي يدهيالوگيانىڭ رىقپالمنان
تولىق اردلا السمايدى، سوندىقتان ونىڭ ەڭبەكتەرىندە
دىنىي ميفولوگىيالىق سارىندار ەداۋىر كەزدەسەدى.
قىسالاردىڭ بىر بولەگى دىنىي اڭىزدارجەلىسى بويىمىشا جازىلا-
دى. كەيىنرەۋلەرى بىسىلام دىنىمىنىڭ وشاعى — اراب
ەلدەرىنىڭ دىنىگە قاتىستى ەرتەگى، اڭىزدارى نەگىزىنە
قۇرالادى، مىسالى: «مىچىراجناما»، «سالسال»، «دارىعا»،
«قىرىق پارىز»، «قىيامەت احۋالى» ت.ب. الايدا، اقىمنىڭ
دىنىي سارىن ارالاسپاعان نەمەسە از ارالاسقان ەڭبەكتەرى
ەداۋىر مولاڭ كەلەدى، قوعامنىڭ دامۋىنا، جاڭا يدهيالار-
دىڭ ەلەستەرىنە بايلانىستى اقىن كەيىندەپ دىنىي سارىن-
نان گورى ۇلتتىق نەمەسە قازاقى سارىندارعا اۋىسا باس-
تايدى، «قىزجىبەك»، «جۇسەپ - زىلىقا»، «شاكىر - شاك-
مىرات»، «مىڭ بىر تۇن حىكاياسى»، «مۇڭلىق — زارلىق»،
«توتىنىڭ توقسان تاراۋى» قاتارلى ەڭبەكتەرى وسىعان
ايىاق.

نۇسپەبەكچوجا اقىن عانا دەس، اعارتۋشى دا
بولادى. 1930 - جىلى تەكەسكە كەلگەن سوڭ ورەندەردى
وقتۇ - تارىپەلەۋ جۇمىسىمەن شۇعىلدانادى. 1930 - 1932 -
جىلدارى تەكەستىڭ شىيلى وزەك، قامىستى بۇلاق دەگەن
جەرىندە مەكتەپ اشسا، 1933 - جىلى اۋداندىق قازاق -
قىرعىز مادەنىي - اعارتۋ ۇيىمى جاعىنان شىيلى وزەكتە
اشماعان جاڭاشا مەكتەپتە مۇعالىمدىق ىستەيدى. جاس
ورەندەردى تارىپەلەۋ جۇمىسىمەن ۇمىرىنىڭ سوڭىنا دەيىن
جالعاستىرادى. قازىر تەكەس وڭىرىندە نۇسپەبەكچوجانىڭ
قولمىنان وقىپ تالىم العان قوجانازار، سادى، بولاتباي،

ادىلەپك قاتارلى قارت ادامدار بار. سادى قارت نۇسپە
بەكقوجانى ەسكى الپ جازعان بىر ولەڭمىندە:
وقىپ ەم نۇسپەبەكتەن جاس كەزىمدە،
شال ولدىم اپپاق قۇداي وسى كۈندە.
قالسا دا ەستەن شىعپ تالاي سوزى،
بار الى تاعىلىسى كوڭىلىمدە، — دەپ
تولعايدى.

نۇسپەبەكقوجا سوزى حالق جۇرتشىلىعىنا پايدالى
دەپ بىلگەن جۇمىستاردىڭ بارلىعىمەن اينالىسادى. اراب-
پارسى ەلدەردىڭ ەمشىلىك ونەرىن قازاقتىڭ حالقتىق
ەمشىلىك ونەرىمەن ۇشتاستىرا قولدانىپ، حالقتىڭ اۋرۇ -
سىرقاۋىنا ەم جاسايدى. كوكتەمگى مەزگىلدەر دە بالالارعا
شەشەك سۋىن ەگۈ جۇمىسىن دا جۇرگىزەدى. سونىمەن قاتار
نۇسپەبەكقوجا زەرتتەۋ قىزمەتىمەن دە شۇعىلدانىپ، ۇل
سۇز شەجرەسىن زەرتتەيدى، اۋدارماشلىق جونىنەن بىر
قىدىرۋ ەڭبەك جازادى جانە «قۇراندى» تولمىق تەكىستى
بويىنشا قازاقشاعا اۋدارىپ شىعادى (بۇل تەكىست بىز-
دىڭ قوللىمىزعا تولمىمەن تۇسكەن جوق، كەيىن ۇزىندىق
لەرى عانا تابىلدى).

2

اقىن نۇسپەبەكقوجا ۇشان - تەڭىز ولەڭ جازعان
ادام، بىراق بىزدىڭ قوللىمىزعا سولاردىڭ شاقىتى بولەگى
عانا تۇسىپ وتىر. دەگەنمەن، وسى ازداغان ولەڭدەردىڭ
سوزى - اق اقىننىڭ قوعامعا، قوعامدىق ومىرگە كوزقارا-

سەن تولۇق ۋەمىندىرادى. نۇسپەبەكقوجا ولەڭدەرى ۋەمىر-
دەگى قۇبىلىستار مەن وزگەرىستەر، تاپ تارتىسى مەن
كۈرەستەر جايىن جانە اقىل - كەڭەس، فىلوسوفىيالىق
ناسىحات مازمۇندارىن قامتىدى. اقسىن بىر ولەڭىندە:

جاراتمىسىز كۈمىستەن
چاقىلاپ سوققان مىس ارتىق.
قۇرمەتسىز وتكەن ۋەمىردەن
ۋىقىدا كورگەن تۇس ارتىق.
قاڭقايتىپ تىككەن اق ۋىدەن
قايرى بار قاراشا ۋى ارتىق، — دەپ ۋەمىردىڭ
مان - ماعىناسى، قوعامنىڭ سىر - سىپاتى جونىندە
فىلوسوفىيالىق تۇجىرىم جاسايدى. تاغى بىر ولەڭىندە:
جۇباتار اعايىمنىڭ بولماسا،
سانىڭنىڭ وندا كەتكەنى.
قايراتتى دوستىڭ بولماسا،
تۇيەڭنىڭ قۇمعا شوكتەنى، — دەپ تولعايدى.
بەرەكە - بىرلىك پەن دوستىق - تۇسقاندىقتىڭ ماڭىز-
دىلىغىن فىلوسوفىيالىق ۋى ارقىلى تۇسىندىرەدى. دندى
بىر جاعىنان، قوعامداغى ادلىك تىزدىك پەن ناداندىققا
قارسى السادى. ول 1932 - جىلى جازعان «جەتپىس
بەس» دەگەن ولەڭىندە:

بىرەۋ بىلىپ، بىرەۋلەر بىلمەي دە جۇر،
بىلىمدىنى جۇرت نىكە بىلمەي دە جۇر.
بىلىمدىنىڭ بارى دە ۋىدە جاتىپ،
باس قوسىلعان كەڭەسكە كىرمەي دە جۇر.

بىلىمىڭىزنىڭ بارى دە ھال قورقىتىپ

ھەلدىڭ باسىن ايتەۋىر يۈزەتىپ جۇر، — دەپ

كونە قوعامداى ادبىلەتسىزدىكتى شەنەسە، ھەندىگى بىر
كەزەكتە مانساپ باسىنداھىلاردىڭ پاراقورلىغىن، قىڭىر -
قىسىق قىلىقتارىن مەنەيدى. مەسالى، «شورتانبايدىڭ
ۋىسپەتى» دەگەن داستانىدا:

ھەندىگى چاستار بىي بولسا،

نەزەگەنى بارى جەم.

اقيقات، ادبىل بولماسا،

بولادى سۈيىتىپ يەن تەڭ.

كوڭىل قالسا قارايمىپ،

سۇراى بىيدىڭ مۇزبەن تەڭ.

بىلىمدى چاقى بىي بولسا،

بىر دە بولسا جۇزبەن تەڭ.

بىلىمىڭىزنىڭ تىلى اشتى،

اياماي شانمشقان بىزبەن تەڭ.

كۇنا قايدان شەعادى،

جارالمىپ جان بوپ تۇماسا،

ادبىل دەپ سونى ايتىڭىز،

تۇراسىن قىسىق بۇرماسا، — دەيدى.

بىرىڭدى قويار بولمىس قىپ،

ورتاعا قويار قونىس قىپ.

بىرىڭدى قويار مامپاڭ قىپ،

باسىڭدى قويار اڭ - تاڭ قىپ.

بىرىڭدى قويار زاڭگى قىپ،

باسىڭدى قويار پاڭگى قىپ.

بىرىڭدى قويار كۈندە قىپ،

ەلدى بولەر جىندى قىپ.

بىرىڭدى قويار ەلۋ دەپ،

ەل بىرلىگىن بولۇ دەپ.

بىرىڭدى قويار وندىق دەپ،

كوتەرە توقپاق چوندىق دەپ، — تولعاپ قىر -

ساحارانىڭ بىلىك باسنداى شونجارلارنى وتكىر تىلمەن

اجۋالايدى.

اقىننىڭ تارىيەلىك مانى تەرەك مىسال تۇرىندە

جازعان داستاندارى مەن ولەڭدەرى دە ەداۋىر سالماقتى

ۇستايدى. ونىڭ «كوك بۇزاۋ»، «سۇر مەرگەن» تاقىرىپتى

مىسال ولەڭدەرى حايۋاناتتار قىيمىل - ارەكەتى جەلىسىنە

قۇرىلعان. ولاردا ۇيىمشىلىدىق، بەرەكە - بىرلىك

دارىپتەلەدى.

قازاق پوهزىياسىنىڭ جەتەكشى جانرى كەسەك شىعار -

مالار دەسەك، اقمىن نۇسپىبەكقوجا وسى جانرعا كوپىرەك

بوي ۇرىپ، ارتىنا مول مۇرا قالدىرىپ كەتتى. اتاپ

ايتقاندا، داستان، قىسا، ايتىمى قامتىلاتىن ەلۋگە جۇىق

بىرى شىعارما جازىپتى. كوركەمدىگى مەن مازەمۇنى جاعىنان

بۇلاردىڭ قاي - قايسى دا وزىندىك ستىل، ەارالان

ەان دارىندىلىق تانىتادى.

1 - داستاندار. اقمىننىڭ داستاندارى سان - الۋان

تاقىرىپتى قامتيدى، «قىزجىبەك»، «ەر نازار - بەكەت»

داستاندارى وسىنىڭ مىسالى دەسەپتى. بۇل داستاندارىن
جازغاندا اقىن قازاق اقىندارىندا ورتاق ۇلگى، داغدعا
اينالغان نازىرا (جاڭغىرتۇ، ەلىكتەۋ) ۇلگىسىن قولدانادى.
سول كەزدەگى اقىنداردىڭ بىر - بىرىنە ەلىكتەۋ، ۇز
ارا ونەر سالىستىرۇ ۇلگىسىن قالىپتاستىرعانى مالىم،
ياعنى بىر اقىن بەلگىلى بىر وقىعانى نەمەسە اڭىزدى
داستانغا اينالدىرسا، ەكىنشى بىر اقىن سول اڭىزدىڭ
سىۋجەتىن ۇز ستىلىمەن جىرلاپ داستانغا ايلاندىرىپ
وتىرعان. سوندا بۇلاردىڭ سىۋجەتتەرى ۇقساعانىمەن،
جازىلۇ ستىلدەرى ۇقسامايدى. وسىندا نازىرا ۇلگىسىندە
جازىلعان تۇنىدىلاردىڭ دىشىندە نۇسپەكقوجا نۇسقالارى
ايرىقشا دارالانىپ، وزىندىك ستىلدىن كورسەتىپ وتىرادى.
نۇسپەكقوجانىڭ نازىرا تورىندە جازىلعان شوقتىعى
بىيك، كوركەمدىگى جوعارى «قىزجىبەك» داستانىندا جاس-
تاردىڭ باس بوستاندىعى مەن كىرىشكىز ماحابباتى تاھاشا
سۇرەتتەلەدى. ولاردىڭ ۇز ارمان - تىلەكتەرىن جۇزەگە
اسىرۇ جولىندا قىيان - كەسكى كۇرەستەرى تاماشا اڭگ-
مەلەنەدى. (ايتا كەتەرلىك بىر جايت، اقىن قازان قالا-
سىنا بارىپ رەداكسىيالىق جۇمىستارعا ارالاسىپ جۇرگەن
كەزىندە قىزجىبەك - تولىگەن اڭگىمەسىنىڭ نەگىزگى مەكە-
لى كىشى جۇز ەلىن كىوبىرەك ارالايدى. وندا بىرنەشە
جىل تۇرىپ بالا وقتادى، «قىزجىبەك» جانە باسقا داستان-
دارىنىڭ ەلىسى وسى كىشى جۇز ساپارىنان تارتىلادى).
نۇسپەكقوجا شىعارمالارىندا، اسىرەسە «قىزجىبەك»
داستانىندا كىتابى اقىندارعا تان شەت تىلدەر: ايلاسا،
ئالا، دارگايدى، پارۋانا، اسىلىق، عارىپلار، ناۋبەت، اۋلەت،

عايمىز، ت. ب. اراب، پارسى، شاعاتاي سوزدەرى
كوپ كەزىگەدى. 'وزى شىققان ۇلى 'جۇز دۇلات تاپپاسم
نىڭ: تاپقىن، باققىن، بىلگىن، تۇرعىن، كورگىن سىياقتى
سوزدەرى دە كەزدەسەدى. 'بىزدىڭ 'تىل عالمىدارىمىزدىڭ
زەرتتەۋىنىدە دە وسىلاي قارالىپ وتىر. «مۇرا» جۇرنالىنىڭ
1 - سانىنا باسىلعان مۇسىلمەن بەرگەن نۇسقانى
نۇسپەبەكقوجانىڭ شىنجاڭداغى كەزىندە قايتا وڭدەپ
جازعان نۇسقاسى دەۋگە بولادى.

نۇسپەبەكقوجا داستاندارىنىڭ سىۋجەتى رەتتى، 'تىلى
ايشىقتى، سۇرەتتەمەلەرى ەرەكشە كوركەم كەلەدى، داستاندا-
رىنىڭ كەيپىرەۋلەرى 'نازىرا تۇرىندە جازىلسا، كەيپىرەۋلە-
رى قازاق حالقى اراسىندا تۇرىنداعان اغىز - انگىمەلەر
وقىعالار جەلسىنە قۇرىلادى. «ەرنازار - بەكەت»، «شەر-
نياز»، «شورتانبايدىڭ وسىيەتى»، «قارغاننىڭ زارى» قاتا-
رلى داستاندارى وسىعان جاتادى. «ەرنازار - بەكەت»
داستانىدا اقىن:

كەشى 'جۇزدىڭ ەلىنەن
ارعىنان شىققان قوس باتىر.
ەرنازار - بەكەت - ەردىڭ - دى.
ەكەۋىنىڭ قايراتى،

'وز ەلىنە 'بىلىندى، - دەپ تولايدى. «شەرنياز»
داستانىدا كەدەيدەن شىققان اقىلدى، ونەرىپاز، شەشەن
بالا جىگىت شەرنىزادىڭ ارەكەتتەرى وتە قىزىلىقتى بەيە-
نەلەنەدى. شەرنياز پاتشا روسىياسىنا چاغمىپاز توپپاسى

خان بايمۇقايەتتىڭ جاۋزىدىق ارەكەتتەرىن ئوزىنىڭ اقمىنى
دىق، شەشەندىك ونەرى ارقىلى جۇرت الدىندا اشكەرەلەپ
سوڭمىندا جەڭمىسكە جەتەدى. خاننىڭ تىلەگى بويىنشا
ايتقان ولەڭمىندە:

تاقىر - اي، ئسزىدىڭ قىزدا جامان بارما،
جامان دەر ئبىز بايقۇستا زامان بارما،
قىزىڭنىڭ بەس تىيىندىق باعاسى جوق،
قىلغان سوڭ قۇداي قانىشا امال بارما، — دەپ قىز-
دارىن سىقاق ەتەدى. ال خانىمىن:

خاننىڭ بەلى بۇكىر، مۇرنى كەيكى،
كەلپتى مەگەجىننىڭ قاشرىندا.
قۇدايمىم الۋان - الۋان جان جاراتقان،
تاقىراي كورگەنمىدى جاسىردىم با - اي، — دەپ
«ماقتايدى». ئوزىمىدى ماقتا دەگەندە:

خان مەكە، ەلىڭ بارما بۇلدىرمەگەن،
ورىسقا بولدىڭ جولداس ئتىل بىلمەگەن.
جالغىز باۋىرىڭدى ورسقا ۇستاپ بەردىڭ،
سەنەن دە قالماق جاقسى شۇلدىرلەگەن، — دەپ
خاننىڭ جاۋزىدىمىن اشكەرەلەيدى، ماسقارالايدى.
2. قىسالار. شىعىس ەلدەرىنىڭ ائىزدارى مەن چىكا-
يالارى جەلمىسەنە قۇرىپ قىسا جازۇ قازاق اقمىندارىنىدا
ەرتەدەن كەلە جاتقان ئداستۇر سانالادى. بۇل ئداستۇردى
اقىن جانۇزاق تا، اقت، ئارپىجان سىياقتى اقمىندار دا

قولدانغان. اقمندار بىمىزدىك وسىنداى داستۇرمەن جازغان
قىسالاردىن شىئىس ەلدەرىنىڭ قىياسى دەپ ەمەس، قازاق
پوەزىياسىنىڭ تۋىندىسى دەپ تانىمىز، بۇلاردى ادەبىي اۋدارما
دەۋگەدە بولمايدى. بۇل سالادا نۇسپەبەكقوجانىڭ سىڭىرى-
گەن ەڭبەگى دە ۇشان - تەڭىز. ونىڭ ونداغان قىسالاردى-
نىڭ رىشىنەن «مۇڭلىق - زارلىق»، «مىڭ بىر تۋن قىياسى»،
«توتىمنىڭ توقسان تاراۋى»، «جۇسپ - زىلىقا» قاتارلى
قىسالاردىن اىبرىقىشا اتاۋعا بولادى.

قازاق قىسالارى جونىندە سوز بولغاندا، كوركەمدە-
گى دەن كوالەدى جاعىنان شوقتىقتى، جۇرتقا اىگىمى «باق-
تىيار» جانە «باقتىياردىڭ قىرىق بۇتاعى» دەپ اتالاتىن
جەلىلەس قىسالاردى اتاماي بولمايدى. «باقتىياردىڭ قىرىق
بۇتاعى» بىر عانا اقىن دەس، تۆسەلگەن دارىن-
دى اقمنداردىڭ بىر توبى شۇعىلىدانغان. شىنچىياڭدا
«قىرىق بۇتاقى» جىرلاغان اقمندار نۇسپەبەكقوجا، ارپى-
جان قاتارلىلار. نۇسپەبەكقوجا العاش «باقتىياردى» جانە
«باقتىياردىڭ قىرىق بۇتاعى» تولىق تەكىتى بويىنشا قارا-
سوزبەن جازىپ تاراتادى، ونان سوڭ وسى اڭگىمەلەردىڭ
بىر بولەگىن قىساعا اينالدىرىپ، «نۇرعىزارىن»، «شاكر -
شاكرات»، «ەرەنعايىپ»، «كوركەمشە (شەرىزات)»، «مۇڭلىق -
زارلىق»، «التىن بالىق»، «ماڭگى تاتىۋ ەرلى زايىپ»،
«وراز مولدا» قاتارلى 18 بۇتاعىن اياقتايدى. مۇنان باس-
قالاردىن قىساعا اينالدىرۋعا ۇلگىرە الماي كەتەدى.

بۇ قىسالاردىڭ وقىعالارى قىزىلىقتى، سىۋجەتى
كۆردەلى دە كوركەم كەلەدى. ولاردا فەودالدىق قوعام
تۇسىنداى قايشىلىقتار - جان مەن ۋازىر، جوعارى جىك

پەن تومەنگى چىك جانە تۇرالى توپتار اراسىندا تارتى-
ستار، جاۋزىدىق پەن وزبىرلىق، جالاقورلىق پەن الدامكوس-
تىك جەتە اشكەرەلەنەدى، اقىرىندا جاۋزىدىق جەڭىلىپ
تىنادى. قاستاندىققا ۇشراغان ادال جاندار مۇراتىنا جە-
تىپ، باي، راحتتى ومىرگە كەنەلەدى نەمەسە ادىل
بىلەۋشىگە اينالىپ وتىرادى.

نۇسەپبەكقوجا قىسالارىنىڭ كۈلەمدىلەردىكى بىرى —
«توتىنىڭ توقسان تاراۋى»: بۇل تەگىندە خالىق اۋزىندا
ەرتەك - اڭىز تۇرىندە اڭگىمەلەنىپ كەلگەن. توقسان
بولمىنەن قۇرالغان وسى خىكايانى اقىن تۇتاسىمەن
جىرلاغانى مالىم.

اقىن قىسا جازۋدا ەل شىندە تارالىپ جۇرگەن
اڭىز - اڭگىمەلەردى جىناپ قورتىپ وتىرعان. ەندى بىر
جاعىنان، اراب پارىسى تىلدەرىندە باسىلىپ شىققان اڭگى-
مەلەردەن دە پايدالانا بىلگەن. مىسالى: 1890 - جىل -
دارى قازان قالاسىندا باسپاخانادا ستەگەن مەزگىلىندە،
سول باسپانىڭ جاۋاپتىسى احمەت كارىم دەيتىن كىم
نۇسەپبەكقوجا «قاسىم جومارت»، «سالەمجان اڭگىمەسى»
دەيتىن كىتاپتى بەرەدى، اقىن وسى ەكى اڭگىمەنى «و-
ستىلى بويىنشا جىرلاپ قىساعا ايلاندىرادى دا، 1901 -
جىلى باسپادان شىعارادى.

3. ايتىستار. اقىندار ايتىسى — قازاق اۋىز ادەبىيە-
تىندە ماڭىزدى ورىن الاتىن جانردىڭ بىرى. بۇل جانر
سوناۋ ەرتە زاماندا قالپىتاسىپ، دامىپ، وزىنىڭ پوەزيا-
داعى وتكىر دە ۇتىمدى توكپەلىك قاسىيەتى جانە ومىرشەڭ-
دىك ەرەكشەلىكى ارقاسىندا بۇگىنگى زامانىمىزعا كەلىپ

وتىر. «بىر جان سال مەن ساراننىڭ ايتىشى»،
«اسەت پەن بىر سىجاننىڭ ايتىشى»، «تاڭچاردىق
پەن قويدىمىنىڭ ايتىشى» قاتارلىقلار وسىنىڭ مىسالى بولسا
كەرەك. نۇسپىبەكتىن دا بىرالى ايتىستارغا تۇسكەن جانە
ايتىستار جازعان بىرى اقىنداردىڭ بىرى سەپتەلەدى.
ول جازعان «نۇسپىبەكتىن مەن زىلشاننىڭ ايتىشى» «ساقاۋ
قىزبەن كوسەننىڭ ايتىشى»، «بىر جان سال مەن ساراننىڭ
ايتىشى»، «نۇسپىبەكتىن مەن لازىپاننىڭ ايتىشى»
قاتارلىقلار اراسىنان «نۇسپىبەكتىن مەن لازىپان-
نىڭ ايتىشى» اتاپ وتۈگە بولادى. قايمى ولەك تۇرىندە
باستالىپ، توكپەلىك، دارىندىلىق ارالاسىپ كەلتىن بۇل
ايتىس كوركەمدىكى، مازمۇن - ماعىنالىق قۇرىلىشى جونىنەن
وزىندىك ەرەكشەلىك تانىمادى. (بۇل ايتىس نۇسپىبەكتىن
جازعان العاشقى تۇرىندىلاردىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن).
مىسالى ايتىستا لازىپاننىڭ اۋزىنان:

قۇ بالا دومبىرا المپ تويغا كەلدىڭ،
جىمىڭداپ وتىرىك قانا ۇيگە ەندىڭ.
باسىڭنان جاپ - جاس تۇرىپ قۇاراڭداپ،
بالىقتىڭ ۇلكەندىگىن قايدان بىلىدىڭ؟—
دەگەن سوزدەردى بىرەدى. ايتىستا ۇز ارا جون سۇرا-
سۇ، ماقتاۋ، كوتەرمەلەۋ مازمۇندارى قامتىلادى. ودان كەيىن
دەن پارىزدارى جونىنەن بىراز اڭگىمە قوزعالىپ، تۇر-
لى مازمۇنداى جۇەپاقتار ايتىلادى. اقىرىندا قازاق حالىق
جىرلارىندا ايتىلاتىن «بالىق ولەك» باستالىپ، سۇ جانۋار-
لارى پەزىيا تىلىمەن، عىلمى كوزقاراسپەن تۇسىندىرىلەدى.

ايتىسىنىڭ سوڭىنىدا:

وسى جىل مىڭ سەگىز جۇز توقسان سەگىز.

تورتىندە ماي ايتىنىڭ تامام دەڭىز.

جۇماسىندا دۇيسەنبىنىڭ جازىپ بولدى،

جاماعات ەستىگەنىڭ راحىمەت دەڭىز، — دەلىنىپ،

ايتىستىڭ جازىلىپ تامامدالغان جىل، اي، كۈنى اداقتاي

ايتىلدى.

نۇسەپبەكقوجادان قالغان دەرەكتەرگە قاراعاندا، بىر-

جان سال مەن سارا ايتىسپاعان، بىراق، ەكەۋىنىڭ دىدار-

لاسقانى شىندىق. بىر جان سال ۋەمىرىنىڭ سوڭىنىدا،

ابدون كارتەيگەن كەزىندە ماتايدان چەز تاڭداي سارا دە-

گەن اقىن قىز شىعپىتى دەگەن دا قىپىرتتى ەستىدى. جاس-

نان ان مەن ولەڭ ونەرىنىڭ سوڭىنىدا تۇسەپ، بۇكىل

قازاق دالاسىن ساۋىق - سايرانغا بولەگەن بىر جان سال

سارانى كورمەك بولپ، ساراننىڭ اكەسى تاستانپەكتىڭ

اۋىلىغا بارادى. ساراننى كورپ، ونىڭ ولەڭ جونىندەگى

ورەلى ونەرىنى سۇيسىنىپ رىزا بولادى دا، ساڭلاق سارا-

نىڭ توپاس چىنەنقۇلغا قور بولپ، زارلاپ

بارا جاتقاندىن بىلگەندە بۇل ەسكە ارا تۇسەدى. قۇدالى-

دىن بۇزىپ ساراننىڭ باسىن اشپ جىبەرەدى. بۇل جولى

ساراننىڭ تىم جاستىعى سەبەپتى بىر جان سالدىڭ ونىمەن

ايتىسۇ مۇمكىندىكى بولمايدى. بىر جان سال ساراغا ولەڭ

ونەرى جونىندە اقل - كەڭەستىن، اتىلى سوزدەردىن ايتىپ

قايتىپ كەتەدى. ايتىستا ساراننىڭ اۋزىنان:

تەز كەلسىن، امانداپسىن بىر جان سالعا،

كورىنىسىن ايپاتلانىپ ارعىن شالعا.

ارکىم تەككە قويادى ۋوز لائىن،
 ايتەۋەر مەنى ساتىپ الدى مالعا، — دەگەن شۇماق
 جەرىلسە، ۋىرجان سالدېڭ اۋزىنان؛
 قىز ۋسوزى باتقان سايىن جانىم كىرەر،
 قاراماي قاتتى سويلە ولگەنىمە.
 الدىما كۈنى بۈگىن جان تۈسكەن جوق،
 وسى جىل وتىز بەسكە كەلگەنىمە، — دەگەن شۇماق
 بەرىلەدى. وسى شۇماقتاردىڭ ۋوزى - اق ولاردىڭ جاس
 هولشەرىندە، ايتىسقان ۋاقتتارىندا قايشىلىق جاتقاندىن انىق-
 تادى جانە ولاردىڭ ايتىسپاعاندىن پاش ەتەدى. سارا
 ۋىرجاندى «شال» دەپ شاننىسا، ۋىرجان وتىز بەستەمىن
 دەپ ۋوزىن كوتەرەدى. ەندى بۇلاردىڭ ناقتى ومىرىنىنە
 نازار اۋدارىپ كورەيىك: ۋىرجان سال قوجاعۇل ۇلى
 1832 - جىلى تىۋىپ، 1895 - جىلى 63 جاسىندا قايتىس-
 بولادى، ال ايتىس 1898 - جىلى جازىلعان. ۋىرجان سال
 وسىدان 3 جىل ىلگەرى ولگەنى انىق. ايتىس بولعاز
 1898 - جىلى سارا 17 جاستا دەلىنىپ (ۋس جۇزىندە 20
 جاستا) ۋىرجان سالدېڭ ولەر كەزىندەگى 1895 - جىلى
 سارا 14 جاستا بولپ شىعادى. بۇلاي بولعاندا 14 جاستا-
 ى قىزدىڭ 60 جاستاى شالىمەن ايتىسۋى ەكتىلاي ۋس.
 ۋوپ نۇسقادان كوشىرىلدى دەگەن ۋىر نۇسقانىڭ كىرىس-
 پەسىندە بۇل شىعارمانىڭ اۋتورى تۇرالى بىلاي دەلىنەدى:
 شاراپپاتتى وتكەن ەكەن اتا - بابام،
 سىلاردان بەرىلىپتى باتا ماعان.
 اي قوجادان شايجىسلام مەن نۇسپىبەك،
 ۇلى ۋبىر بولعاندا جاتا الماعان.

جەر قالمادى نىيەت قىپ بارا الماعان،
ستانبول، بۇچارانى ارالاعام.
سوز مارجاننىن جىبەككە تىزە جۇردىم،
جـازبايمىن بىردە اڭگىمە جاراماعان.
ساپارلاندىم ورتا جۇزگە بارايىن دەپ،
تاڭداۋلى سالتاناتقا قارايمىن دەپ.
اىپاق ساقال بىرجان وزى الپىستاعى،
ويلاندىم بۇعان تەڭدەس تابايىن دەپ.
بىر جىل تۇرىپ ارعىننان جۇرىپ كەتتىم،
نايمانغا اتتىڭ باسىن بۇرىپ كەتتىم.
تولىقتاپ توعىز نايمان ارالادىم،
اۋلىنا كەيىن تارتتىم تۇرىسبەكتىڭ.
اۋلىنا تۇرىسبەكتىڭ كەلدىم بۇگىن،
اعاسى تاستانبەكتىڭ كوردىم تۇرىس.
شىنجىرى ۇزىلمەگەن باي تۇقىمى،
تورت قىبىلاسى تولمى ەكەن وتە مەنىم.
اسپاندى اشىپ تۇرعان اي سەكىلدى،
ساڭلاعى ساراننىڭ دا بىلدىم سىرىنى.
امىر قۇلدىڭ اسراندى بالاسىنا،
قولداسىپ ايتتىرعان ۇش جىل بۇرىن.
تىلى ساقاۋ، بەلى بۇكىر كەمتار ەكەن،
سۈل جەردە تاستانبەككە كەلدى جىنىم.
قاجى بارغان بىلىمدىسى تۇرىسبەككە
سارا باردىپ باسىمدى اش دەپ ايتقان مۇڭىن.
ارعىندا بىرجان سال مەن ايتىستىرىپ،
ەكى ارستىڭىڭى جەردە اشتىم جىگىن.

دەمەك، اقمىن نۇسپىپەكقوجا ەكى ساڭلاققا ارنالغان ەسكەر-
تكىش رەتىندە وسى ايتىستى جازىپ شىققان. نۇسپىپەكقوجا
تەكەستە مەكتەپ اشىپ، بالا وقتىپ جۇرگەندە «بىر جان -
سارا ايتىستىنىڭ» قالاي جازىلعاندىغى جونىندە شاكىرتتەرى-
نە اڭگىمەلەپ وتىرادى ەكەن. اقمىن تەكەستىڭ قامىستى
بۇلاق دەگەن جەرىندەگى ەۇقامجاننىڭ ۇيىنە قونىپ جاتقا-
نىندا «بىر جان سال مەن ساراننىڭ ايتىستى»، «قىزجىبەك»
داستانىن ۇزى جازعاندىغىن داتتەپتى. اقمىن بۇل
ايتىستى 1898- جىلى قازان باسپاسىندا ۇز اتمەن باستىرىپ
شعارادى.

نۇسپىپەكقوجا ەڭبەكتەرى كوبىنەسە قول جازبا كۇيىندە
تارالدى. ول ۇمىر س-ۇرگەن داۋىردە باسپاچانالاردىڭ
قۇربىلۋى دا ونىڭ ۇز شعارمالارىن كوپ تىراجىبەن باستىرىپ
شعارۋىنا مۇمكىندىكتەر تۇدىرادى. اقمىننىڭ باسپادا
باسىلىپ شىققان كىتاپتارىنىڭ بەرتىنگى جىلدارعا دەيىن-
ىلە، تەكەس وڭىرىندە تارالىپ جۇرگەننىن كورگەندەر كوپ.
اقمىن ۇشىلى وزەكتە مەكتەپ اشقان 1930 - جىلدارى شا-
كىرتتەرىنە شعارمالارى جونىندە اڭگىمەلەگەنىندە شعارما-
لارىنان 30 كىتاپ باستىرعانىن باياندايدى (ۇسادى قارت-
پەن اڭگىمە دەن)، 19 - عاسىردىڭ 90 - جىلدارىنان وكتابر
توڭكەرىسىنە دەيىن پەترىۋرگى، قازان، ۇفا، ورنىبور،
تاشكەنت، الماتى قالالارىنداغى باسپاچانالاردا ۇز ەڭبەكتە-
رىنەن جانە خالىقى ادەبىيەتى ۇلگىلەرىنەن «داستان، قىسا،
ايتىستار باستىرىپ وتىرادى. «قىزجىبەك» (1894 - جىل)،
«ايماق - شولپان» (1896 - جىلى) «قىسا» بىر جان سال
مەن سارا قىزدىڭ ايتىسقانى» (1898 - جىلى)، «الپامىس»

(1899 - جىلى) ت. ب. شىعارمالاردى الدە نەشە رەت قايدى
تالاي باستىرادى. مىسالى: «الپامىس» 8 رەت، «ايمان -
شولپان» 5 رەت باسىلادى. مۇنان تىس، اقىن «سالسال»،
«زارخۇم»، «جۇسەپ - زىلىقا»، «مۇڭلىق - زارلىق»،
«شاكر - شاكرات» قاتارلى قىسالاردى دا باسىلادى.
1910 - جىلى قازاندا «نۇسەپبەكقوجا مەن شۇكەي قىزدىڭ
ايتىسى» (نۇسەپبەكقوجا مەن لازىپاننىڭ ايتىسى) باسىلىپ
شىعادى.

نۇسەپبەكقوجا مۇمىنىڭ كوپىن روسىيادا وتكىزگەندە
مەن، وكتاير توڭكەرىسىنەن كەيىن ونىڭ شىعارمالارى
باستىمايدى. مۇنىڭ بەلگىلى سەبەپتەرى بولسا كەرەك.
1) دىنى سارىندا قىسالاردى كوپىرەك جازغانى مۇشۇن
نۇسەپبەكقوجا «دارۇش» اقىن اتالىپ، باسپا سوز
بەتىنەن ورىن الا الماي قالادى. 2) نۇسەپبەكقوجا شىعار-
مالارىنىڭ بىر بولەگى پاتشالىق روسىيانىڭ بىرگە كەڭەيتىۋە
وتارلاۋ ساياساتىنا قارسى باعىتتا جازىلادى. 3) نۇسەپبەك
قوجا 20 - جىلدار سوڭىندا شەتەلگە (جۇڭگوغا) قونىس
اۋدارادى. وسى سەبەپتەرىگە بايلانىستى قازاقستاندا نۇسەپ-
بەكقوجانىڭ اتى اتالماعان، شىعارمالارى باسىلماعان جانە
زەرتتەلمەگەن، تەك سوڭى كەزدەردە عانا «قازاق سوۋەت
ەنتىسكلوپەدىياسىندا» قىسقا تانىستىرىلغان.

نۇسەپبەكقوجا شىعارمالارىنا مۇز اتىن كوپ
كىرىستىرمەيدى، مۇشۇنارا شىعارمالارىندا عانا اتى كەزىگەدى.
مۇنداي داعدى خالىق اقىندارىندا تەگىنەن بار داستۇر
ەدى. كەيىن اقىندار شىعارماسىنىڭ كىرىسپەسەنە، كەيىن-
اقىندار شىعارماسىنىڭ قورتمىسىنا مۇز سەمدەرىن ەنگىزدى.

ھىسالى: نۇسپىپە كقوجانىڭ «مۇڭلىق - زارلىق»
قىياسىنىڭ كىرىسپەسى:

اۋەلى سوز باستايمىن،
ئىسمىدى قۇداي وڭداسا.
شەشەننەن سوز تابىلار،
جاي بۇلىتىنداى زورلاسا.
قىسقى اعاش تۈزەلەر،
تەزگە سالپ مورلاسا.
احىرەتتە ساۋاپ جوق،
ايتاتۇعىن جاۋاپ جوق،
جەتىم - جەسىر عارىپتى،
كەمسىتىپ ونى قورلاسا.
ونان دا جامان سول بولار
ۋادەلى سوزدە تۇرماسا.
اق سۇڭقار كەلىپ شىرمالار،
ساياتشى الدىن تورلاسا.
اق بوكەن كەلىپ جىغىلار،
الدىن قازىپ ورلاسا.
پەندەنىڭ باقىمى اشلىماس،
ماڭدايى قالىڭ سورلاسا.
نۇسپىپە كقوجا سويلەيدى،
جاماعاتتار زورلاسا، — دەگەن شۇماقتارمەن باستا.
لادى. «نۇرعىزا ارىن» قىياسىنىڭ اقىرىندا:
قولما قالام الدىم بايانداۋعا،
ئۇش جىگىت وقىعاسىن باستاعالى.

ايدان اشق اق سوزدى قيسا قىلماي،
نۇسپىبەك نەمەدەن جاسقانادى، — دەلىنسى، «مىھىراج
ناما» قىياسىنىڭ سوڭىدا:

اياغى بۇل قىسانىڭ بولدى تامام،
سالاۋات دۇعا وقىر بىلگەن ادام.
«ار كىتاپتان كوردىم دە بايىت قىلدىم،
نۇسپىبەك بۇدان ارتىق كەلمەس شاماك، — دەپ
تياناقتايدى. «قاسم جومارت» قىياسىنىڭ سوڭى:

جارانلار قۇلاڭنىڭ سال مىنا گەپكە،
سوزىمدە قاتە بولسا ايىپ ەتپە.
جارانلار دۇعا قىلغىل مەن پاقىرعا،
شايجىسىلام ۇعىلى نۇسپىبەككە، — دەپ اقسايدى.
كەيىمىر شىعارمالارنى سول شىعارمانى جازعان كەزدەگى جا-
سىن نەمەسە دۇشەل جىلمىن عانا قوسىپ كەتەدى. مىسالى: «وراز
مولدا» قىياسىندا:

بۇل سوزدى تاماملادىم وسىمەنەن،
جىلىم ىت جىيرما توغىز جاسىم ەكەن.
جىمگىتلار تىرشىلىكتە قارشىلاپ باق،
«ار كىم - اق اۋرە بولار باسىمەنەن، — دەيدى.
نۇسپىبەكقوجانىڭ قىرۋار كوركەم شىعارمالارى شىنجاڭ
قازاقتارى اراسىنا، اسرەسە ئىلە، التاي، تارباعاتاي ايماق
تارىخىنا كەڭىنەن تارالغان. ولار جىنالىپ، باسىلىپ تا
جاتىر. مىسالى: «التاي اياسى» جۇرنالىنىڭ 1981 - جىلى

1-، 3-، 4- ساندارىدا نۇسپەكقوجانىڭ «مۇڭلىق - زار-
لىق»، «قاسم - جومارت» اتتى قيسالارى جانە «بىرجان
سال مەن ساراننىڭ ايتىسى» قاتارلى شىعارمالارى جارىيا-
لاندى. «شالەن» چۇرنامىدا «شاكىر - شاكىرات» قيسا-
سى جارىيالايدى، ورتالىق ۇلتتار باسپاسى شىعاران «قازاق
قيسالارى» جىنايمىدا اقمىنىڭ «شەرىپ-زات» (كوركەمشە)
(جازىپ المىنجان جەرى - تارباغاتاي ايماعىنىڭ تولى
اۋدانى)، «شاكىر - شاكىرات» (جازىپ المىنجان جەرى -
بىلە ايماعىنىڭ قورعاس اۋدانى) قاتارلى قيسالارى باس-
دى. اقمىنىڭ قىرۋار شىعارمالارى كەڭ وڭىرگە تارالعاند-
ىمىن وسىنىڭ ۇزى - اق ايمىلەيدى.

بىلە ايماعىنىڭ تەكەس اۋدانى اقمىنىڭ سوڭى ۇمىرى
وتكەن جەرى. بۇل جەردەن اقمىنىڭ قىرۋار شىعارمالارى
جىناپ المىدى جانە جىنالىپ تا جاتىر. بۇلاردىڭ اراسىدا
اقمىنىڭ 19 - عاسىردىڭ سوڭى جىلدارىندا قول جازبا-
لارى جانە سول كەزدە وزگەلەر قولمەن كوشىرگەن قولجاز-
بىلار كەزىگەدى.

قازىرگە دەيمىن اقمىنىڭ ونداغان عانا ەڭبەگى جىنال-
دى، ۇساق رەڭدەردىڭ جىنالىندارى دا شامالى. اقمى-
نىڭ ەڭبەكتەردىن جان - جاقتىلى، تولىق جىناقتاۋ - زەر-
تتەۋ، جۇرتشىلىق الدىنا تۇگەل تارتىۋالى دە اسا ماڭىز-
دى مىندەت سانالادى.

论哈萨克古代文学（哈萨克文）

集体 著

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市建中路54号）

新疆新华书店发行 新疆新华印刷三厂印刷

787×1092毫米 32开本 6.625印张

1987年7月第1版 1988年6月第1次印刷

印数：1——1,750

ISBN 7—228—00361—6/I·119

定价：0.90元